

GENERAL PRESS. EDITION.

B. A. SANSKRIT TEXT 1906.

L. V. RAMACHANDRA IYER.

1906.

T. L. & BROTHERS,
WATCH & CLOCK MERCHANTS,
MYSORE.

B9

अथ

अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
 ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्वभूतप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु व स्तामिरष्टामिरीशः ॥ १ ॥

यदङ्घ्रिभजनात्पुरासमभवन्सुधामाधुरी-

धुरीणकविताजुष स्सपदि कालिदासादयः ।

विधेः प्रमदमादधत्कुमुदकाशतुल्यद्युति

च्युतेतरसुरस्मृतेर्मनसिमेतदास्तां महः ॥ १ ॥

सर्वाभिनन्द्यमहिमा कालिदासोमहाकविः ।

नाटकं यदभिज्ञानशाकुन्तलमरीरचत् ॥ २ ॥

तस्य रूपकरत्नस्य व्याख्या विद्वन्मनोरमा ।

क्रियते शङ्कराख्येन विरिञ्चिपुरवासिना ॥ ३ ॥

अथ तत्रभवान् सकलकविकुलतिलकः कालिदासनामा महाकविर्नाटकं
 चिकीर्षुस्तस्याविघ्नपरिसमाप्तये ग्रन्थादौ नान्दीरूपामाशिषं प्रयुक्ते—या सृष्टिरिति ॥
 या तनुः स्रष्टुर्जगत्सिद्धक्षोरीश्वरस्य आदौ भवा आद्या प्रथमा सर्जनं सृष्टिः । अनेन
 जलमयी तनुरुक्ता । यथाह मनुः—“सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिद्धक्षुर्विविधाः
 प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवाप्तजत्” इति । या तनुः विधिना शास्त्रो-
 क्तविधानेन हुतं अभिमतदेवतोद्देशेन प्रक्षिप्तं हविः पुरोडाशादिकं हवनीयद्रव्यजातं
 वहति दधाति । देवतार्थमिति शेषः । “देवेभ्यो हव्यं वहति” इति श्रुतेः ।
 अनेनाभिमयी तनुरुक्ता । या तनुः होत्री हवनकर्मसम्पादयित्री । अनेनयजमानरूपा
 तनुरुक्ता । येद्वेतन्नं कालं सौरचान्द्रमसरूपं विधत्तः विवेचयतः । अनेन दिवाकर-
 निशाकरमय्यौ तनू उक्ते । या तनुः श्रुतेः श्रवणेन्द्रियस्य विषयः प्राह्यः गुणः
 शब्दरूपः यस्याः सा तथोक्ता सती विश्वं जगत् व्याप्य आवृत्य स्थिता । अनेनाका-

शमयी तनुरुक्ता । यां तनुं सर्वेषां भूतानां प्रकृतिः आधारभूता इत्याहुः निर्दिशन्ति । शास्त्रविद इति शेषः । अनेन पृथिवीमयी तनुरुक्ता । प्रकृतेः कर्मत्वेऽपि निपाते-
नेतिशब्देनाभिहितत्वात् न द्वितीया । यया तन्वा प्राणिनः शरीरिणः प्राणवन्तः
प्राणसहिताः प्राणधारणक्षमा इति यावत् । प्राणापानादिव्यपारेण वायोरेव शरीर-
धारकत्वादिति भावः । अनेन वायुमयी तनुरुक्ता । ताभिः यच्छब्देन या निर्दिष्टास्ता-
भिरित्यर्थः । प्रत्यक्षाभिः इन्द्रियगोचराभिः अद्याभिस्तनुभिः प्रपन्न उपलक्षितः
भवरुद्रादिभेदेन तत्तन्मूर्तिधर इति यावत् । ईशः शिवः वः युष्मान् अवतु सकला-
भिलषितफलवितरणेन रक्षतु । यतः परमेश्वरश्चेतनाचेतनं सर्वमन्तः प्रविश्य
व्यापारयति अतः पृथिव्यादीनां तत्तनुत्वव्यपदेशः । अनेन “सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म”
इतिश्रुत्यर्थः प्रतिपादितो भवति । अत्र जलाद्यष्टमूर्तीनामेकैकस्यापि परार्थैकफलत्वात्
तादृशतनुविशिष्टस्य भगवतो रक्षणाक्रियासामर्थ्यं सूचितं कविनेत्यनुसन्धेयम् । अत्र
“काव्यार्थसूचनं कैश्चिन्नान्यामेव निरूप्यते” इति वचनात्काव्यार्थोऽपि किञ्चिद्व्यो-
ते । या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यनेन शकुन्तला सूचिता । एतावत्पर्यन्तं तादृशस्रष्टेरभावा-
दाद्येत्युक्तिः । तथा च मेघदूते—“या तत्तास्ते युवतिविषये स्रष्टिराद्येव धातुः”
इति । अथवा स्रष्टुर्विश्वामित्रस्य—“अन्यमिन्द्रं करिष्यामि” इति तस्यापि स्रष्टृत्वा-
त् । बहति विधिहुतं या हविरित्यनेन गान्धर्वविधिना परिणीतायाः शकुन्तलाया
दुष्यन्तनिहितगर्भधारणं सूच्यते । अद्याभिस्तनुभिः प्रपन्न इत्यनेन दिक्पालांशसंभवो
राजा सूच्यते । अष्टमूर्तीनां साक्षाद्वाचकशब्दैर्विनागुणक्रियादिद्वाराकथनात्पर्यायोक्त-
मलङ्कारः । रक्षणाक्रियां प्रतितनुविशिष्टस्य हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
अष्टमूर्तित्वलक्षणासाधारणस्वरूपवर्णनात्स्वभावोक्तिरलङ्कारश्च । स्वधरा वृत्तम् ॥ ये
द्वे कालं विधत्त इत्यत्र केचित्कालमहोरात्रलक्षणमाहुः । तत्र । अहोरात्रादिविभागस्य
भानुगल्यधीनत्वात् । यथाह मनुः—“अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके” इति ।
प्रतिपदादितिथिव्यवहारस्य निजकलाक्षयवृद्धिपूर्वकचन्द्रगल्यधीनत्वाच्च, तस्मात्सौरचा-
न्द्रलक्षणं कालमित्येव कल्पनं समीचीनम् । तथा या स्रष्टिरित्यत्र सर्जनं स्रष्टिरिति
भावकिन्नन्तेन स्रष्टिशब्देन स्रष्टिस्रष्टयोरभेदोपचारात्स्रष्टं वस्तु जलं प्रतिपाद्यते ।
“स्रज्यत इति कर्मकिन्नन्तेन स्रष्टं वस्त्वभिधीयते” इति केचित् । अत्र पक्षे तु
आद्येति स्रष्टिरित्यस्य विशेषणम् । तथाच या तनुः स्रष्टुर्ब्रह्मणः आद्या स्रष्टिः प्राथ-
मिकं स्रष्टं वस्तु । जलरूपमिति यावदित्यर्थः सङ्गच्छते । भावे विहितस्य क्तिनः
कर्मणि प्रवृत्तिस्तु अगतिकगतिकक्लिष्टकल्पनसाध्या । तस्मात्स्रष्टिशब्दस्य यथाश्रुतमेव
भावकिन्नन्तत्वमङ्गीकृत्य स्रष्टिस्रष्टयोरभेदोपचाराद्गुणद्वारा गुणिप्रत्यायनाद्वा जलपर-
त्वकल्पनमेव साधु । प्रयुक्तं च कालिदासेनैव मेघसन्देशे—“तन्वी श्यामा शिख

प्रथमोऽङ्कः ।

३

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्त्वावदागम्यताम् ।

नटी—अज्ज, इयं हि ।

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासप्रथितवस्तुनाभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थितव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यन्नः ।

१. आर्य, इयमस्मि ।

रिदशना पक्वविम्वाधरोष्ठी मध्ये क्षामा चकितहरिणांप्रेक्षणा निम्ननाभिः । श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां या तत्रास्ते युवतिविषये स्रष्टिराद्येव धातुः ॥” इति । अत्र च या यक्षपत्नी तन्वी श्यामेत्यादिलक्षणलक्षिता सा युवतिविषये धातुराद्या स्रष्टिर्निर्माणमिवेत्यर्थो लभ्यते । अत्रापि निर्माणनिर्मितयोरभेदोपचाराद्गुणद्वारा गुणिप्रत्यायनाद्वा करणीयोपपत्तिः । कर्मक्तिन्नन्तत्वाङ्गीकारेतु नैतत्सहृदयानां हृद्यम् । अतो भावक्तिन्नन्तत्वमेवाङ्गीकृत्य स्रष्टिस्रष्टयोरभेदोपचारस्य वा गुणद्वारा गुणिप्रत्यायनस्य बाधयणमेव न्याय्यमित्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

नान्द्यन्त इति॥ नान्द्याः अन्ते अवसाने नान्द्यां समाप्तायामित्यर्थः । सूत्रधारः प्रविश्यवदतीति शेषः अथ प्रस्तावनां विवक्षुस्तदङ्गभूतां प्ररोचनां प्रस्तौति आर्य इत्यादिना ॥ आर्य इति सूत्रधारेणनट्या आमन्त्रणप्रकारः । तदुक्तम् “वाच्यौ नटी सूत्रधाराचार्यनाम्ना परस्परम्” इति । नेपथ्यं भूषाङ्गरचनादिः तस्य विधानं करणं अवसितं यदि समाप्तं चेत् । अभिरूपाः विद्वांसः तैर्भूयिष्ठा प्रचुरा अनेन-समाप्रशंसाकृता ॥ अद्य वक्ष्यमाणग्रीष्मसमये खलुर्वाक्यालङ्कारे । कालिदासप्रथितवस्तुना कालिदासेन कविना प्रथितं निबद्धं वस्तु कथाशरीरं यस्य तेन अभिज्ञायतेनेत्यभिज्ञानं केनचित्कारणेन तिरोहितायाः स्मृतेः प्रत्युपस्थापकं चिह्नं प्रकृते अङ्गुलीयकं शाकुन्तलमधिकृत्य कृतं शाकुन्तलं अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलमिति शाकपार्थिवादित्वात्समासः तदिति नामधेयं यस्यतेन नवेन अपूर्वेण नाटकेन “वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्रवर्ण्यते । प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम्” इत्युक्तलक्षणेन रूपकविशेषेण अस्माभिः उपस्थातव्यम् आराधयितव्यम् एतन्नाटकाभिनयेन सामाजिकमनांस्यनुरञ्जयाम इति भावः । तत् तस्मात् सभाया अभिरूपभूयिष्ठत्वादित्यर्थः प्रतिपात्रं पात्रे पात्रे “अव्ययं विभक्ती” त्यादिनावीप्सायामव्ययी-

नटी—सुविहिदप्पओअदाए अज्जस्स ण किं वि परिहाइस्यदि ।

सूत्रधारः—आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम् ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

नटी—अज्ज, एवं णेदम् । अणन्तरकरणिज्जं अज्जो आणवेदु ।

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदःश्रुतिप्रसादनतः । तदिममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् । संप्रति हि

१. सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।

२. आर्य, एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमार्थं आज्ञापयतु ।

भावः सर्वेष्वपि पात्रेष्वित्यर्थः अत्रकालिदास इति कवेः तद्गूथितवस्तुत्वकथनेन काव्यस्य च प्रशंसा कृता । एषा प्ररोचना । तदुक्तं “निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः । कविकाव्यनटादीनां प्रशंसाचप्ररोचना ।” इति । सुविहितः सुशिक्षितः प्रयोगः अभिनयक्रियायेन तस्य भावस्तथा किमपि न परिहास्यते परिहीनं न भविष्यति ।

आपरितोषादिति ॥ विदुषां पण्डितानां आपरितोषात् परितोषं मर्यादीकृत्य पदद्वयं चेतत् । यावत्परितोषो भवति तावदित्यर्थः । “आह्वयार्थादावचने” इति कर्मप्रवचनीयत्वे “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति पञ्चमी । प्रयोगे अभिनयविषये विज्ञानं नैपुण्यं आत्मन इति शेषः । साधु सम्यक् न मन्ये विद्वत्सम्मत्यवधि साधोरपि प्रयोगस्य साधुत्वं न निश्चीयत इत्यर्थः । तदेवाह बलवदित्यादिना । बलवत् दृढं । सम्यगिति यावत् । शिक्षितानामपि अभ्यस्तविद्यानामपि । शास्त्रार्थतत्त्वविदामपीति भावः । चेतः मनः आत्मनि स्वविषये । चेतसीत्यर्थः । अप्रत्ययं प्रत्ययो विश्वासस्तद्रहितं स्वविद्यावैशये बुधजनसम्मतिं विना विश्वासो न विधेय इत्यभिप्रायः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

अनन्तरकरणीयम् इतः परं कर्तव्यम् । अथामुखं प्रस्ताति सूत्रधार इत्यादिना । आमुखलक्षणं यथा “सूत्रधारो नटीं व्रूते मारिषंवाविदूषकं । स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि विचित्रवचनैस्तथा । वीथ्यङ्गैरुचितैर्वापि यत्रेदं प्राहुरामुखम् ।” इयि । श्रुतिप्रसादनतः श्रुतेः श्रवणेन्द्रियस्य प्रसादनतः आनन्दनात् श्रवणप्रीतिसम्पादकात् कर्मणः अचिरप्रवृत्तम् इदानीमेवोपस्थितं उपभोगक्षमम् सुखानुभवार्हम् शीतवातादिसेवनोचितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

नटी—तह । (इति गायति ।)

ईसीसिचुम्बिआइं भमरेहिं सुउमारकेसरसिहाइं ।

ओदंसयन्दि दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥ ४ ॥

१. तथा ।

२. ईषदीषच्छुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥

ग्रीष्मस्योपभोगक्षमत्वमुपपादयति—सुभगेति ॥ सुभगाः सुखकराः सलिलेषु जलेषु अवगाहाः प्रवेशाः येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः अनेन यूनां जलक्रीडादीनामयमभ्यर्हितः समय इति सूच्यते । पाटलायाः कुसुमानि पाटलानि “पुष्पपूलेषु बहुलम्” इति बहुलपृहणाद्विकारावयवविहितस्याणो लुक् । पाटलपदं तु ग्रीष्मर्तुपुष्पितवृक्षलतादेरुपलक्षकमिति ज्ञेयं । पाटलानां पाटलपुष्पाणां संसर्गेण सम्बन्धेन सुरभयः सुगन्धयः वनवाताः अरण्यमारुताः येषु ते । अनेन विविधक्रीडापरिश्रान्तानां यूनामनाशसमलयमारुतस्पर्शाद्व्यजनादिनैरपेक्ष्य ध्वन्यते । तथा प्रकृष्टाछाया यत्र ततस्थानं प्रच्छायम् । तत्र सुलभा सुखेन लभ्या निद्रा येषु ते तथोक्ताः । किंच परिणामे अवसाने । सायंकाल इत्यर्थः । रमणीयाः आतपोपशमात्संचारयोग्यतया मनोहराः वर्तन्ते इति शेषः । अत्र विशेषणैर्यूनां जलक्रीडादिसौकर्यं, शीतसुगान्धवायुसेवनं, रतिश्रमापनोदनार्थं छायासु निद्रा, दिवसायसाने बहिःसंचारयोग्यता चेत्युपभोगप्रकारो दर्शितः । आर्या वृत्तम् ॥ ३ ॥

तथेति॥ यथा नटेन शृङ्गाररसपोषकाः ग्रीष्मर्तुधर्माः प्रतिपादिताः तथा तानेव धर्मानधिकृत्य गायति । ईसीसि इति । प्रकृष्टो मदो रूपसौभाग्यजनितो विकारोयासां ताः प्रमदाः युवतयः तासामेव तथाविधालङ्कारयोग्यत्वात् । दयमानाः सदयाः । कुसुमानां सुकुमारत्वान्मृदुव्यापारा इत्यर्थः । भ्रमरैर्द्विरैकैरीषदीषच्छुम्बितानि यतः कोमलकिञ्चल्काप्राण्यत एवेषदीषच्छुम्बितानीति निरुक्तिः शिरीषाणामितरपुष्पविलक्षणसौकुमार्यादवस्थितिदार्ढ्याभावाच्च भ्रमराः उड्डीयमाना एव चुम्बन्तीति ध्वन्यते । सुकुमाराः नितरां कोमलाः केसराणां किञ्चल्कानां शिखाः अप्राणि येषां तानि शिरीषकुसुमानि अवतंसयन्ति कर्णपूरं कुर्वन्ति । शिरीषाणां कर्णाभरणत्वकथनेन

सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो रागवद्भक्तवृत्ति-
रालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत्प्रकरणमाश्रित्यैनमारा-
धयामः ।

नटी—ॐ अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिण्णाणसाउन्दलं
णाम अपुव्वं णाडअं पओए अधिकरीअडुत्ति ।

सूत्रधारः—आर्ये, सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृतं
खलु मया । कुतः ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ ५ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

१. नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशाकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेऽधि-
क्रियतामिति ।

केशपाशसम्मर्दनासहिष्णुत्वं ध्वन्यते । अत्र शिरीषपुष्पवर्णनेन तदुद्भवकालो ग्रीष्मो
वर्णितः । उद्गाथाजातिः ॥ ४ ॥

अहो इति विस्मये रङ्गं नाट्यसभा रागे गीतसम्बन्धिस्वरविशेषे बद्धा निक्षि-
प्ता चित्रवृत्तिर्मनोवृत्तिर्यस्यसः अलिखित इव चित्रन्यस्तइव । कतमत्प्रकरणम् अत्र-
प्रकरणपदं रूपकविशेषवाच्यपि रूपकसामान्यं बोधयति । किमभिधेयनाटकमिदं यर्थः
एनं रङ्गम् आराधयामः अनुरजयामः । अधिक्रियताम् विषयीक्रियताम् । सम्यक्
साधु यथोचितावसरम् अनुबोधितोऽस्मि स्मारितोऽस्मि । त्वयेति शेषः । अस्मिन्
क्षणे तवगीतश्रवणसमये । विस्मृतेः कारणमाह ।

तवास्मीति ॥ अत्यन्तं रंहः वेगो यस्य तेनातिरंहसा अतिवेगगामिना हारिणा
आकर्षणशीलेन सजातीयैः सह अरं अत्यर्थं गच्छतीति सारङ्गः । साराणि श्रेष्ठानि
अङ्गानि अवयवाः अस्थेति वा शकन्द्वादित्वात्पररूपत्वम् । सारङ्गेण हरिणेन एष
राजा दुष्यन्त इव हारिणा चित्ताकर्षणशीलेन तव गीतरागेण गीतसम्बन्धिस्वरवि-
शेषेण प्रसभं हठात् हृतः आकृष्टचित्तवृत्तिः अस्मि नाटकप्रयोगावहितमपि मे मन
स्त्वदीयगीतरागमाधुर्येण बलादाकृष्टमित्यर्थः । उपमालंकारः । अनुष्टुप् वृत्तम् । अत्रै-
योयमित्यनेनपात्रोपक्षेपहेतुः प्रयोगातिशयो नामामुखाङ्गमुपक्षिप्तम् । तदुक्तम् “एषाये-
मित्युपक्षेपात्सूत्रधार प्रयोगतः । भवेत् प्रात्रपवेशोयं प्रयोगातिशयोहिंसः” इति ॥

प्रथमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।)

सूतः—(राजानं मृगं चावलोक्य ।) आयुष्मन्,

कृष्णसारे ददृच्छुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके । १.

मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

राजा—सूत, दूरमुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरिदानी-
मपि

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनमिया भूयसा पूर्वकायम् ।

प्रस्तावनेति ॥ तल्लक्षणं यथा ।—नटी विदूषकोवापि पारिपार्श्वक एव वा ।
सूतधारेण सहिता स्सल्लापं यत्त कुर्वते । चित्रैर्वाक्यै स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभि-
र्मिथः । आमुखं तत्रविज्ञेयं नाम्नाप्रस्तावनापिसा । इति ।

सशरचापहस्तः शरेण सहितः सशरः तथाविधः चापः हस्ते यस्य सः
अधिज्यकार्मुक इत्यर्थः आयुष्मन्निति सूतेन राजामान्त्रणप्रकारः । “अयुष्मन्निति वा-
च्यस्तुरथीसूतेन सर्वदा” इति ।

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः कृष्णसारः । “तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवच-
नेन” इति समासः “कृष्णसारः शिंशिपायां मृगभेदे स्नुहीतरो” इति हैमः । कृष्णसारे
सारङ्गे तथा अधिगता अधिरोपिता ज्या यस्मिन् तत्तथाभूतं कार्मुकं धनुर्यस्य त-
स्मिन् । आरोपितगुणधनुषीत्यर्थः । त्वयि च चक्षुर्ददत् कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं
“कर्मण उक्त्” इत्युक्त् प्रत्ययः । पातयन्नहं मृगमनुसरतीति तं मृगानुसारिणं
धृतमृगरूपं यज्ञमनुसरन्तं साक्षात्प्रत्यक्षं पिनाकः तन्नामकं धनुरस्यास्तीति पिनाकी
शिवः तं पश्यामीव । कृष्णसारमनुसरन् धृतकार्मुकस्त्वं हरिणरूपिणं यज्ञमनुसरन्धृत-
पिनाकः शिव इव शोभस इत्यर्थः । पुरा हि भगवान् शिवो दक्षाध्वरे भयेन मृगरूप
माश्रित्य पलायमानं यज्ञं वधार्थमनुससारोति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ।
उत्प्रेक्षालकारः ॥ ६ ॥

ग्रीवेति ॥ अनुपतति पश्चादागच्छति स्यन्दने रथे ग्रीवायाः कन्धरायाः भङ्गेन
विवर्तनेन अभिरामं दर्शनीयं यथा तथा मुहुः अभीक्ष्णं बद्धा अपि ता दृष्टिश्चक्षुर्येन
सः । निक्षिप्तनयन इत्यर्थः । अनेन यदा भूमेर्निम्नोन्नततया रथवेगस्य कुण्ठित-
त्वाद्रथध्वनिर्न श्रूयते तदा मृगो मुहुर्मुहुः परावृत्य पश्यतीति भावः । तथा शरपत

८

अभिज्ञानशाकुन्तले

दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥ ७ ॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

सूतः—आयुष्मन्, उद्धातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमना-
द्रथस्य मन्दीकृतो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः । संप्रति
समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीशवः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूप्य ।) आयुष्मन्,
पश्य पश्य ।

नात् भीस्तया बाणपतनत्रासेन भूयसा अधिकेन पश्चाधेन अपरं च तदर्थं च पश्चा-
धम् । “पश्चात्” इति सूत्रेण “अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्यापरशब्दस्य पश्चभावो
वक्तव्यः” इत्युक्त्वा “विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः” इति वार्तिकेन पश्चा-
धेति स्पष्टम् देहस्यापरभागस्तेन पूर्वकायं पूर्वः कायस्य पूर्वकायः “पूर्वापराधर—”
इत्यादिना समासः ॥ शरीरस्य पूर्वभागं प्रविष्टः । सङ्कुचितशरीर इत्यर्थः । अर्धावली
द्वैरर्धोपभुक्तैः श्रमेण आयासेन विवृतं व्याप्तं यन्मुखं तस्मान्भ्रंशिभिः अधःपतद्भिः
आयासव्यात्तमुखच्युतैः दर्भैः कुशैः कीर्णमास्तृतं वर्त्म पन्थाः यस्य सः कीर्णवर्त्मा ।
अनेन यदा मृगो न दृश्यते तदा तस्य मार्गः भूमिपतितैर्दर्भैर्ज्ञायत इत्यर्थः । मृगः
उदग्रं उन्नतं प्लुतं प्लवगमनं यस्य सः । दूरोत्पतनशालीत्यर्थः । तथाभूतत्वाद्वियति
आकाशे अतिशयेन बहु बहुतरं अधिकतरं उर्व्या भूमौ स्तोकमल्पं प्रयाति प्रकृष्टं
गच्छति । धावतीत्यर्थः । पश्य प्रेक्षस्व । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।
स्रग्धरावृत्तम् ॥ ७ ॥

अनुपतत एव पश्चाद्भावत एव । प्रयत्नप्रेक्षणीयः कृच्छ्रदृश्यः उद्धातिनी
निम्नोन्नतवतीस्खलनयोग्येत्यर्थः रश्मिसंयमनात् प्रग्रहप्रहणात् विप्रकृष्टान्तरः दूरतर-
मध्यदेशः तेदुरासदः अत्र “नलोके” त्यादिनाविहितस्यषष्ठीनिवेधस्य शेषषष्ठ्य-
विषयत्वात् षष्ठी युक्ता अभीशवः प्रग्रहाः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

९

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया

निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।

आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया

धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ८ ॥ उत्प्रेक्षा .

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः । तथाहि ।

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां

यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-

र्न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥

मुक्तेष्विति ॥ रश्मिषु प्रग्रहेषु मुक्तेषु शिथिलितेषु सत्सु निरायतः नितरां दीर्घः पूर्वकायः शरीरस्य पूर्वभागो येषां ते तथोक्ताः निष्कम्पाः निश्चला चाम-
राणामलङ्करणार्थं शिरसि बद्धानां शिखाः अप्राणि येषां ते तथोक्ताः । निभृतौ निश्चलौ ऊर्ध्वौ उन्नतौ च कर्णौ येषां ते तथोक्ताः । आत्मभिः स्वयं उद्धतैरुत्थापि-
तैरपि नेम्युत्थितैस्तु सुतरामित्यपिशब्दार्थः । रजोभिः धूलिभिः अलङ्घनीयाः
लङ्घयितुं स्पृष्टुमशक्याः । अमी रथं वहन्तीति रथ्याः “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्”
इति यत्प्रत्यये रथ्या इति रूपं । “रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति ।
रथवोढरि पुंलिङ्गः” इति मेदिनी ॥ रथवाहिनस्तुरगाः मृगस्य हरिणस्य जवो वे-
गस्तस्याक्षमया अक्षान्त्येव प्राणभयादतिवेगेन पुरः पलायमानस्य मृगस्य वेगं
सोढुमसमर्थतया मा वयं वेगे मृगेणानेन पराभूयेमहीतीर्ष्येवेत्यर्थः । धावन्ति
त्वरितं गच्छन्ति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । उत्प्रेक्षा च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

हरितः हरिद्वर्णानिन्द्राश्वान् हरीन् सूर्याश्वान्श्च चकारस्समुच्चये । स्ववेगेनेन्द्रा-
श्वास्सूर्याश्वार्थैर्भिर्जिताइत्यर्थः । अन्येषां कागणनेतिभावः ।

यदालोक इति ॥ आलोके दर्शने यद्वस्तु सूक्ष्मम् । दूरवशादल्पं दृश्यत इति
शेषः । तद्वस्तु सहसा दृष्टं अनन्तरक्षण एवेत्यर्थः । विपुलतां स्थौल्यं व्रजति
प्राप्नोति । स्थूलं दृश्यत इति भावः । सन्निकर्षादित्याशयः । यद्वस्तु अर्धे मध्ये वि-
च्छिन्नं सान्तरं तत् कृतसन्धानमिव कृतसंश्लेषमिव भवति । पूर्वं विच्छिन्नमपि
रथवेगवशादस्मिन् क्षणे लग्नमिव दृश्यत इति भावः । प्रकृत्या स्वभावतः यद्वस्तु
चक्रं कुटिलं तदपि नयनयोः समरेखं समा ऋजुः रेखा दीर्घाकृतिः यस्य तत्तथोक्तं

१०

अभिज्ञानशाकुन्तले

सूत, पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (इति शरसंधानं नाटयति ।)

(नेपथ्ये ।)

भो भो राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यवलोक्य च ।) आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा—(ससंभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति रथं स्थापयति ।)

(ततः प्रविशत्यात्मना तृतीयो वैखानसः ।)

वैखानसः—(हस्तमुद्यम्य ।) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मि-

नृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवाग्निः ।

भवति । नयनयोरेव न तु वस्तुत इत्यर्थः । ऋज्विव दृश्यत इति भावः । मे मम दूरे क्षणमपि किञ्चिन्न भवति । पार्श्वे वामदक्षिणपार्श्वयोश्च क्षणमपि किञ्चिन्न भवति । क्षणमपीति “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥ रथजवादिति हेतुः सर्वत्र सम्बध्यते । रथवेगवशात् क्षणमात्रमपीदं विप्रकृष्टं सन्निकृष्टमिति वक्तुं न शक्यमित्यभिप्रायः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९ ॥

व्यापाद्यमानम् हन्यमानम् । बाणपातवर्तिनः बाणाः पात्यन्तेऽस्मिन्निति बाणपातः “अधिकरणे घञ्” इति घञ् शरपतनप्रदेशः तस्मिन्वर्तत इति तस्य आत्मनातृतीयः आत्मनास्वेनतृतीयः । त्रित्वसंख्यापूरकः स्वयमेकश्चान्यौद्वावित्यर्थः । “आत्मनश्चपूरण” इत्यलुक्समासः । वैखानसाः विखनसो मतं वैखानसं तत्र परिनिष्ठिताः वानप्रस्थाः “वैखानसो वनेवासो वानप्रस्थश्चतापसः” इति वैजयन्ती ।

न खल्विति ॥ पुष्पराशौ अग्निरिव मृदुनि सुकुमारे । शरपातसहनाक्षम इति यावत् अस्मिन् मृगशरीरे बाणः न खलु न खलु सन्निपात्यः । नैव निक्षेपणीय इत्यर्थः । यथा पुष्पराशावभिर्न सन्निपात्यः तथा प्रकृतमृगशरीरे बाण इत्यर्थः । सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । तूलराशाविति क्वचित्पाठः । कुत इत्याह—हरिणकानां दशनीयानां मृगाणां । अनुकम्पायां कन्प्रत्ययः । अतिलोलं अतिचञ्चलं । लघुकारणापायी-

प्रथमोऽङ्कः ।

११

क वत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं

क च निशितनिपाताः सारपुङ्खाः शरास्ते ॥ १० ॥

तत्साधु कृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।

आर्तित्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥ ११ ॥ निष्पन्नश्रे.

राजा—एष प्रतिसंहतः । (इति यथोक्तम् करोति ।)

वैरवानसः—सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्थ भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

त्यर्थः । जीवितं जीवनं क कुत्र । निशितास्तीक्ष्णाः । दुः सहा इति यावत् । निपाताः येषां तथोक्ताः । साराः स्थिरांशाः दृढा इत्यर्थः । पुङ्खाः मूलदेशाः येषां ते शराः क कुत्र । क द्वयमेतयोर्वैषम्यं सूचयति वतेति खेदे अनुकम्पायां वा । अत्रातिलोल-मृगजीवितामोघबाणपतनयोरननुरूपयोर्घटनाद्विषमालङ्कारभेदः उपमा च । मालिनी वृत्तम् ॥ १० ॥

तदिति ॥ तत् यस्मादाश्रममृगोयं न हन्तव्यस्तस्मात् साधु सम्यक् कृतं सन्धानं यत्नं तं मृगवधार्थं शरासने सम्यक्संहितमित्यर्थः । साधुशब्देनापराद्धपृष-त्काभावो ध्वन्यते । सायकं बाणं प्रतिसंहर उपसंहर । शरासनादुत्सार्य तूणीरे निवेशयेत्यर्थः । उक्तमेव विशदयति—आर्तेति । वः पौरवाणां युष्माकं । तवैकस्यैव नभवतीत्यर्थः । शस्त्रमायुधं आर्तानां विपन्नानां त्राणाय रक्षणाय । अनागसि अकृतापराधे प्रहर्तुं प्रहरणाय न भवतीति शेषः ॥ ११ ॥

जन्मेति ॥ यस्य पुरोः पुरुनाम्नो राज्ञः वंशे जन्म तस्य तव इदं निषेधमात्रेणैव बाणोपसंहरणं युक्तरूपं अतिशयेन युक्तम् । “प्रशंसायां रूपम्” इति रूपप्रत्ययः । लोके यस्य सार्वभौमत्वमस्ति तस्य शिष्टवचनकरणविनयादिगुणो नास्ति । पुरुवंश्यानां राज्ञामेतद्व्यमप्यस्ति । अतस्तादृशवंशोत्पन्नस्य तवेदृशांचरणं वंशानुरूपमित्यर्थः । एवंगुणोपेतं ईदृशगुणसम्पन्नं गुणैः सर्वथा स्वसदृशमित्यर्थः । चक्रवर्तिनं सार्वभौमं आप्नुहि लभस्व । आशिषि लोद् ॥ १२ ॥

प्रतिगृहीतम् स्वीकृतम् । समिदाहरणाय समिधां यज्ञीयकार्ष्णानां आहरणाय आनयनाय । कुलपतेः कुलं मुनिसमुदायः तस्य पतिः तस्य कुलपतिलक्षणं यथा “मुनीनां दशसाहस्रं योन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिस्सर्वैकुलपतिः

१२

अभिज्ञानशाकुन्तले

इतरौ—(बाहू उद्यम्य ।) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम् ।) प्रतिगृहीतम् ।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वख्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातः, प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः । अपि च ।

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥ १३ ॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

‘स्मृतः’ इति अनुमालिनीतीरं मालिन्यास्तीरे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अन्यकार्यातिपातः कार्यान्तस्मृतिक्रमः । आतिथेयः आतिथिषु साधुः “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दम्” इति ढञ् आतिथेयस्सत्कारः अभ्यागतजनोच्चातिभ्यर्हणा ।

रम्या इति ॥ तपः संयम एव धनं येषां ते तपोधनास्तेषां प्रतिहृता निरस्ताः विघ्नाः अन्तरायाः यासां तास्तथोक्ताः अत एव रम्याः वेदबोधितविधेरनपेतत्वेन मनोहराः यथाशास्त्रं प्रवृत्ता इतियावत् । क्रियाः यागादिकर्माणि समवलोक्य सम्यग्दृष्ट्वा मौर्व्याः किणः ज्याघातजनितव्रणः अङ्कः लाञ्छनं यस्मिन्सः । अनवरतज्याघर्षणेन त्वचि विकृतिमापन्न इत्यर्थः । मे भुजः किंपरिमाणकं कियद्रक्षतीति ज्ञास्यसि । तपस्विनां निष्प्रत्यूहतपश्चर्यावीक्षणेन मद्बाहुरियद्रक्षतीति स्वभुजवीर्यं ज्ञास्यसीत्यर्थः । आर्या वृत्तम् ॥ १३ ॥

दुहितरमिति ॥ शिष्यादिपुण्यक्तिसाध्ये कर्मणि दुहितुर्नियोगश्शकुन्तलायाः अतिथिविशेषाभ्यर्हणाभिज्ञतोपयोगिवयोवस्थां सूचयति । प्रतिकूलं परिणयप्रतिबन्धकम् दैवं । सोमतीर्थम् तन्नामकं सिद्धस्थानविशेषम् । साधयामः निर्वर्तयामः प्रकृतं समिदाहरणादिकमनुतिष्ठामः । “सिध्यतेरपारलौकिक” इत्यात्वम् । अथ वा साधयामः गच्छामः तदुक्तम् “प्रायेण्यन्तकस्साधिर्गमेऽस्थाने प्रयुज्यते” इति । आभोगः पूर्णता सीमेति यावत् ।

उपरोधः निर्वन्धः पीडेतियावत् । माभूत् “माडिलुडि” तिलुड् । यावदत-
राम्यवतारिष्यामि “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इति भविष्यतिलट् आर्द्रपृष्ठाः आर्द्राणि

प्रथमोऽङ्कः ।

१३

राजा—भवतु । तामेव द्रक्ष्यामि । सा खलु विदितभक्तिर्मा महर्षेः
कथयिष्यति ।

वैखानसः—साधयामस्तावत् । (इति सशिष्यो निष्क्रान्तः ।)

राजा—सूत, चोदयाश्चान् ! पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं
पुनीमहे ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति भूयो रथवेगं निरूपयति ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथाय-
माभोगस्तपोवनस्थेति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि

नीवाराः शुकगर्मकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः कचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः । *Shones.*

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिप्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

सिक्तानि पृष्ठानि येषान्ते सिक्तकायोपरिभागा इत्यर्थः । निमित्तं शकुनं शुभसूचकं
नेत्रस्फुरणादि सूचयन्नभिनयन् ।

नीवारा इति ॥ इह अस्मिन् भूभागे शुकाः कीराः गर्भेऽभ्यन्तरे येषां तानि ।
शुकैरध्युषितानीत्यर्थः । तादृशानि यानि कोटराणि तेषां मुखेभ्योद्वारेभ्यो भ्रष्टाः
विगलिताः नीवाराः तृणधान्यानि तरूणांबृक्षाणां अधःमूलभागे दृश्यन्ते लक्ष्यन्ते ।
अनेन तपोवनत्वं सूच्यते । आश्रमव्यतिरिक्तस्थले किरातादिभयात् शुकानां
खैरविहाराभावेन बृक्षाधोभागे नीवारा न स्युरिति भावः । कचित्कस्मिंश्चित्प्रदेशे
प्रकर्षेण स्निग्धाः स्नेहलिप्ताः प्रस्निग्धाः उपलाः अस्मानः इङ्गुदीनां तापसतरूणां
फलानि भिन्दन्तीति तादृशाः सूच्यन्ते द्योत्यन्त एव । उपलेषु तैललेपदर्शनेन
तापसास्तैलबहुलानीङ्गुदीफलानि तैर्भिन्दन्तीति प्रतीयते । मृगाः हरिणाः विश्वा-
सस्य शमप्रधाने तपोवने सञ्चरतामस्माकं न कुतोपि भीरित्वेवंरूपस्य प्रत्ययस्य
उपगमाल्लाभात् अभिन्नाः अव्याहकृताः गतयः खैरसञ्चाराः येषां तादृशाः सन्तः
शब्दं रथध्वनिं सहन्ते असम्भ्रममाकर्णयन्ति । अपरिचितरथशब्दमाकर्ण्य न भयेन

१४

अभिज्ञानशाकुन्तले

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा ।) तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् ।
एतावत्येव रथं स्थापय यावदवतरामि ।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य ।) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि
नाम । इदं तावद्गृह्यताम् । (इति सूतस्त्राभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति ।) सूत,
यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि ।
(प्रविश्य निमित्तं सूचयन् ।)

शान्त मिद माश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फल मिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १५ ॥

पलायन्त इति भावः । अयं च विस्मयमृगसञ्चारः आश्रमेऽर्हिसां सूचयति ।
तोयाधाराणां जलाशयानां पन्थानः गमनागमनमार्गाः । तोयाधारपथाः इत्यत्र
“ऋक्पूरब्धूः” इति समासान्तोऽप्रत्ययः । वल्कलानां तपोवनवासिभिः शरिरा-
च्छादकत्वेनोपयुक्तानां तरुत्वचां शिखाभ्यः प्रान्तेभ्यः ये निष्पन्दाः सलिलस्त्रावाः
निष्पन्द इति “अनुविपर्यभिनिभ्यः” इति विकल्पेन पत्वं तेषां रेखाभिः श्रेणिभिः
अङ्किताः लम्बिताः झनोत्तीर्णानां तपस्विनां वल्कलप्रान्तेभ्यो विगलिताभिः सलि-
लधाराभिश्चिह्निता दृश्यन्त इत्यर्थः । एभिर्विशेषैरिदं तपोवनमिति ज्ञायत इति
भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

शान्तमिति ॥ इदं आश्रमपदं आश्रमस्थानं शान्तं शमप्रधानम् । अत्र राग-
द्वेषादेधेतनधनधर्मत्वादाश्रमपदस्य तदसम्भवादाश्रमस्था लक्ष्यन्ते । तथाच आश्र-
मस्था ऋषयः शमप्रधाना इत्यर्थः । बाहुः दक्षिणभुजः । अत्र यद्यपि बाहुरिति
सामान्यशब्दः प्रयुक्तः न तु दक्षिणः सन्त्य इति विशेषः । तथापि प्रकरणबलाद्-
क्षिणबाहुरेव गृह्यते । स्फुरति स्पन्दते अस्य फलमुक्तमद्भुतसागरे । “वामेतरभुज-
स्पन्दो वरस्त्रीलाभसूचकः” इति । इह अस्य बाहुस्फुरणस्य फलं वरस्त्रीलाभरूपं
कुतः कुतो हेतोः स्यात् । आश्रमपदस्यातिशान्ततया न ऋदाचिदीदृशे स्थाने वर-
स्त्रीलाभः सम्भवेदित्यर्थः । अथ विमृश्य स्वयमेव सम्भावनामपि दर्शयति । अथ-

प्रथमोऽङ्कः ।

१९

(नेपथ्ये ।)

ईदो इदो सहीओ ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा ।) अये, दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव
श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये, एतास्तप-
स्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमित
एवाभिवर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य ।) आहो, मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १६ ॥

१. इत इतः सख्यौ ।

वेति । अथवा पक्षान्तरे भवितव्यानां अवश्यम्भाविनां विषयाणां द्वाराणि मार्गाः
उपाया इति यावत् । सर्वत्र भवन्ति जायन्ते । अवश्यंभाविनो विषयाः सर्वत्र
सम्भवन्तीत्यर्थः । आक्षेपालङ्कारः ॥ १५ ॥

दक्षिणेनवृक्षवाटिकम् वृक्षवाटिकादक्षिणभाग इत्यर्थः “एनवन्यतरस्या”
मित्येनपप्रत्ययः । “एनपाद्वितीये” ति वृक्षवाटिकमित्यत्रद्वितीया ।

अहो मधुरमासां दर्शनमिति यदुक्तं तदेवोपपादयति—शुद्धान्तेति ॥ आश्र-
मवासिनः आश्रमे वस्तुं शीलं यस्य तस्य जनस्य अरण्ये मूलफलादिपरिमिताहार-
क्लिष्टतया भोगरहितस्येत्यर्थः । इदं परिदृश्यमानं वपुर्यदि शरीरं तु अत्र यदीत्येत-
दव्ययं तुशब्दार्थकम् । शुद्धान्तेषु राज्ञामन्तःपुरेष्वपि दुर्लभं दुष्प्रापम् । अत्र केचि-
देवं योजयन्ति । इदं वपुः शुद्धान्तदुर्लभं यदि तदाउद्यानलताः वनलताभिर्गुणै-
र्दूरीकृता इति । तदसङ्गतम् । वनलताभिरुद्यानलता न दूरीकृताः इदं वपुश्च न
शुद्धान्तदुर्लभमिति विरुद्धार्थप्रतीतेः । यत्र सकलसौख्यवत्त्वेन शरीरे लावण्याद्य-
तिशयो दृश्यते तादृशोऽप्यन्तःपुरे जगत्त्रयैकमोहनमेतादृशं वपुर्दुर्लभमिति भावः ।
युक्तमिदमित्याह—दूरीकृता इति । उद्यानं राजकीयमुपवनं तत्र प्रयत्नेनारोपिताः
प्रत्यवेक्षिताश्च लताः वनलताभिररण्योद्भवाभिर्लताभिः गुणैः सौगन्ध्यादिभिः दूरी-
कृताः खलु दूरे क्षिप्ताः खलु । पराभूता इतियावत् । खलु प्रासिद्धौ । आर्या
वृत्तम् ॥ १६ ॥

प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । आलवालपूरणे वृक्षमूलगतपरिखापूरणे । असाधुदर्शी
साधुसम्यक्पश्यतीति साधुदर्शी सनभवतीत्यसाधुदर्शी उचितव्यवहारानभिज्ञ इत्यर्थः ।
आश्रमधर्मे तपस्विजनोचितकृत्ये ।

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (इति विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

शकुन्तला—इदो इदो सहीओ ।

अनसूया—हैला सउन्दले, तुवत्तो वि तादकस्सवस्स अस्समरुक्ख-
आ पिअदरोत्ति तक्केमि । जेण णोमालिआकुसुमपेलवा तुमं वि एदाणं
आलवालपूरणे णिउत्ता ।

शकुन्तला—णै केअलं तादणिओओ एव्व । अत्थि मे सोदरसणे-
हो एदेसु । (इति वृक्षसेचनं रूपयति ।)

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता । असाधुदर्शी खलु तत्रभवा-
न्काश्यपः, य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥ १७ ॥

१. इत इतः सख्यौ ।

२. हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति
तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवा त्वमप्येतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।

३. न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु ।

असाधुदर्शित्वमेवोपपादयति । इदमिति । यः ऋषिः इदं पुरो दृश्यमानं
अव्याजेन कृत्रिमशोभां विनैव । मनोहरं मनोज्ञं स्वभावसुन्दरं भूषणादिराहित्ये
ऽपि चित्ताकर्षणशीलमिति यावत् । वपुः शरीरं तपसः मुनिव्रतस्य चान्द्रायणादेः
क्षमं योग्यम् । तपश्चरणसमर्थमित्यर्थः । साधयितुं संपादयितुं इच्छति अभिलषति
स ध्रुवं निश्चितं नीलोत्पलस्य इन्दीवरदलस्य धारया तीक्ष्णाग्रेण । अत्यल्पसाधनेने-
तियावत् । समिल्लतामतिकठिनां समिच्छां छेत्तुं व्यवस्यति यतते । यथातिको-
मलेन नीलोत्पलदलेनातिकठिनायाः समिच्छास्वायाश्छेदनसम्भावितम् तथा
शिरीषकुसुमसुकुमारस्य शकुन्तलावपुषः अतिदुश्चरमुनिव्रतसंपादनक्षमत्वसाधनं न
सम्भवति । तथा च सर्वथा मुनिरसाध्यं कर्तुमुशुङ्गे इत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् ॥१७॥

भवतु । पादपान्तर्हित एव विस्रब्धं तावदेनां पश्यामि । (इति तथाकरोति ।)

शकुन्तला—सहि अणमूए, अदिपिणद्धेण वक्कलेण पिअंवदाए
णिअन्तिद हि । सिदिलेहि दाव णं ।

अनमूया—तैह (इति शिथिलयति ।)

प्रियंवदा—(सहायम् ।) एतथ पओहरवित्थारइत्तअं अत्तणो जो-
व्वणं उवाल्ह ।

राजा—काममननुरूपमस्या वयसो वल्कलं न पुनरलंकारश्रियं न
पुप्यति । कुतः ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं *Covered*.

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १८ ॥

१. सखि अनसूये, अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि ।
शिथिलय तावदेतत् ।

२. तथा ।

३. अत्र पयोधरविस्तारयितु आत्मनो यौवनमुपालभस्व ।

शिथिलय शिथिलंकुरु अत्रपयोधरेति । वल्कलस्यवन्धनदार्ढ्यं न मयाकृतं
किन्तु तव यौवनविहितं अतस्तनपरिणाह हेतुभूतं तवतारुण्यमेवोपालम्भनीयम् ।

सरसिजमिति ॥ शैवलेनापि जलनील्यापि । अरम्यपदार्थेनापीत्यर्थः । अनु-
विद्धं संश्लिष्टं सरसिजं पद्मं रम्यं मनोहरं । जलनीलीसंबद्धं चेन्मञ्जुलमसंबद्धं किमु
वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । वस्तुनः स्वाभाविकरमणीयतया निकृष्टपदार्थसंसर्गेणापि
हृद्यमेव भवतीति भावः । हिमांशोश्चन्द्रस्य मलिनमपि अदर्शनीयमपि लक्ष्म चिह्नं
कलङ्क इत्यर्थः । लक्ष्मीं शोभां तनोति करोति । तस्यैवेति शेषः । स्वयं मलिनीपि
कलङ्कश्चन्द्रस्य रमणीयतामेव तनोतीत्याशयः । इयं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला वल्क-
लेनापि परिधानायोग्यतरुत्वचापि अधिकमनोज्ञा अतिमनोहरा । अत्रार्थान्तरं न्य-
स्यति । किमिवेति । मधुराणां प्रकृत्या मनोहराणां आकृतीनां किमिव हि न मण्डनं
किंवा वस्त्वलङ्करणं न भवति । रम्यमरम्यं वा सर्वं वस्तु शोभासम्पादकं भवति ।
अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ १८ ॥

शकुन्तला—(अग्रतोऽवलोक्य ।) ऐसां वादेरिदपल्लवङ्गुलीहिं तुवरेदि विअ मं केसररुक्खओ । जाव णं संभावेमि । (इति परिक्रामति ।)

प्रियंवदा—हैला सउन्दले, एत्थ एव्व दाव मुहुत्तअं चिट्ठ । जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केसररुक्खओ पडिमादि ।

शकुन्तला—अदो क्खु पिअंवदा सि तुमं ।

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्याः खलु

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥ १९ ॥

अनसूया—हैला सउन्दले, इअं सअंवरवहू सहआरस्स तुए किदणामहेआ वणजोसिणित्ति णोमालिआ । णं विमुमरिदा सि ।

१. एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीमिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः । यावदेनं संभावयामि ।

२. हला शकुन्तले, अत्रैव तावन्मुहूर्तं तिष्ठ, यावत्स्वयोपगतया लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति ।

३. अतः खलु प्रियंवदासि त्वम् ।

४. हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतवत्यसि ।

वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः । वातेन ईरिताः कम्पिताः पल्लवा एवाङ्गुल्यस्ताभिः ॥ लतासनाथः लतायुक्तः । यत्प्रियंवदया लतात्वमारोपितं तदेवसमर्थयति अस्याः खल्विति ।

अधर इति ॥ अस्याः शकुन्तलायाः अधरः ओष्ठः किसलयस्य नवपल्लवस्य राग इव रागो लौहित्यं यस्य सः । अनेन बाल्यपरित्यागो व्यज्यते । तथा बाहू भुजौ कोमलविटपौ मृदुशाखे तदनुकारिणौ तत्सदृशौ । अनेन बाह्वोरुचितपुरुषालिङ्गनक्षमत्वं ध्वन्यते । अङ्गेषु सर्वावयवेषु कुसुममिव लोभनीयं स्पृहणीयं । चित्ताकर्षकमित्यर्थः । यौवनं तारुण्यं सन्नद्धं सज्जं । उज्जृम्भितमिति यावत् । अनेन वपुषः समुचितपुरुषोपभोगयोग्यता सूच्यते । उपमालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १९ ॥

शकुन्तला—तदा अत्ताणं वि विमुमरिस्सं । (लतामुपेत्यावलोक्य च ।)
हला, रमणीए कखु काले इमस्स : लदापाअवमिहुणस्सवइअरो संवुत्तो ।
णवकुसुमजेव्वणा वणजोसिणी, बद्धपल्लवदाए उवभोअक्खमो सहआरो ।
(इति पश्यन्ती तिष्ठति)

प्रियंवदा—अणसूए, जाणासि किं सउन्दला वणजोसिणिं अदि-
मेत्तं पेक्खदिति ।

अनसूया—अण कखु विभावेमि । कहेहि ।

प्रियंवदा—अहं वणजोसिणी अणुरूवेण पाअवेण संगदा, अवि
णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहे अत्ति ।

शकुन्तला—एसो णूणं तुह अत्तगदो मणोरहो । (इति कलशमाव-
र्जयति ।)

राजा—अपि नामं कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् । अथवा
कृतं सन्देहेन ।

१. तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । हला, रमणीये खलु काल एतस्य लतापाद-
पमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः । नवकुसुमयैवना वनज्योत्स्ना, बद्धपल्लवतयोपभोग-
क्षमः सहकारः ।

२. अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं पश्यतीति ।

३. न खलु विभावयामि । कथय ।

४. यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता. अपि नामैवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं
वरं लभेयेति ।

५. एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः ।

नवकुसुमयैवना नवानि प्रथमोद्गतानि कुसुमान्येवयैवनं यस्यास्ता । आत्म-
गतः हृदयगतः । असवर्णक्षेत्रसंभवा असमानजातीयकलत्रोत्पन्ना । ब्रह्मणे-
तरवर्णोत्पन्नभार्यागर्मजा । कृतं सन्देहेन कृतमित्यलमर्थेऽव्ययम् सदेहो न कर्तव्य
इत्यर्थः ।

विरमतीति “व्याइ परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ।

२०

अभिज्ञानशाकुन्तले

असंशयं क्षत्रपरिक्षमा

यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ २० ॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्ये ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम्) अम्मो । सलिलसेअसंभमुग्गदो णोमालि-
अं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिवट्ठइ । (इति भ्रमरवाधां रूपयति ।)

राजा—(सस्पृहम्) साधु वाधनमपि रमणीयमस्याः ।

यतो यतः षट्चरणोऽभिवर्तते

ततस्ततःप्रेरितलोललोचना ।

१. अम्मो । सलिलसेकसंभ्रमोद्गतो नवमालिकामुज्जित्वा वदनं मे मथुकरोऽ-
भिवर्तते ।

असंशमिति ॥ इयं शकुन्तला संशयस्याभावः असंशयम् । अर्थाभावेऽ-
व्ययीभावः । निःसन्देहं क्षत्र इति । क्षतात्त्रायत इति क्षत्रः । “सुपिस्थः” इति
योगविभागात्कप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्याकारलोपः । अथवा “क्षणु हिंसा-
याम्” इति घातोः संपदादित्वात्किप् । “गमादीनाम्” इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे
तुगागमे च क्षादिति रूपं सिद्धं । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्तुः । क्षत्रस्य क्षत्रियस्य
परिग्रहः भार्यात्वेन ग्रहणं तस्य क्षमा उचिता । यत् यस्मादार्थं निर्दोषं । उत्पद्यधावन-
विमुखमिति यावत् । अत्रमनसः आर्यत्वविशेषणेन मनः स्वारसिकतया न कदाप्य-
कार्ये प्रवर्तत इति व्यज्यते । मे मनः अस्यां अभिलाषि सानुरागं । यदीयं क्षत्रियस्य
ग्रहणयोग्या न स्यात्तदा मम मनो नास्यामभिलाषि भवेदिति भावः । अमुमेवार्थम-
र्थान्तरन्यासेनोपपादयति—सतामिति । तथाहि । सन्देहपदेषु इदं कर्तव्यमकर्तव्यं वे-
त्येवंरूपसंशयास्पदेषु वस्तुषु पदार्थेषु । कार्येष्वितियावत् । साधूनामन्तःकरणस्य म-
नसः प्रवृत्तयः गतयः प्रमाणं सन्देहनिरासकाः । यदि तत्र मनः प्रवर्तते तदा तदवि-
गीतम् । अन्यथातद्विगीतमिति भावः । मनः प्रवृत्तेर्धर्मनिश्चायकत्वमुक्तं मनुना—
“वेदः स्मृतिस्सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य
लक्षणम् ॥” इति । अर्थान्तरन्यासः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ २० ॥

यत इति । यतो यतः यस्यां यस्यां दिशि षट्चरणः भ्रमरः अभिवर्तते

विवर्तितभूरियमद्य शिक्षते

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥ २१ ॥

(सासूयमिव)

चलापाङ्गं दृष्टः स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करौ व्याधुन्वन्त्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २२ ॥

शकुन्तला—ण एसो दुष्टो विरमदि । अण्णदो गमिस्सं । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिक्षेपम् ।) कहं इदो वि आअच्छदि । हला, पारित्ताअह मं इमिणा दुव्विणीदेण दुट्ठमहुअरेण पडिहूअमाणं ।

१. नैष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । कथमितोऽप्यागच्छति । हला, परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण परिभूयमानाम् ।

गच्छति ततस्ततस्तस्यां तस्यां दिशि प्रेरिते प्रहिते लोले चले लोचने नेत्रे यथा सा । तथा विवर्तिते सःचीकृते भ्रुवौ यथा सा तथोक्ता इयं शकुन्तला अकामापि अनिच्छन्त्यपि दृष्टिविभ्रमं कटाक्षपातादिविलासं शिक्षते अभ्यस्यति । वंशस्थं वृत्तम् ॥ २१ ॥

चलेति ॥ हे मधुकर । चलौ चक्षलौ अपाङ्गौ नेत्रप्रान्तौ यस्मिन्कार्मणि तथाभूतं यथा यथा दृष्टः सन् वीक्षितः सन् वेपथुमतीं कम्पवतीं शकुन्तलां बहुशः बहुवारं स्पृशसि । रहसि भवं रहस्यं गोपनीयं आख्यातुं कथयितुं शीलं यस्य स इव कर्णान्तिकचरः “चरेष्टः” इत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टप्रत्ययः । कर्णसमीपगः सन् मृदु ललितं नायकपक्षे सानुनयं । स्वनसि शब्दायसे नायकपक्षे गुप्तं भाषसे । करौ हस्तौ व्याधुन्वन्त्याः भ्रमरनिरासार्थं चालयन्त्याः शकुन्तलायाः रतेः सुखसम्भोगस्य सर्वस्वं सारभूतं अधरं पिबसि चुम्बसि । वयं । पूजायां बहुवचनम् । तत्त्वस्य इयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा वा नेवेत्येवंरूपस्य वस्तुस्वरूपस्य, अन्वेषात् मार्गणात् हताः विफलप्रयासा जाताः । आयासमात्रपात्रीभूता इतियावत् । त्वं खलु त्वमेव । एकवचनेन निकृष्टत्वं । कृती धन्यः । समासोक्तिः । भ्रमरस्वभावोक्तिश्च । शिखारिणी वृत्तम् ॥ २२ ॥

२२

अभिज्ञानशाकुन्तले

उभे—(सस्मितम् ।) कै वअं परित्ताडुं । दुस्सन्दं अक्कन्द । राज-
रक्खिदव्वाइं तवोवनाइं णाम ।

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् न भेतव्यं न भेतव्यम्
(इत्यर्थोक्ते । स्वगतम् ।) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु । एवं ताव-
दभिधास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिक्षेपम् ।) कैहं इदोवि मं अ-
णुसरदि ।

राजा—(सत्वरमुपसृत्य ।)

कःपौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्याविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ २३ ॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव संध्रान्ताः ।)

अनसूया—अज्ज, ण क्खु किंवि अच्चाहिदं । इअं णो पिअसही
महुअरेण अहिहूअमाणा कादरीभूदा । (इति शकुन्तलां दर्शयति ।)

१. के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्तमाकन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि
नाम ।

२. कथमितोऽपि मामनुसरति ।

३. आर्य, न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रियसखी मधुकरेणामिभूयमाना
कातराभूता ।

क इति ॥ दुर्विनीतानां दुर्वृत्तानां “कर्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठी । शासि-
तरि शास्तेः “ण्वलृचौ” इति तृचप्रत्यये “आर्धधातुकस्येड्वलादेः” इतीडागमः ।
शिक्षके पौरवे पुरुवंशोत्पन्ने राजनि । अनेन महाकुलीनत्वं सर्वलोकप्रसिद्धत्वं
मद्वितीयत्वं च ज्ञाप्यते । वसुमतीं पृथ्वां शासति पालयति सति कोऽयं कोयमिति
क्रोधेनोक्तिः । मुग्धास्वचतुरासु शाठ्यानभिज्ञास्वित्यर्थः । तपएषा मस्तीति तपस्विनः
“तपःसहस्राभ्यां” इति विनिः । “तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति ।
मांसिकाकटुरोहिण्योः” इति मेदिनी तपस्विकन्यासु मुनिवालिकासु । अप्रगल्भस्त्विति
भावः । अविनयं बलाद्गृहणरूपं दौर्जन्यं आचरति । आर्या वृत्तम् ॥ २३ ॥

अत्र राजराजकीययोस्समवाचकपौरव शवृप्रयोगेण राजभावत्वसन्देहाज-

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा ।) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति ।)

अनसूया—दाणिं अदिहिविसेसलाहेण । हला सउन्दले, गच्छ उडअं । फलमिस्सं अग्रं उवहर । इदं पादोदअं भविस्सदि ।

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

प्रियंवदा—तेर्णे हि इमस्सिं पच्छाअसीअलाए सत्तवण्णवेदिआए मुहुत्तअं उवविसिअ परिस्समाविणोदं करेदु अज्जो ।

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

अनसूया—हैला सउन्दले, उइदं णो पज्जुवासणं अदिहीणं । एत्थ उवविसद्ध । (इति सर्व उपविशन्ति ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) किं णु क्खु इमं पेक्खिअ तवोवण-विरोहिणो विआरस्स गमणीअस्मि संवुत्ता ।

राजा—(सर्वा विलोक्य ।) अहो समवयोरूपरमणीयं भवतीनां सौ-हार्दम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अणसूए, को णु क्खु एसो चउरग-म्भीराकिदी चउरं आलबन्तो पहाववन्दो विअ लक्खीअदि ।

१. इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले, गच्छोदजम् । फलमिश्र-मर्च्यमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

२. तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रम-विनोदं करोत्वार्थः ।

३. हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासनमतिर्यानाम् । अत्रोपविशामः ।

४. किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ।

५. अनसूये, को नु खल्वेष चतुरगम्भीराकृतिश्चतुरमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते ।

ननार्थमात्मप्रच्छादनरूपश्चातुर्यमुक्तम् । अत्याहितं महाभीतिः । प्रच्छायशी-तलायाम् प्रकट्य छाया यस्यास्ता प्रच्छाया तथाभूता शीतलाच विशेष-णसमाप्तः तस्यां सप्तपर्णवेदिकायाम् सप्तपर्णवृक्षस्य मूलगतचतुरस्रभूमौ । जनान्तिकम् कथान्तरमध्ये वक्त्रितानामिकांगुलिं करं कृत्वा यदन्योन्यामन्त्रणं

अनसूया—सहि, मम वि अत्थि कोदूहलं । पुच्छिस्सं दाव णं ।
(प्रकाशम् ।) अज्जस्स मधुरालावजणिदो वीसम्भो मं मन्तावेदि कदमो
अज्जेण राएसिणो वंसो अलंकरीअदि, कदमो वा विरहपज्जुस्सुअजणो
किदो देसो, किंणिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवणगमणपरिस्समस्स
अत्ता पदं उवणीदो ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हिअअ, मा उत्तम्म । एसा तुए चि-
न्तिदाइं अणसूआ मन्तेदि ।

राजा—(आत्मगतम् ।) कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वा-
त्मापहारं करोमि । भवतु । एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम् ।) भवति,
यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियोपलम्भाय धर्मा-
रण्यमिदमायातः ।

अनसूया—सैणाहा दाणिं धम्मआरिणो ।

(शकुन्तला शृङ्गारलज्जां रूपयति ।)

१. सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् । आर्यस्व मधुराला-
वजनितो विस्मम्भो मां मन्त्रयते कतम आर्येण राजपेर्वशोऽलंकियते, कतमो
वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो देशः, किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनप-
रिश्रमत्यात्मा पदमुपनीतः ।

२. हृदय, मोत्ताम्य । एषा लया चिन्तितान्यनसूया मन्त्रयते ।

३. सनाथा इदानीं धर्मचारिणः ।

तज्जनान्तिकम् तल्लक्षणं यथा । “लिपताककरेणान्यानपवार्यान्तराकथाम् । अन्यो
न्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्तेजनान्तिकम्” इति । प्रकाशमिति । तल्लक्षन्तु
“सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्” इति । मोत्ताम्यमोत्कण्ठितं भव । कथमिदानीमिति—
अत्रात्मनिवेदने सति विस्मम्भभाषणाद्यसिद्धेः स्वकार्यहानिः आत्मापहारेसति मृषा-
वादित्वदोषः तस्मादुभयमप्ययुक्तभावः । पौरवेण पुरुवंशोद्भवेन राज्ञा दुष्यन्तेव
धर्माधिकारे तपोवनप्रत्यवेक्षणव्यपारे नियुक्तः कश्चन पुरुष इति तेषां स्वस्मिन्विस्मम्भो-
त्पादनम् । पौरवेण पुरुवंशोत्पन्नेन राज्ञास्वपित्रा स्वयं नियुक्त इति सत्यार्थकथ-
नान्नात्मापहारदोषः । अविघ्नक्रियोपलम्भाय निर्विघ्नतपोऽनुष्ठानपरिज्ञानाय । काश्यपः

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा । जानान्तिकम् ।) हला सउन्दले,
जइ इत्थ अज्ज तादो संणिहिदो भवे ।

शकुन्तला—तदो किं भवे ।

सख्यौ—इमं जीविदसंस्वेण वि अदिहिविसेसं किदत्थं करिस्सदि ।

शकुन्तला—तुहो अवेघ । किं वि हिअए करिअ मन्तेघ । ण वो
वअणं मुणिस्सं ।

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

सख्यौ—अज्ज, अणुगहो विअ इअं अब्भत्थणा ।

राजा—भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः ।
इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अनसूया—सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्तणा-
महेओ महाप्पहावो राएसी ।

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तं णो पिअसहीए पहवं अवगच्छ । उज्झिआए
सरीरसंवढणादिहिं तादकस्सवो से पिदा ।

१. हला शकुन्तले, यद्यत्राद्य तातः संनिहितो भवेत् ।

२. ततः किं भवेत् ।

३. इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

४. युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि ।

५. आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना ।

६. शृणोत्वार्थः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो
राजर्षिः ।

७. तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादि-
मिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता ।

काश्यपगोत्रोद्भवः प्रकृते कण्वः अत्र कण्व इति वक्तव्ये काश्यपशब्दप्रयोगः “विप्र-
क्षत्रियनामानि कुर्याद्गोत्रानुसारत” इति वचनात्सूपपद्यते । शाश्वतेब्राह्मणि नैष्ठिक-
ब्रह्मचर्ये । कौशिकः कुशिकस्यापत्यमिति स्ववंशनाम्ना विख्यातनामा विश्वामित्रः ।

२६

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलाच्छ्रोतु-
मिच्छामि ।

अनसूया—सुणाडु अज्जो । गोदमीतीरे पुरा किलतस्सराएसिणो
उगो तवसि वट्टमाणस्स किंवि जातसङ्केहिं देवेहिं मेणआ णाम अच्छरा
पोसिदा णिमविग्नकारिणी ।

राजा—अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् ।

अनसूया—तदो वसन्तोदारसमए से उम्मादइत्तअं रूवं पेक्खिअ
(इत्यर्थोक्ते लज्जया विरमति ।)

राजा—परस्ताज्जायत एव सर्वथाप्सरःसंभवैषा ।

अनसूया—अह इं ।

राजा—उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २४ ॥

१. शृणोत्वार्थः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुपे तपसि वर्तमानस्य
किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मनका नामाप्सरः प्रेषिता नियमविग्नकारिणी ।

२. ततो वसन्तोदारसमये तस्या उन्मादयितु रूपं प्रेक्ष्य ।

३. अथ किम् ।

अन्यसमाधिभीरुत्वम् अन्येषां समाधिः तस्मात् भीरुत्वम् उद्विग्नत्वम् । वसन्ताव-
ताररमणीये वसन्तस्य अवतारेणाविर्भावेन रमणीये मनोहरे ।

मानुषीष्विति ॥ मनोरपल्यानि द्वियो मानुष्यः तासु “मनोर्जातावञ्जतौ
षुक् च” इत्यञ्जुक्ता । ततः “टिड्ढाणञ्” इति डीपं वाधित्वा जातिलक्षणो डीप् ।
अस्य निजितरतिलावण्यस्य रूपस्य सौन्दर्यस्य । रूपलक्षणं तूक्तम् “अङ्गान्यभूषिता-
न्येव प्रक्षेपाद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भ्रान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥” इति । सम्भवः
उत्पत्तिः कथं वा स्यान्न कदाचित्सम्भवतीत्यर्थः । तदेव विशदयति—नेति । प्रभया
दीप्या तरलं चञ्चलं ज्योतिः विद्युत् वसुधातलात् भूतलाग्नौदेति नाविर्भवति । आ-
काशे मेघादेवोदेतीत्यर्थः । यथाभूगर्भाद्विद्युदुद्भवो न सम्भवति तथा मानुषीगर्भा-
दीदृशं रूपं न सम्भवतीत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ॥ २४ ॥

प्रथमोऽङ्कः ।

२७

(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) लब्धावकाशो मे मनोरथः । किंतु संख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकामिमुखी भूत्वा ।) पुणो वि वक्तुकामो पिअ अज्जो ।

(शकुन्तला सखीमंगुल्या तर्जयति ।)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभा-
दन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा—अलं विआरिअ । अणिअन्तगाणुओओ तत्रस्सिअगो
णाम ।

राजा—इति सखी ते ज्ञातुमिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदाना-

द्व्यापारोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

१. पुनरपि वक्तुकाम इवार्थः ।

२. अलं विचार्य । अनियन्त्रगानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।

हन्तेति हर्षे मे मनोरथः शकुन्तलाविषयाभिलाषः लब्धावकाशः प्राप्त प्रवेशः । अनियन्त्रगानुयोगः नविद्यते नियन्त्रणं यस्यसः अनियन्त्रणः अप्रतिबन्धः अनुयोगः प्रश्नः यस्मिन् सः तपस्विजनः यथेष्टं प्रष्टुं शक्यते सर्वैरिति भावः ।

वैखानसमिति ॥ अनया तव सख्या शकुन्तलेयौ कोमलाङ्गतया दुश्चरमु-
निव्रतानुष्ठानानर्हयेत्यर्थः । मदनस्य मन्मथस्य व्यापारोधि व्यापारं प्रवृत्तिं रुण-
द्धीति तयोक्तं आप्रदानादिति व्यस्ते पदे । विखनसो मतं वखानसं तत्र परिनिष्ठिताः
वैखानसाः वैखानससूत्र एव वानप्रस्थस्योक्तत्वात् । वैखानसव्रतमुक्तम् मनुना
“पुष्पमूलफलैर्नापि केवलैर्व्रतैस्तेसदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः”
इति । वैखानसाः वानप्रस्थाः तेषामिदं वैखानसं व्रतं फलमूलाशनपूर्वकं विषयवै-
मुद्ध्यन वनवासरूपो धर्मः । किं आप्रदानाद्विवाहपर्यन्तं निषेवितव्यं नितरामनुष्ठेयं
आहो अयवा अत्यन्तमेव यावजीवमेव मदिरेव ईक्षणे यासां ताः मदिरेक्षणाः अत एव
वल्लभाः प्रियाः ताभिः हरिणाङ्गनाभिः समं मृगीभिः समम् । अनेन स्त्रीत्वसजाती-

अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लभाभि-

राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ २५ ॥

प्रियंवदा—अज्ज, धम्मचरणे वि परवसो अअं जणो । गुरणो
उण से अणुखववरप्पदण्णे संकप्पो ।

राजा—(आत्मगतम् ।) न दुरवापेयं खलु प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदि तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २६ ॥

शकुन्तला—(सराषामव ।) अणसूए, गमिस्सं अहं ।

१. आर्य, धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।

२. अनसूये, गमिष्याम्यहम् ।

यत्वं दृष्टिचान्नल्यादिसाधर्म्यं च सूचितम् । निवत्स्यति वासं करिष्यति । सदृशे-
क्षणवल्लभाभिरिति पाठे सदृशे आत्मनस्तुल्ये ईक्षणे यासां ताश्च ताः वल्लभाः प्रि-
याश्चेति तादृशीभिरित्यर्थः । अयं भावः—यदीयं राज्ञे देया तदा विवाहपर्यन्तमेवा-
श्रमे स्थास्यति तदनन्तरमविरोधो विषयोपभोगः यदि कस्मैचित्तपस्विने देया तदा-
मृगमिथुनवद्विषयोपभोगरहिता वन एव स्थास्यति । अतः किमस्या अनुरूपो
राजर्षिर्वरत्वेनाभिमतः आहोस्वित्कश्चित्तापस एवेति राज्ञः प्रश्नः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २५ ॥

धर्माचरणेऽपिपरवशः । अनेनाश्रमवासितया सामान्यतः प्राप्ते धर्मानुष्ठाने-
प्यखतन्त्रस्यास्यजनस्य अन्यस्मिन् स्वातन्त्र्यं नास्तीति भावः । अपि शब्देन
धर्माचरणस्य स्वच्छन्दकरणीयत्वं सूचितम् ।

भवेति ॥ हे हृदय, त्वं साभिलाषं सकामं भव । तत्र हेतुमाह—संप्रतीति ।
संप्रति अधुना सन्देहे सति इयं मुनिकन्या क्षत्रियकन्या वेति संशये सति निर्णयः
क्षत्रपरिग्रहक्षमेतिनिश्चयः जातः । किमियं क्षत्रपरिग्रहक्षमा न वेति संशयो
निवृत्तः । निर्णयमेव विवृणोति—आशङ्कस इति । यद्वस्तु अग्रिमाशङ्कसे कान्ति-
साधर्म्यादभि मन्यसे तदिदं वस्तु स्पर्शक्षमं स्पर्शयोग्यं । उपभोगयोग्यमितिवा-
चत् । रत्नं कन्यारत्नं । रत्नशब्देन रूपलावण्याद्यतिशययोगिता सूच्यते । काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

अनसूये—^१किंणिमितं ।

शकुन्तला—^३इमं असंवद्धप्पलाविणिं पिअंवदं अज्जाए गोदमीए णिवेदइस्सं ।

अनसूया—सैहि, ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्ददो गमणं ।

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव ।)

राजा—(प्रहीतुमिच्छन्निष्ठान्मानेनम् । आत्मगतम् ।) अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि

अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २७ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां निरुध्य ।) हँला, ण दे जुत्तं गन्तुं ।

शकुन्तला—(सभ्रमङ्गम् ।) ^५किंणिमितं ।

१. किंनिमित्तम् ।

२. इमामसंवद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै-गौतम्यै निवेदयिष्यामि ।

३. सखि, न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विमृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् ।

४. हला, न ते युक्तं गन्तुम् ।

५. किंनिमित्तम् ।

अहो चेष्टेत्यादि ॥ अहो इत्याश्चर्यं चेष्टायाः आङ्गिकक्रियायाः प्रतिरूपिका सदृशी यादृशी चेष्टातादृश्येवमनोवृत्तिः । कामिनां मनोव्यापारः शरीरव्यापारेण तुल्यं प्रवर्तत इत्यर्थः एतदेवोपपादयति । अहंहीत्यादि ।

अनुयास्यन्निति । मुनितनयां ऋषिपरिपोषितां शकुन्तलां अत्रसम्बन्धमात्रविवक्षया समासः कृतः । अनुयास्यन् अनुसरिष्यन् तत्सौन्दर्यबलादवशः सन्मन्मथकार्येण बलाद्गृहीतुमनुगमिष्यन्नित्यर्थः । “लृट्ससद्वा” इति शतृप्रत्ययः । सहसा बलात् । विनयेन जितेन्द्रियतया “इन्द्रियाणां जयं प्राह विनयं भरतो मुनिः” इत्युक्तेः । वारितः निरुद्धः प्रसरो वेगो यस्य स तथाभूतः स्थानात् अध्यासितस्थलात् । अनुचलन्नपि अचबलोऽपि गत्वा प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इवास्मि । उत्प्रेक्षालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २७ ॥

३०

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रियंवदा—रुक्मसेअणे दुवे धारेसि मे । एहि जाव । अत्ताणं
मोचिअ तदो गमिस्ससि । (इति बलादेनां निवर्तयति ।)

राजा—भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रवतीं लक्षये । तथा
ह्यस्याः

स्वस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

वद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने धर्माभसां जालकं

बन्धे स्त्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥ २८ ॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (इत्यंगुलीयं दातुमिच्छति ।)

(उभे नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः ।)

३. वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो
गमिष्यसि ।

मेधारयतीत्यत्र “धारेरुत्तमर्ण” इति सम्प्रदानसंज्ञा ।

स्वस्तांसाविति ! घटस्य जलपूर्णकलशस्य उत्क्षेपणात् उत्तोलनात् । अयं
हेतुः सर्वत्र संबध्यते । बाहू भूजौ स्वस्तौ नतौ अंसौ स्कन्धौ ययोस्तौ तथा अति-
मात्रं लोहिते तले ययोस्ते भवत इति शेषः । करतलं तु पूर्वमेव रागयुक्तम् ।
इदानीं कलशोन्नयनादतिशयितरागमिति भावः । अद्यापि अधुनापि वृक्षसेचने
निवृत्तेऽपीत्यर्थः । प्रमाणं स्वभाविकम् श्वासमानं । तस्मादधिकः प्रबलतरः ।
मात्रातिलङ्घीत्यर्थः । श्वासः स्तनयोर्वेपथुं कम्पं जनयति उत्पादयति । वदने मुखे
कर्णावतंसीकृतं शिरीषपुष्पं कर्णशिरीषं । मध्यमपदलोपी समासः । तद्रोद्धुं शीलं
यस्य तत्तथोक्तं धर्माभसां स्वेदोदकानां जालकं अस्फुटकोरकरूपं बिन्दुकदम्बकं
वद्धं उद्भावितम् । तथा बन्धे केशबन्धे स्त्रंसिनि विश्वे सति पर्याकुलाश्चञ्चलाः
मूर्धजाः केशाः एकहस्तेन वामहस्तेन दक्षिणस्य घटोत्क्षेपणव्यापृतत्वादिति
भावः । यमिताः बद्धाः । स्वभावोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

अनृणाम् सेचनद्वयरूपाधमर्ण्यराहिताम् । नाममुद्राक्षराणि नामरूपायाः मुद्राया
अभिज्ञानस्याक्षराणि अंगुलीयकस्थितानीति शेषः अनुवाच्य पठित्वा परस्परमवलो-
कयतः अन्योन्यं पश्यतः असौ राजेति मत्वा परस्परं निरीक्षाते इत्यर्थः । परस्पर-

राजा—अलमस्मानन्यथा संभाव्य । राज्ञः परिग्रहोयम् ।

प्रियंवदा—तेर्ण हि णारिहदि एदं अङ्गुलीअं अङ्गुलीवीओअं ।
अज्जस्स वअणेण अणारिणा दाणिं एसा । (किञ्चिद्विहस्य ।) हला सउ-
न्दले, मोइदा सि अणुअम्पिणा अज्जेण, अहवा महाराएण । गच्छ
दाणिं ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) जैइ अत्तणो पहपिस्सं । (प्रकाशम् ।)
का तुमं विसज्जिदव्वस्स रुन्धिदव्वस्स वा ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य । आत्मगतम् ।) किं नु खलु यथा वय-
मस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यात् । अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना ।
कृतः ।

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्रुचोभिः

कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ।

१. तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेनानृणेदा-
नीमेषा । हला शकुन्तले, मोचितास्यनुकम्पिनार्येण, अथवा महाराजेन गच्छे-
दानीम् ।

२. यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ।

वलोकनेनरामेतेज्ञानुमिच्छत इति तयोराशयं ज्ञात्वातत्प्रच्छादनायाह । अलमित्यादि
अन्यथा सम्भाव्य नृपत्वेन मत्वा अलं नाहं राजेतिमन्तव्य इत्यर्थः । परिगृह्यते
स्वीक्रियत इति परिग्रहः राज्ञः परिग्रहः इदमङ्गुलीयकं राजसबन्धीतिमन्तव्यमित्य-
र्थः । अनेनराजराजकीययोस्सामान्येन सत्यरूपेणैव वचनेनात्मप्रच्छादनं कृतम् ।
अथवा महाराजेनेत्यनेन प्रच्छादितोपि राजभावस्ताभ्यामभिज्ञात इत्यवगम्यते ।
वयमस्यायथा यादृशः यथाहं साभिलाष इत्यर्थः इयमस्मान्प्रति एवं साभिलाषास्यादि-
काकुः । लब्धावकाशा लब्धाश्रया सार्वत्यर्थः ।

वाचमिति । यद्यपीयं शकुन्तला मद्रुचोभिर्मदुक्तिभिर्वाचं निजोक्तिं न
मिश्रयति । मया सह न वक्तव्यार्थः । तथापि मयि भाषमाणे सति अभिमुखं
शब्दाभिमुखं यथा तथा कर्णं ददाति । मद्रुक्तं सादरं शृणोतीत्यर्थः । कामं यद्यपि
मदाननसम्मुखीना मन्मुखाभिमुखी न तिष्ठति । तथापि । अस्याः दृष्टिस्तु अन्यः

३२

अभिज्ञानशाकुन्तले

कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीना

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये ।)

भो भोस्तपस्विनः, संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः
 किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः

तुरगखुरहतस्तथाहि रेणु-

विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतन्नि परिणतारुणप्रकाशः

शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ ३० ॥

अपि च ।

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः

पादाकृष्टव्रततिवलयसङ्गसंगातपाशः ।

मदाननव्यतिरिक्तो विषयः गोचरः यस्याः सा तथोक्ता न भवतीति शेषः । म-
 न्मुखं विहाय अन्यत्वं न भूयिष्ठमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रत्यासन्नः निकटवर्ती ।

तुरगेति । यदुक्तं प्रत्यासन्नः पार्थिव इति । तत्र हेतुमाह—तथाहीति ।
 तुरगाणां दुष्यन्तसेनास्थितानामश्वानां खुरैः शकैर्हतः उत्कीर्णः । परिणतः जरठः
 दिनावसानकालीन इत्यर्थः । अरुणः सूर्यस्तस्य प्रकाश इव प्रकाशो यस्य तथा-
 भूतः । लोहितवर्ण इत्यर्थः । एतेनाश्वसङ्घरणभूमीनां गैरिकादिधातुमुत्ता सूचिता ।
 रेणुर्धूलिः शलभानां पतङ्गानां समूहः सह इव विटपेषु शाखासु विषक्तानि ल-
 गितानि जलार्द्राणि सायंकालस्नानेनार्द्राणि वल्कलानि येषां तादृशेषु जलशोषार्थं
 वल्कलानां विटपविषक्तनमिति भावः । आश्रमद्रुमेषु तपोवनवृक्षेषु पतति धूलिपा-
 तेन वल्कलानां वैवर्ण्यसम्भावनायां विटपेभ्यस्तान्यपसार्यन्तामित्याश्रमस्थान्प्रति
 सैनिकानामुक्तिरियम् । उपमालंकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ३० ॥

तीव्रेति । स्यन्दनस्य रथस्य अदृष्टचरस्येत्यर्थः । आलोकादर्शनात् भीतः
 प्राप्तभयः गजः वन्यगजः धर्मारण्यं तपोवनं प्रविशतीति संबन्धः । गजः कीदृशः ।
 तीव्रः प्रचण्डः य आघातः प्रहारस्तेन प्रतिहतः भग्नः यस्तरुस्तस्य स्कन्धे प्रकाण्डे
 लग्नः सक्तः एको दन्तो यत्न स तथोक्तः गाढप्रहारभग्नं शाखामेकेन दन्तेन बह-

प्रथमोऽङ्कः ।

३३

मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो ३२ ॥

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ ३१ ॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपोवन-
मुपरुन्धन्ति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरण्णअवुत्तन्तेन पज्जाउल ह्य । अणु-
जाणीहि णो उडअगमणस्स ।

राजा—(ससंभ्रसम् ।) गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा यथा
न भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।

(सर्व उत्तिष्ठन्ति ।)

सख्यौ—अज्ज, असंभाविदअदिहिसत्कारं भूओ वि पेक्खण-
णिमित्तं लज्जेमो अज्जं विण्णविट्ठं ।

१. आर्य, अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुला स्मः । अनुजानीहि न उटज-
गमनाय ।

२. आर्य, असंभावितातिथिसत्कारं भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जावह आर्यं
विज्ञापयितुम् ।

नित्यर्थः । पादैश्वर्यैराकृष्ट आकृष्यमाणो यो व्रततिबलयः लतासमूहः तस्य आ-
सङ्गेन संयोगेन सक्नातः पाशः बन्धनरज्जुर्यस्य स तथोक्तः । पादलम्बो व्रततिबलयः
बन्धनरज्जुरिव प्रतीयत इत्यर्थः । न तु वस्तुतस्तेन सन्दानितत्वं तथात्वे धर्मारण्यं
प्रवेशतीत्युक्तिरसंगता स्यात् । किञ्च नः अस्माकं तपसः तपश्चरणस्य मूर्तः
मूर्तिमान्विघ्नः प्रत्यूह इव स्थितस्तथाभिन्नानि भयात्पल्यमानानि सारङ्गयूथानि
मृगकुलानि यस्मात्सः । अथवा भिन्नानि विश्लेषितानि सारङ्गाणां मृगाणां यूथानि
समूहाः येन सः ॥ स्वभावोक्तिः उत्प्रेक्षा च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तरुस्कन्ध-
भग्नैकदन्त इति पाठे स्कन्धे भग्नः एकः दन्तः यस्य स इत्यर्थः । दन्तः मूले अग्रे
वा भग्नः स्यात् न तु स्कन्धे भग्नः । अतः स्कन्धे लग्न एव भवेदिति स्कन्धलग्नै-
कदन्त इति पाठः समीचीनः ॥ ३१ ॥

अनुजानीहि अनुज्ञां देहि । असम्भावितातिथिसत्कारम् । अप्रापिताधिपूजम् ।
अनुयात्रिकान् अनुचरान् ।

३४

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

(शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता ।)

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान्स-
मेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तला-
व्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतावभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

गच्छतीति ॥ शरीरं वपुः पुरः अग्रे सेनां प्रतीत्यर्थः । गच्छति मन्दं
व्रजति । अनेन बुद्धिपूर्वकं न गच्छति किन्त्ववशमेव मन्दं व्रजतीति द्योत्यते । असं-
स्थितं अनवस्थितम् । अस्थिरमिति यावत् । चेतः मनः पश्चात्पृष्ठतः शकुन्तलां प्र-
तीत्यर्थः । धावति शरीरं तु शनैर्गच्छति मनस्तु त्वरितं गच्छतीति भावः । शरीरं ख-
पुरो मन्दगमने चित्तस्य पश्चात् त्वरितगमने च दृष्टान्तमाह । चीनेति । प्रतिवातं
वाताभिमुखं नीयमानस्याकृष्यमाणस्य केतोर्ध्वजस्य चीनांशुकं चीनदेशीयं पट्ट-
वस्त्रमिव । यथा वाताभिमुखे ध्वजेऽतिसूक्ष्मं वस्त्रमल्पेनापि वातेनोद्धतं पश्चाद्ग-
च्छति तद्वदिति भावः । उपमालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीदुग्धापगादक्षिणतीरस्थितविरिञ्चिपुराभिजन-

श्रीरामसुधीवरतनूभवशङ्करविरचिताया-

मभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां विद्व-

न्मनोरमाख्यायां प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

३६

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निः श्वस्य ।) हा हदो हि एदस्स मअआसीलस्स रण्णो वअस्सभावेण । अअं मओ अअं वराहो अअं सद्दूलो त्ति मज्जण्णे वि गिह्मविरलपाअवच्छाआसु वणराईसु आहिण्डीअदि । पत्तसंकरकसाआइं कडुआइं गिरिणईजलाइं पीअन्ति । अणिअदवेलं मुल्लमंसमूइडो आहारो अण्हीअदि । तुरगाणुधावणकण्डितसंधिणो मे रत्तिम्मि विणिकामं सइदव्वं णत्थि तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दासीएपुत्तेहिं सउणिलुद्धएहिं वणग्गहणकोलाहलेण षडिबोधिदो हि । एत्तएण दाणिं वि पीडा ण णिक्कमदि । तदो गण्डस्स उवरि पिण्डओ संवुत्तो । हिओ

१. हा हतोऽस्म्येतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन अयं मृगोऽयं वराहोऽयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजिष्वाहिण्यते । पत्रसंकरकषायाणि कटूनि गिरिणदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारोऽश्यते । तुरगानुधावनखण्डितसंधेर्मे रात्रावपि निकामं शयितव्यं नास्ति । ततो महत्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्धकैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि । इयतेदानीमपि पीडा न निष्कामति । ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः ।

विषण्णः विषादं प्राप्तः । विदूषकः नायकपार्श्ववर्ती कामपुरुषार्थसहायो हास्यकारी नर्मसुहृत् । तदुक्तम् । “तेषां सहायारूप्यन्ते त्रिवर्गफलसाधने । धर्मे-पुरोहिताचार्ययाजकश्रोत्रियादयः । अर्थेसचिव सेनानी युवराजवलादयः । कामे विदूषकप्रेष्य पीठमर्दविटादयः ॥” तत्र विदूषकलक्षणं यथा । कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥” आहिण्यते परिभ्राम्यते । पत्रसङ्करकषायाणि । पत्राणां सङ्करः समवायः भिन्नजातीयानामेकत्रसंवलनमित्यर्थः तेनकषायाणि । शूल्यमांसभूयिष्ठः शूलेनसंस्कृतं लोहशलाकया संग्रथ्यपक्वं मांसम् “शूलेखाद्यदि” तियत् । दास्याः पुत्रैः “षष्ठ्या आक्रोशे” इति षष्ठ्या अलुक् वनग्रहणम् मृगग्रहणार्थमरण्यवेष्टनम् । शकुनिलुब्धकैः पक्षिवध-जीविमिर्व्याधैः । इदानीमपि अपि शब्दोवनराज्याहिण्डनादीनामसुकरत्वेनैतावत्पर्य-

३६

अभिज्ञानशाकुन्तले

किलअहोसु ओहीणेसु तत्तहोदो मआणुसारेण अस्समपदं पविट्ठस्स तावसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा । संपदं णअरगमणस्स कहां वि ण करेदि । अज्ज वि से तं एव्व जिन्तअन्तस्स अक्खीसु पमादं आसि । का गदी । जाव णं किंआचापरिक्रमं पेक्खामि । (इति परिक्रम्यालोक्य च ।) एसो वाणासनहत्थाहिं वणपुप्फमालाधारिणीहिं पडिबुदो इदो एव्व आअच्छदि पिअवअस्सो । होदु । अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ चिट्ठिस्सं । जइ एव्वं वि णाम विस्समं लहेअं । (इति दण्डकाष्टमवलम्ब्य स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।)

राजा—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

ह्यः किलास्मास्ववहीवेषु तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दर्शिता । सांप्रतं नगरगमनस्य कथामपि न करोति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्ष्णोः प्रभातमासीत् । का गतिः । यावत् कृताचारपरिक्रमं पश्यामि । एष वाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः । भवतु । अङ्गभङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय ॥

न्तमनुभूतं क्लेशाधिक्यं द्योतयति । गण्डः व्रणः पिटकोमहाव्रणः व्रणस्योपरिव्रणो जातः । अस्मास्ववहीनेषु अस्मासु पश्चात् स्थितेषु अस्मदसन्निधान इत्यर्थः न निष्कामति नशाम्यति । तामेव चिन्तयत इति । अत्रनिद्राभावकथनेनरात्रौ राज्ञः विदूषकस्याग्रतश्शकुन्तलादर्शनादिकं किञ्चित्प्रसङ्गितमित्यनुसन्धेयम् ॥ कृताचारपरिक्रमम् कृत आचारस्य स्नानादेः परितः क्रमो येन तम् वाणासनं धनुः हस्तयोसां ताभिः वनपुष्पमालाधारिणीभिरित्यनेन मृगयावेषकथनम् । यवनीमिश्रधारिणीभिः तदुक्तम् “किराती चामरधरा यवनी शस्त्रधारिणी” इति ।

कामंमिति । प्रिया मदभिलाषविषयभूता शकुन्तला कामं पर्याप्तम् “कामं प्रकामं पर्याप्तम्” इत्यमरः । न सुलभा मुन्यधीनत्वाद्दुष्प्रापा । “इवइ”

द्वितीयोऽङ्कः ।

३७

सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु” इति खल् । “न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्” इति नुम्प्रतिषेधः ।
 अनेन पाक्षिकप्राप्तिसंभावना द्योत्यते । दुर्लभत्वे तद्विषयाभिलाषस्त्यज्यतामित्यत
 आह । मनस्त्विति । मनस्तु मदीयं चित्तं तु तस्याः शकुन्तलायाः भावदर्शनेन
 स्वविषयाभिलाषज्ञानेन आयासि प्रयासयुक्तम् । प्रयासकारिणी मनोवृत्तिः प्रेक्षावता
 प्रयत्नानिरोद्धव्येत्यत आह । अकृतार्थेऽपीति । मनसिजे मनसि शृङ्गारप्रवर्तकत्वेन
 जातः मनसिजः “सप्तम्यां जनेर्दः” इति डप्रत्यये “तत्पुरुषे कृतिबहुलम्” इति
 सप्तम्या अलुक् । तस्मिन् अकृतः अनिर्वर्तितः अर्थः प्रयोजनं येन तथाभूतेऽपि
 अनिर्वर्तितव्यापारेपि परस्परालिङ्गनाद्यभावेऽपीत्यर्थः । उभयप्रार्थना उभयोः स्त्रीपुं-
 सयोः प्रार्थना मनोऽर्थः । अत्र समासविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव
 साधुरित्यनुसन्धेयम् । यथाह कैयटः—“उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्वेदं
 प्रयोजनं वृत्तिविषय उभयशब्दस्य प्रयोगो माभूत् । उभयशब्दस्यैव यथास्यात्-
 उभयपुत्रइत्यादि भवति” इति रतिं प्रीतिं कुरुते जनयति । आलिङ्गनादिमृदन्वयापा-
 राभावेऽपि अन्योन्यानुरागचेष्टादर्शनेन उभावपि निरतिशयमानन्दमनुभवत इत्यर्थः ।
 उक्तं च मालविकामिमित्रिणी—“परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरा-
 गयोः” इति । अत्र मन्मथाकृतार्थत्वरूपहेतोर्वैकल्येऽपि रतिरूपकार्योत्पत्तिवर्णनाद्वि-
 भावनालङ्कारभेदः । “हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता” इति तल्लक्षणात् ।
 हेतुतावच्छेदकधर्मस्य तत्सम्बन्धस्य वा वैकल्यमेव हि तदर्थः । अस्ति चात्र मन्म-
 थाकृतार्थत्वरूपहेतोर्वैकल्यम् । अत्र मन्मथस्य कृतार्थत्वं नाम नायिकानायकयोः पर-
 स्परसम्भाषणादिमात्रप्रयोजकत्वम् । न तु यावत्प्रयोजनप्रयोजकत्वमिति दिक् । अत्र
 काममित्यस्य “अकामानुमतौ कामम्” इति कोशेन अकामेनापि मथानुमन्तव्य-
 मिति केचित् । तच्चार्यकल्पनं दुष्यन्तस्याकामत्वानुपपत्त्या न चतुरम् । अतः पर्याप्त-
 पर्यायः कामशब्दोऽत्र ग्राह्यः । स च सौलभ्यक्रियाविशेषणम् । एतेन मदभिला-
 षविषयभूता शकुन्तला पर्याप्तमसुलभेत्यर्थकल्पनया पाक्षिकप्राप्तिसम्भावनाया द्यो-
 त्यतापि स्वरसतः सङ्गच्छते । तथा तद्भावदर्शनायासीत्यत्र तस्या भावदर्शनायायासी-
 ति व्याचक्षते । तथाविधार्थकल्पने पूर्वं भावविशेषा न दृष्टाः अपि त्वितः परं द्रष्टव्या-
 इति कुतूहलाधिक्यप्रतिपादनेपि पूर्ववाक्येन प्रियादुर्लभत्वे निरूपिते महानायकस्य
 दुर्लभाद्वस्तुनो निवर्तनीयत्वस्य मनसः कर्तव्यतया तत्र मनः प्रवृत्तिप्रतिपादकस्य म-
 नस्त्वित्यादिवाक्यस्यासङ्गतिः स्यात् । आयासे हेतोर्बलवत्तरस्यानुपपन्न्यासश्च स्यात् ।
 भावदर्शनेन हेतुना आयासीति तृतीयासमासस्याङ्गीकारे आयासे हेतुः स्पष्ट एव ।
 निरूपितं च पूर्वाङ्ग एव भावदर्शनम् । “वाचं न मिश्रयति” इत्यादिना । वक्ष्यति
 च बहुशः । एवं च प्रिया काममसुलभा तार्हि तद्विषयाभिलाषस्त्यज्यतामिति

३८

अभिज्ञानशाकुन्तले

(स्मितं कृत्वा ।) एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता त्रि-
 डम्ब्यते । तथाहि

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेरयन्त्या तथा
 यात यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

। सर्वं तत्किल मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

नेन्मनस्तु तद्भावदर्शनेनायासीति पूर्ववाक्यार्थापेक्षयोत्तरवाक्यार्थास्य परस्परमघ-
 टमानविषयत्वेन वैलक्षण्यं स्फुटं प्रतिपादितं भवति । अत एव कविना मनस्त्विति
 तुशब्दः प्रयुक्तः । अत एव दुर्लभवस्तुविषयकः प्रयत्नो मनसस्त्यज्यतामिति
 शङ्काया निवारके उत्तरवाक्ये उभयप्रार्थनेत्यस्य सङ्गतिः । अन्यथा स्वविषयकश-
 कुन्तलामनोरथस्थानवगमने उभयप्रार्थनेत्यसंगतमेव स्यादिति स्पष्टमेवेत्यलं वि-
 स्तरेण । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

आत्मनः स्वस्य अभिप्रायेण अभिलाषेण सम्भाविता कल्पिता इष्टजनस्य
 चित्तवृत्तिः अभिलाषो येन स तथोक्तः आत्माभिप्रायेण स्वाभिप्रायेण मनोगतेन
 आशयेन सम्भाविता कल्पिता इष्टजनस्य प्रियजनस्य चित्तवृत्तिः मनोरथः येन सः ।
 यथाहमस्यामभिलाषी तद्वदियमपि मध्यमभिलाषिणीति सम्भावयन् जनः परिहास्यते ।

स्निग्धमिति । अन्यतोऽपि मत्तोऽन्यद्वापि उदासीने वस्तुन्यपीत्यर्थः ।
 नयने नेत्रे प्रेरयन्त्या प्रेषयन्त्या तथा शकुन्तलया स्निग्धं सानुरागं यत् वीक्षितं
 दृष्टिः । नपुंसके भावे क्तः । तथा विलासादिवेत्यत्र इवशब्दो भिन्नक्रमः । विलासात्
 आत्मानुरागव्यञ्जकचेष्टाविशेषात् । नितम्बयोर्जघनयोर्गुरुतयेव भारवत्तयेव मन्दं
 मन्थरं यत् यातं गतिः । मागाः “इण् गता” वित्यस्माद्भुङि “इणो गा लुङि” इति
 गादेशः । “न माड्योगे” इत्यङागमप्रतिषेधः । मागच्छेति उपरुद्धया निवारितया
 तथा शकुन्तलया यदपि यच्च सखी प्रियंवदा सासूयं सेर्ष्यं यथा तथा उक्ता अभि-
 हिता । तत्र स्थित्यर्थमिति भावः । सर्वं तत् स्निग्धवीक्षणमन्दगमनसेर्ष्यवचनादि ।
 मत्परायणं परं अयनं परायणं आश्रयः “पूर्वपदात्संज्ञायाम्” इति णत्वं “आश्रये
 तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः” इति शाश्वतः । अहं परायणं यस्य तत्तथोक्तं किल मं-
 द्विषयं किल मामेव विषयीकृत्य प्रवृत्तमिति सम्भावयामीत्यर्थः । यदुक्तं सर्वं मत्प-
 रायणमिति तदेव द्रढयति—अहो इति । अहो आश्रयं कामी कामयमानो जनः
 स्वतामात्मीयतां पश्यति । नायिकाकृतवीक्षणादेरन्योद्देशेन प्रवृत्तत्वेपि तस्यां

द्वितीयोऽङ्कः ।

३९

विदूषकः—(तथास्थित एव ।) भो वयस्स, न मे हस्तपादा प्रसरन्ति । वाआमेत्तएण विअई हो हि ।

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ।

विदूषकः—कुतो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्सुकारणं पुच्छेसि ।

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

विदूषकः—भो वयस्स, जं वेदसो खुज्जलीलं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण, उद णईवेअस्स ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विदूषकः—मम वि भवं ।

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—एवं राअकज्जाणि उज्झिअ एआरिसे आउलण्ण-
देसे वणचरवुत्तिणा तुए होदव्वं । जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छरणेहिं
संखुहिअसंधिबन्धाणं मम गत्ताणं अणीसो हि संवुत्तो । ता पसादइस्सं
विसज्जिदुं मं एक्काहं वि दाव विस्समिदुं ।

१. भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । बाह्याक्षेण विजयीभव ।

२. कुतः किल स्वयमक्ष्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि । ॥ Explain .

३. भो वयस्य, यद्वेतसः कुब्जलीलां विडम्बयति तत्किमात्मनः प्रभावेण,
उत नदीवेगस्य ।

४. ममापि भवान् ।

५. एवं राजकार्याण्युज्जित्वा एतादृशे आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वयाभवि-
तव्यम् । यत्सत्यं प्रत्यहं श्रापदसमुत्सारणैः संक्षुभितसंधिबन्धानां मम गात्राणाम-
नीशोऽस्मि संवृत्तः । तत्प्रसादधिध्यामि विसर्जयितुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् ।

स्वाभिप्रायानुरूपचेष्टां परिकल्प्य तत्सर्वमात्मविषयप्रवृत्तं मन्यत इत्यर्थः । स्वभावो-
क्त्यर्थान्तरन्यासयोस्तिलतण्डुलवत्संश्लिष्टः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

हस्तपादं हस्तौ च पादौ च प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः नपुंसकत्वञ्च । बाह्याक्षेणेति
हस्तोत्क्षेपणासामर्थ्यमुक्तम् । गात्रोपघातः अङ्गवैकल्यम् । गात्राणामनीशः

राजा—(स्वगतम्) अयं चवमाह । ममापि काश्यपमुतामनुस्मृत्य
मृगयाविक्रमं चेतः । कृतः ।

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो
धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।

सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः

कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥ ३ ॥

विदूषकः—(राज्ञो मुखं विलोक्य ।) अतः भवं किं वि हि अए करि-
अ मन्तेदि । अरण्ये मए रुदिअं आसि ।

राजा—(सस्मितम् ।) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे मुहूर्त्वाक्य-
मिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरंजीअ । (इति गन्तुमिच्छति ।)

राजा—वयस्य, तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

१. अत्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितमासीत् ।

२. चिरं जीव ।

“अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति षष्ठी । मृगयाविक्रमं मृगयापराङ्मुखं । अरण्ये-
मयारुदितमासीत् मद्वाक्यमरण्यरोदनवन्निरर्थकमासीत् । अनायासे कर्मणि वक्ष्यमाण
शकुन्तलाविषयकव्यापारे ॥

न नमयितुमिति । मृगेषु विषये अधिज्यं आरोपितमौर्वीकं आहितः
संयोजितः सायकः बाणः यत्र तत्तथोक्तं इदं पुरोवर्तिं धनुः कार्मुकं नमयितुं गुणा-
कर्षणेन प्रह्वीकर्तुं कर्णान्तमाक्रशुमितियावत् । न शक्तोऽस्मि । मृगान् विशिनष्टि ।
संहेति । यैर्मृगैः सह वसतिं एकत्रावस्थानं उपेत्य प्राप्य अन्यथा वनस्थमृगैर्न-
गरस्थितयुवत्या उपदेशासंभवादिति भावः । प्रियायाः शकुन्तलायाः मुग्धानि स्व-
भावसुन्दराणि अनधिगतहावभावानीत्यर्थः । “मुग्धः सुन्दरमूढयोः” इति विश्वः-
यानि विलोकितानि वीक्षणानि तेषां उपदेशः । अज्ञातज्ञापनमुपदेशः । कृत इव
अत्र कृत इवेत्युत्प्रेक्षायाः वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य चाङ्गाङ्गिभावलक्षणः सङ्करः ।
पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ३ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

४१

विदूषकः—आणवेदु भवं ।

राजा—विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्ननायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—किं मोदअखादणे तेण हि अअं सुगहीदोखणो ।

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—(प्रणम्य ।) आणवेदु भट्टा ।

राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः—तैह । (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनःप्रविश्य ।)

एसो अण्णावअणुक्कण्ठो भट्टा इदो दिण्णदिट्ठी एय्व चिट्ठदि । उवसप्प-
दु अज्जो ।सेनापतिः—(राजानमवलोक्य ।) दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया के-
वलं गुण एव संवृत्ता । तथा हि देवः ।

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्व

रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।

श्लेष. धनुः. tree, bow.
ज्या. earth, bow-
string.

१. आज्ञापयतु भवात् ।

२. किं मोदकखादने । तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षुणः । promise.

३. आज्ञापयतु भर्ता ।

४. तथा । एष आज्ञावचनोत्कण्ठो भर्तंतो दत्तदृष्टिरेव तिष्ठति । उपसर्पत्वार्थः ।

आज्ञावचनोत्कण्ठः आज्ञाया वचने उत्कण्ठा यस्य सः । अथवा आज्ञाया वचनाय उत्कण्ठः उद्वीगः । दृष्टाः लक्षिताः दोषाः शरीरकादर्यादयः यस्यां तथा-
भूतापि अथवादृष्टः दोषः हिंसादिः यस्यां सा प्राणिवधादिदोषैर्दूषितापीति भावः ॥

अनवरतेति । देवः स्वामी “देवः सुरे घने राज्ञि” इति हेमचन्द्रः ।

गिरिचरः पर्वतचरः “चरेष्टः” इत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टप्रत्ययः । नागः गज इव प्राणसारं प्राणः बलमेव सारः स्थिरांशः यत्र तथोक्तम् । “प्राणो हन्मारुते क्लीबे वाच्यलिङ्गऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषुः ॥” इति मेदिनी । “सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः । गात्रं विभर्ति । गात्रमेव विशिनष्टि—

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥ ४ ॥

(उपेल ।) जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमरण्यम् । किमद्यापि स्थायते ।

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माढव्येन ।

सेनापतिः—(जनान्तिकम् ।) सखे, स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत्स्वामिनश्चित्तवृत्तिमुनर्वर्तिष्ये । (प्रकाशम् ।) प्रलपन्त्वेष वैधेयः । ननु प्रभुरेवात्र निदर्शनम् ।

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

has the force of व. सत्त्वानामपि लक्ष्यते निकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

अनवरतमिति । अनवरतं अविश्रान्तं धनुर्ज्यायाः शिञ्जिन्याः । अत्र धनुर्ज्येति करि-
कलमादिवत्प्रयोगः । आस्फालनेन आकर्षणेन क्रूरः कठिनः । “क्रूरस्तु कठिने
घोरे वृशंसेऽप्यभिधेयवत्” इति विश्वः । दृढीभावमापन्न इतियावत् । पूर्वः पूर्व-
भागो यस्य तत्तथोक्तम् । गजपक्षे अनवरतं धनुः प्रियालुद्रुमः तस्य ज्यायां भूमौ
प्रदेशे अर्थात्प्रियालुद्रुमे यदास्फालनं तेन क्रूरपूर्वम् । “धनुः पुमान्प्रियालुद्रौ
राशिभेदे शरासने” इति मेदिनी । तथा रवेः सूर्यस्य किरणान् सहिष्णु सहन-
शीलम् “अलंकृजि-” इतीष्णुच् । आतपसञ्चारपि श्रमरहितमित्यर्थः । स्वेदले-
शैर्धर्मविन्दुभिरभिन्नं अस्पृष्टम् । श्रमजयीत्यर्थः । स्वेदैस्तु न मिश्रम् । स्वेदले-
शैरपि न संबद्धमिति भावः । अथवा अभिन्नं अपृथक्कृतं युक्तमित्यर्थः । गात्रं
स्वेदलेशैरेव युक्तं नतु स्वेदधाराभिरिति भावः । किंच अपचितमपि कृशमपि
व्यायतत्वादीर्घत्वात् अलक्ष्यं कृशत्वेनाविभाव्यम् । हस्तिगात्रपक्षेप्येतानि विशेषणानि
समानार्थकानि । श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । मालिनी वृत्तम् ॥ ४ ॥

मृगयाया गुणान् दर्शयति—मेद इति । वपुः शरीरं मेदसः वसायाः
छेदेन अपगमेन कृशं स्थौल्यरहितं उदरं यस्य तत्तथोक्तम् । अत एव लघु भार-
रहितं “लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च” इति कुः नलोपश्च । “लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे
वाच्यवत् क्लीबम्” इति मेदिनी । उत्थानस्य उद्योगस्य योग्यं क्षमं अश्वाद्यारोहण-
व्यवहारार्हं भवति । “उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे” इति मेदिनी ।
अपि किंच । अत्र अपिशब्दः पूर्ववाक्यसमुच्चये । सत्त्वानां प्राणिनां भयक्रोधयोः
भये क्रोधे च सति विकृतिमत् विकारयुक्तं चित्तं लक्ष्यते ज्ञायते । भये सति सत्त्वा-

द्वितीयोऽङ्कः ।

४३

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्याहि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कृतः ॥ ५ ॥

विदूषकः—अत्तभवं पकिदिं आपण्णो । तुमं दाव अडवीदो अड-
विं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्स वि मुहे
पडिस्ससि ।

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसंनिवृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते
वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुःसाडितं

छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु । *Humiliation.*

१. अन्नभवान्प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावददृष्टोऽदृष्टोऽदृष्टोऽदृष्टो नरनासि-
कालोलुपस्य जीर्णकृक्षस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि ।

नामीदृशश्चित्तविकारो भवति । क्रोधे च सतीदृश इति परिज्ञायत इति भावः ।
तथा चले अस्थिरे लक्ष्ये शरव्ये “लक्ष्यं खादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्” इति
मेदिनी । इषवः बाणाः यत् सिध्यन्ति सफलप्रयोगा भवन्ति । अत्र इषव इति
बहुवचनेन यादृच्छिकैकवेधो निरस्यते । किन्तु सर्वे बाणाश्चलशरव्यवेधका भव-
न्तीति द्योत्यते । स च विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः । उद्देश्यविधेययोरैक्यमापाद-
यतः सर्वनाम्नोऽन्यतरलिङ्गत्वस्य न्यायसिद्धत्वात् । यथा “शैल्यं हि यत्सा प्रकृ-
तिर्जलस्य” इति । धन्विनां धानुष्काणामुत्कर्षः । प्रशंसानैपुण्यामितियावत् । अतः
मृगयां आखेटकं “परिचर्यापरिसर्यामृगायाटाद्यानामुपसंख्यानम्” इति वार्तिका-
त्साधुः । मिथ्याहि मृषैव व्यसनं विपत्करं वदन्ति । जना इति शेषः । “व्यसनं
त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले दोषे विपत्तौ निष्फलोद्यमे ॥” इति
विश्वः । दृष्टवद्गुणसम्भवान्मृगयाव्यसनत्वेन परिगणयितुं न युज्यत इत्यर्थः ।
ईदृक् एवविधः विनोदः आनन्दः कुतः मृगयाभिन्नात्कस्मात्कर्मणः संभवति
नान्यस्माद्भवतीति भावः । मृगयाया व्यसनत्वाभावे पूर्ववाक्यत्रयस्य हेतुत्वेनो-
पादानात्काव्यलिङ्गमलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

नरनासिकालोलुपस्येति । भङ्गूकाहि प्रायेणादौ दर्शनपथम्प्राप्तानां मनुष्याणां
नासिका उत्प्लुत्य गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः ॥ प्रभविष्णव इति “रुच्यर्थानां प्रीयमाण”
इति चतुर्थी । उपरुन्धन्ति उपद्रवन्ति ।

गाहन्तामिति । महिषाः शृङ्गैर्विषाणैः मुहुःवारंवारं ताडितं आस्फटिलं

विस्त्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्वनुः ॥ ६ ॥

सेनापातिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—तेन हि निर्वर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य ।

शमप्रधानेषु तपोधनेषु

गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

महिषाहिशिरसिदशतोदंशानपवारयितुं शृङ्गैर्जलमुहुस्ता डयन्तीति स्वभावोक्तिः नियतं पिबन्त्यवेति निपानानि उपकृपजलाशयाः “करणाधिकरणयोः” इत्यधिकरणे ल्युट् । तेषां सलिलं जलं गाहन्तामालोडयन्तु । तत्र यथेच्छं विहरन्त्वित्यर्थः । मृगाणां हरिणानां कुलं यूथं छायासु वृक्षच्छायासु वद्धं कृतं कदम्बकं समूहो येन तत्तथोक्तं सत् रोमन्थं उद्रिलितकवलचर्वणं । रोमन्थ इति पृषोदरादित्वात्साधुः । अभ्यस्यतु परिचनोतु । एतावत्पर्यन्तं मृगयाभीतेः पलायनमात्रशरणानां मृगाणां रोमन्थो विस्मृत इवासीत् । इदानीं शिक्षाक्रमेण परिचयदार्ढ्यमावहन्त इव निःशङ्कं मुहुरावर्तयन्त्विति भावः । वराहततिभिः सूकरसमूहैः विस्त्रब्धं स्वच्छन्दं पल्वले अल्पसरसि । “सानसिपर्णसि—” इत्यौणादिकवलच्रप्रत्यये पल्वल इति रूपम् । वराहास्तु बहुजले न प्रविशन्ति किन्तु पङ्कत्रयाल्पजल एवेति पल्वल इत्युक्तम् । मुस्तानां कुरुविन्दानां । “कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमल्लियाम्” इत्यमरः । क्षतिः उत्खननं क्रियतां । तथा इदं अस्मद्वनुश्च शिथिलः अवरोपितः ज्याबन्धः मौर्वीबन्धः यस्य तत्तथोक्तं सत् । विश्रान्तिं लभताम् । अव्यापारं तिष्ठत्वित्यर्थः । अत्र विश्रामगित्यपाणिनीयः पाठः “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः” इति वृद्धिप्रतिषेधात् । अत्र तृतीयचरणे काव्यप्रकाशकारैर्दोषप्रकरणे प्रक्रमभङ्गदोष उक्तः । स च “विस्त्रब्धं कुरुतां वराहवितर्भिर्मुस्ताक्षतिं पल्वले” इति पठित्वा परिहरणीयः । स्वभावोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

शमेति । शमः शमु धातो भावे घञ् । “नोदात्तोपदेशस्य” इति वृद्धिनिषेधः । शान्तिरेव प्रधानं मुख्यो गुणः येषां तेषु तपोधनेषु तपास्त्रिषु गूढं अनभिभवभावस्थायामप्रकाशम् । दाहो दहनं भावे घञ् । आत्मा स्वभावो यस्य तत् ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

४६

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता-

स्तदन्यतेजोऽभिभवाद्धमन्ति ॥ ७ ॥ *ascended.*

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

विदूषकः—अंसिंदो दे उच्छाहवुत्तन्तो ।

(निष्क्रान्तः सेनापतिः ।)

राजा—(परिजनं विलोक्य ।) अपनयन्तु भवत्यो मृगायावेषम् ।
रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परिजनः—ॐ देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—कैदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं एदस्सि पादवच्छा-
आए विरइदलदाविदाणदंसणीआए आसणे णिसीददु भवं, जाव अहं
वि मुहासीणो होमि ।

१. ध्वंसितस्त उत्साहवृत्तान्तः ।

२. यदेव आज्ञापयति ।

३. कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतमेतस्यां पादपच्छायायां विरललतावितान-
सनाथआसने निषीदतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि ।

दाहसमर्थमित्यर्थः । तेजः अस्ति विद्यते । हि यस्मात् ते तपस्विन इति शेषः । स्पर्श-
सति अनुकूलाः अदाहकाः । स्पर्शशीतला इत्यर्थः । सूर्यकान्ताः शिलाविशेषा इव
अन्यस्य राजादेस्तेजसा बलेन अभिभवात् आक्रमणात् । तिरस्कारादित्यर्थः ।
सूर्यकान्तपक्षे अन्यस्य सूर्यस्य तेजसः आतपस्य अभितो भवः भवनम् । व्याप्ति-
रिति यावत् । तस्मात् तत् गूढं स्वीयं तेजः वमन्ति उद्गिरन्ति । प्रकटयन्तीत्यर्थः ।
अत्र वमन्तीत्यश्लीलशङ्का न कार्या । यत्र स्ववाच्ये वमनशब्दः प्रयुज्यते तत्रैव दोषः ।
प्रकृते तु उद्गिरणसंबन्धात्प्राकट्यं लक्षयन् तस्योपायसहस्रैरप्यप्रतिकार्यत्वमन्यविल-
क्षणत्वादिधर्मबोधयति । तदुक्तं काव्यादर्शे—“निष्ठूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्य-
पाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते ॥” इति । यथा सूर्यकान्ताः
स्पर्शशीतला अपि तरणिकिरणसम्पर्केऽग्निमुद्गिरन्ति तथा मुनयः शान्तिगुणावलम्बि-
नोऽप्यन्यैरभिभवे कृते खनिष्ठं ब्रह्मवर्चसं सापराधेषु तेषु प्रयुज्यते अतस्तपोवनोप-
रोधः सर्वथा परिहरणीय इति भावः । उपमालंकारः । वृत्तमुपजातिः ॥ ७ ॥

राजा—।च्छाप्रतः ।

विदूषकः—एदु भवं ।

(इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ ।)

राजा—मादव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

विदूषकः—ॐ भव अगदो मे वट्टदि ।

राजा— सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति । अहं तु तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषकः—(खगतम् ।) होदुँ । से अवसरं ण दाइस्सं । (प्रकाशम् ।) भो वअस्स, ते तावसकण्णआ अब्भत्थणीआ दीसदि ।

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि पतितं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ < ॥

१. एतु भवान् ।

२. ननु भवानप्रतो मे वर्तते ।

३. भवतु । अस्यावसरं न दाखे । भो वयस्य, ते तापसकन्यकाभ्यर्थनीया दृश्यते ।

सुरेति । मुनेः कण्वस्य अपत्यं कन्यात्वेनाभिमन्यमाना शकुन्तला सुरयुवतिर्मेनका तत्सम्भवं तद्गर्भसम्भूता किल । किलेति प्रसिद्धौ । तथा मेनकया उज्जितं लब्धता ततोऽधिगतं प्राप्ता कण्वेनेति शेषः । “पूर्वकालैक—” इत्यादिना समासः । अपत्यशब्दापेक्षया सर्वत्र नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । तत्रोपमामाह—अर्कस्येति । च्युतं नवमालिकातौ गलितं स्थापनं हि सन्निवेशविशेषेण भवतीति च्युतमित्युक्तं । अर्कस्योपरि पतितं अर्केण सम्बद्धं नवमालिकाकुसुममिव । अत्र कण्वस्योपमानमर्कः तेन शकुन्तलायास्तदीयत्वकल्पनमत्यन्तासम्भवंनीयमिति व्यज्यते । सुरयुवतेरुपमानं नवमालिका तेनातिसुकुमारकुसुमोत्पादनयोग्यता । अपत्यस्य कुसुमम् । अनेन पुष्पोपमानेन शकुन्तलाशरीरस्यातिसौकुमार्यं सूचितम् । अधिगमस्य पतनम् । अनेन नवमालिकाकुसुमस्य यथा अर्कवृक्षस्योपरि दैवात्पतनं तद्वच्छकुन्तलायाः

विदूषकः—(विहस्य ।) जह कस्स वि पिण्डखज्जुरेहिं उब्बेजि-
दस्स तित्तिलीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभाविणो भवदो
इअं अब्भत्थणा ।

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

विदूषकः—तं कसु रमणिज्जं जं भवदो वि विहस्यं उप्पादेदि ।

राजा—वयस्य, किं बहुना ।

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोच्चयेन विधिना मनसा कृता नु ।

१. यथा कस्यापि पिण्डखज्जुरैरुद्वेजितस्य तित्तिप्यामभिलाषो भवेत्, तथा
स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना ।

२. तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

मेनकासंभवत्वाप काश्यपनिकट्यावस्थानमिति भावः । उच्छन्नस्थोपमानं च्यवनम् ।
उपमालंकारः । आर्या वृत्तम् ॥ ८ ॥

पिण्डखज्जुरैः खज्जुरविशेषैः उद्वेजितस्य वैरस्यं प्रापितस्यतित्रिण्यां चिह्ना-
फले । अनवाप्तचक्षुः फलोसि अनधिगतनयनप्रयोजनोसि । ननुभवानिति । यतो
दर्शनीयस्त्वं दृश्यसे तस्मादनवाप्तचक्षुः फलोस्तीति भावः ॥ आश्रमललामभूतां
तपोवनालङ्कारभूताम् । भवतोपि विस्मयमुत्पादयति । अपिशब्देनास्मदादीनां वि-
स्मयोत्पादने किं वक्तव्यमिति भावः । परिहार्यं तपस्विकन्यात्वेनपरिणयायोग्ये ।

चित्र इति । विधिना ब्रह्मणा कर्त्रा चित्रे आलेख्ये निवेश्य निरवद्यं
सम्यगलिखित्वा । तूलिकयोन्मील्येत्यर्थः परिकल्पितः संयोजितः प्राणयोगः प्रा-
णानां संबन्धो यस्याः सा तथोक्तानु । चित्रे हि यथा वस्तु मनोहरं भवति तथा पुनः
पुनः प्रमृज्य लिखितुं शक्यत इति चित्र इत्युक्तम् । सर्वाङ्गानवद्यमिदं शकुन्तलावपुः
प्रथमं ब्रह्मणा तूलिकया खमनोरथानुरूपमुन्मीलितमनन्तरं प्राणैर्योजितम् नोचेत्क-
थमेतादृशं निर्जितरतिलावण्यं रूपसम्भवेदित्यर्थः । शकुन्तलावपुर्निर्माणविषये चि-
त्रकर्मापि न पर्याप्तमिति मत्वा ततोऽप्युत्कृष्टेनोपकरणेन तन्निर्माणप्रकारमाह—
रूपोच्चयेनेति । रूपाणां उच्चयः समुदायः चन्द्रसरोजाद्युत्कृष्टवस्तुवर्तिकान्तिस-
मूहः तेनोपादानकारणेन मनसा चित्तेन करणेन करतलस्पर्शकेशितेभ्यश्चित्रनिर्मिते-
भ्यश्चाङ्गेभ्यो मनोनिर्मितानामङ्गानां कान्त्युत्कर्षो भवतीति मनसेत्युक्तम् । कृतानु-

स्त्रीरत्नस्रष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

विदूषकः—अइ एवं पच्चादेसो दाणिं रूववदीणं ।

राजा—इदं च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

१. यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् ।

स्रष्टा किम् । अनेनेदं शकुन्तलावपुस्त्रिभुवनवर्तिविशिष्टवस्तुसौन्दर्यसारमादाय दुर्लभबहुक्रोडीकरणानिपुणतया सर्वसाधनेभ्यो विशिष्टतमेन मनसैव स्रष्टमिति प्रतिभातीत्यर्थः । एवंविधनिर्माणवितर्कं कारणमाह । स्त्रीरत्नेति । धातुब्रह्मणः विभुत्वं निर्माणकौशलं तस्याः वपुश्चानुचिन्त्य स्थितवतो मे सा अपरा अन्यादृशी । जगद्विलक्षणेति भावः । स्त्रीरत्नस्रष्टिः । “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्नमिति कथ्यते” इत्युक्तत्वात् । उत्कृष्टा स्त्रीस्रष्टिः इति प्रतिभाति । रम्भादिस्रष्टयपेक्षयातिनिपुणा जगद्विलक्षणेयं स्रष्टिरिति भावः । अत्र पूर्वार्धे शकुन्तलावपुषश्चित्रादिनिर्मितिवितर्कात्सन्देहालंकारः । तथाविधवितर्कं प्रत्युत्तरार्धस्य हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गम् । वपुर्जगद्विलक्षणस्रष्टिरित्यभेदे भेदरूपातिशयोक्तिश्च । अतिशयोक्तिकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः । स च पूर्वार्धस्थितसन्देहालंकारेण सङ्कीर्यते ॥ ९ ॥

यद्येवमिति । प्रत्यादेशः निराकरणम् । शकुन्तलया रूपवत्यो निराकृता इति भावः ।

अनाघ्रातमिति । तद्रूपं तस्याः शकुन्तलाया रूपं आकृतिः अनाघ्रातं अकृतगन्धग्रहं पुष्पं कुसुममिव अनघं मनोज्ञम् । “अनघो निर्मलापापमनज्ञेषु च भेद्यवत्” इति विश्वः । अनेन सौरभवाहुल्यं सूच्यते । कररुहैः रोहन्तीति रुहाः “इगुपध—” इति कः करे रुहाः तैः । करे रोहन्तीति कररुहा इत्युपपदसमासविग्रहोऽसाधुः “इगुपध—” इत्यादिना कप्रत्ययस्यानुपपद एव विहितत्वात् अपि तु सप्तम्यन्तकरशब्दस्य “इगुपध—” इत्यादिकप्रत्ययान्तरुहशब्देन सह “संज्ञायाम्” इति सूत्रेण नित्यः सप्तमीसमासः । अलूनं अच्छिन्नं । “त्वादिभ्यश्च” इति निघ्रातस्य नकारः । किसलयमिव पल्लव इव अनघं अकठोरम् । कोमलमिति यावत् । अनेनावयवसौकुमार्यं व्यज्यते । अनाविद्धं अनवाप्तवेधदोषं अथवा अकुटिलं “आविद्धं कुटिलं भुमम्” इत्यमरः । कुटिलस्य दुष्टत्वादिति भावः । रत्नमिव अनघं दोषस्पर्शशून्यम् । अनेन कौ-

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपनयं *fruitless*.

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ १० ॥

विदूषकः—तेन हि लहु परिताअदु णं भवं । मा कस्स वि तवस्सिणो इड्ढदीतेल्लचिक्कणसीसस्स आरण्णअस्स हत्थे पडिस्सदि ।

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अत्तभवन्तं अन्तरेण कीदिसो से दिट्ठिराओ ।

राजा—निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु

१. तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्याप तपस्विन इड्ढदीतै-
ल्लचिक्कणशीर्षस्थारण्यकस्य हस्ते पतिष्यति ।

२. अत्र भवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः । *See next*.

न्तिमत्त्वं व्यज्यते । तथा अनास्वादितः रसनया अननुभूतः रसः यस्य तत्तथोक्तं नवं मधु क्षौद्रमिव अनघं अनवधं । हृद्यमिति यावत् । केचिन्मधु मयामिति व्याचक्षते तत्र । तथा सति नवमिति विशेषणं न स्यात् । पुराणस्यैव तस्योत्तमत्वात् । उक्तं चाने-
नैव कविना रघुवंशे “पुराणशीधुं नवपाटलं च” इति । अनेनोपभोग्यत्वं सूच्यते । किंच पुण्यानां सुकृतानामखण्डं पूर्णं फलमिव अखण्डत्वविशेषणेनापरिमितसुकृता-
तिशयवत् एव तस्याः लाभः नत्वल्पसुकृतिन इति ध्वन्यते । अनघं दुःखस्पर्शशू-
न्यम् । अनेनात्यन्तस्पृहणीयत्वमुक्तम् । इह एतद्रूपविषये विधिः ब्रह्मा कं भोक्तारं
समुपस्थास्यात् घटयिष्यति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं । इति न जाने । अथवा इह
जगति विधिः शकुन्तलारूपं भागधेयं कं भोक्तारं समुपस्थास्यति उपगमिष्यति इति
न जाने । मालोपमालंकारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १० ॥

परवतीखलु तत्र भवती । कामिनीरत्नभूतत्वात्तत्रभवतीति पूज्यत्वमुक्तम् ।
अत्रभवन्तमन्तरेण । अत्रभवन्तमुद्दिश्य “अन्तरान्तरेण युक्त” इति द्वितीया । दृष्टि-
रागः चक्षुः प्रीतिः । अनुरागः । इति भावः । पथिसाधुपाथेयम् सम्बलं गृहीतं पाथेयं
येन स तथोक्तो भव शकुन्तलसमागमायसजोभवेत्यर्थः । सकृदपि एकदिनमपि ।
सिद्धार्थाविति । सिद्धार्थौ कृतार्थौ निष्पन्नप्रयोजनावित्यर्थः आश्रमे राज्ञोवस्थाना-
दिति भावः ।

अभिमुखे मयि संहतमीक्षणं ६.

हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तथा

न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ ११ ॥

विदूषकः—किं पुं क्वु सा दिष्टमेतत्स तुह अङ्गं समारोहदि ।

राजा—सखीभ्यां मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि काममावि-
ष्कृतो भावस्तत्त्वभवत्या । तथाहि ।

दर्भाकुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

२. किं नु खलु सा दृष्टमात्रस्य तवाङ्गं समारोहति ।

अभिमुख इति । मयि अभिमुखे सम्मुखे सति ईक्षितं दर्शनं संहतं लज्जया निवर्तितम् । अनेन यद्यपि तथा धाष्टर्याभावात्सम्मुखदर्शनं न कृतं तथापि स्वस्य दर्शनात्प्राक्तया स्वयं दृष्ट इति द्योत्यते । हसितं “विकासितकपोलान्तमुत्फुल्लमललोचनम् । किञ्चिच्छक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः” इत्युक्तलक्षणं अन्यनिमित्तेन अनुरागादितरेणैव निमित्तेन कारणेन कृतः उदयः आविर्भावः यस्य तत् तथोक्तम् । सम्मुखहासे सति सख्याः स्वस्य राजविषयकानुरागाभिव्याक्तिर्भविष्यतीति मियान्यन्निमित्तीकृत्य हसितम् । तेन हासस्य स्वविषयकानुरागजनितत्वं सूच्यते । अतः अस्मात्कारणात् विनयेन शालीनतया वारिता प्रतिरुद्धा वृत्तिः प्रसरः यस्य स तथोक्तः मदनः मन्मथः न विवृतः न प्रकटितः सम्मुखदर्शनाभावात्सम्यङ्नप्रकाशितः न च संवृतः न निगूहितः । हासस्य व्याजेनाविष्करणान्न प्रच्छादितः ॥ द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

दर्भेति । तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तलाकतिचिदेव द्वित्राण्येव “किमस्संख्यापरिमाणे ङतिच” इति डल्यन्तः । “ङतिच” इति सूत्रेण कतिशब्दस्य षट्संज्ञा “षड्भ्यो लुक्” इति शसो लुक् । पदानि गत्वा अकाण्डे अनवसरे । अकस्मादेवेत्यर्थः । “काण्डः स्तम्बे तरस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षमिन्नाडी-

द्वितीयोऽङ्कः ।

११

विदूषकः—तेर्णं हि गहीदपाहेओ होहि । किदं तुए दाणिं तवो-
वणं उववणं त्ति पेक्खामि ।

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि चिन्तय तावत्केना-
पदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः ।

विदूषकः—कौ अवरो अवदेसो तुम राआणं । णीवारच्छट्ठभाअं
आरण्णआ अह्माणं अवहरन्तु त्ति ।

राजा—मूर्ख, अन्यद्भागधेमेतेषां रक्षणे निपतति, यद्रत्नराशीनपि
विहायामिनन्धम् । पश्य ।

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १३ ॥

१. तेन हि गृहीतपाथेयो भव । कृतं त्वयेदानीं तपोवनमुपवनमिति पश्यामि ।

२. कोऽपरोऽपदेशस्तव राज्ञः । नीवारषष्ठभागमारण्यका अस्माकमुपहरन्त्विति ।

वन्ये रहसि न स्त्रियाम्” इति मेदिनी । दर्माङ्कुरेण चरणः पादः क्षतः खण्डितः
आविद्ध इति स्थिता न तु दर्मेण । अङ्कुरस्यैवादृश्यमानतया कण्टकवद्वेधे व्याज-
सम्भवात् । अतः दर्माङ्कुरावेधेऽपि पादलम्दर्माङ्कुरोद्धरणव्याजेन स्थितेत्यर्थः ।
तथा हुमाणां शाखासु असक्तमपि अलग्नमपि बल्कलं परिधानीयतरुत्वचं विमोच-
यन्ती विवृत्तवदना मां विलोकयितुं परावृत्तमुखी चासीत् । शाखास्त्विति बहुवच-
नेन विवृत्तवदनात्वं युक्तं तेन चिरावस्थाने कारणं व्यज्यते । वसन्तातिलकं वृत्तम् ॥

यदिति । हि यस्मादिति पूर्ववाक्येनान्वयः । नृपाणां राज्ञां वर्णेभ्यो
ब्राह्मणादिभ्यः यत्फलं उत्तिष्ठति उत्पद्यते तत् क्षयि व्ययादिना क्षयशीलम् । आरण्य-
कास्तापसाः । “अरण्यान्मनुष्ये” इति वुम् प्रत्ययः । नः अस्माकं अक्षय्यं अप्रत्य-
क्षत्वाद्व्ययादेरशक्यतया नाशरहितं “क्षय्यजग्यौ शक्यार्थे” इति निपातनात्
क्षय्यमितिरूपं साधु । षड्भागं षष्ठभागम् । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पुरणार्थत्वं
शतांशवत् । ददति प्रयच्छन्ति । चातुर्वर्ण्यरक्षणाद्राज्ञः नम्बररत्नाद्युत्कृष्टपदार्थ-
लाभ एव भवति तापसरक्षणे तु प्रयत्नसहस्रैरप्यविनाशितपःषष्ठभागलाभः । अतो-
ऽत्रैव स्थित्वा तपोधनरक्षा कर्तव्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये)

हन्त, सिद्धार्थौ स्वः ।

राजा—(कृष्णं दत्त्वा ।) अये, धीरप्रशान्तस्वरः । तपस्विभिर्भवित-
व्यम् ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—जेठुं भट्टा । एदे दुवे इसिकुमारआ पडिहारभूमिं
उवडिदा ।

राजा—सेन ह्यविलम्बितं प्रवेशाय तौ ।

दौवारिकः—ऐसो पवेसेमि । (इति निष्क्रम्य ऋषिकुमाराभ्यां सह
प्रविश्य ।) इदो इदो भवन्ता ।

(उभौ राजानं विलोक्यतः ।)

प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवोपप-
न्नमेतदपिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः ।

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

१. जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिमुपस्थितौ ।
२. एष प्रवेशयामि । इत इतो भवन्तौ ।

अधीति ॥ अमुनापि दुष्यन्तेनापि सर्वभोग्ये सर्वेषां ब्रह्मचारिप्रमुखानां
आश्रमिणां भोग्ये भोगार्हे आश्रमे । सर्वश्रेष्ठे गृहस्थाश्रम इत्यर्थः । गृहस्थाश्रमो हि
सर्वेषामाश्रमाणां श्रेष्ठः आधारभूतश्च । यथाह मनुः—“सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृति-
विधानतः । गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रिनेतान्विभक्तिं हि” इति । वसतिः स्थितिः
अध्याक्रान्ता स्वीकृता । मुनिपक्षे सर्वैर्ब्रह्मचारिभिः भोग्ये पाठार्थमाश्रयणीये यद्वा
सर्वेषां प्राणिनाम् । तिर्यग्जन्तूनामपीति भवः । भोग्ये उपभोगार्हे आश्रमे धर्मा-
चरणस्थाने वसतिः स्थानं अध्याक्रान्ता स्वीकृता “आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे
वने मठे । अस्त्रियां” इति मेदिनी । रक्षायोगात् प्रजापरिपालनात् अयमपि
दुष्यन्तोऽपि प्रत्यहं प्रतिदिनं तपः षष्ठांशरूपं सुकृतविशेषं सञ्चिनोति संगृह्णाति
उक्तं चात्रैव—“तपःषड्भागमक्षयं ददत्यारण्यका हि नः” इति । किञ्च याज्ञ-

द्वितीयोऽङ्कः ।

९३

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिन्श्चारणद्वंद्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १४ ॥

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलमित्सखो दुष्यन्तः ।

प्रथमः—अथ किम् ।

द्वितीयः—तेन हि

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-

मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यै-

रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ १५ ॥

बलमिदः इन्द्रस्यसखा बलमित्सखः “राजाहस्सखिभ्यश्च” इति समासान्त
ष्टच् । अथकिमित्यङ्गीकारे ।

बल्क्योऽपि—“पुण्यात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् । सर्वदानाधिकं
तस्मात्प्रजानां परिपालनम्” इति । मुनिपक्षे रक्षार्थं शरीररक्षार्थं योगः अष्टाङ्गरूप-
स्तन्निमित्तं तपश्चान्द्रायणादि सन्नियोति करोति तथा वशिन्ः जितेन्द्रियस्यास्य
दुष्यन्तस्यापि केवलं राजपूर्वः राजशब्दः पूर्वो यस्य सः राजोपपदमात्रभिन्नः ।
मुनिरिति पुण्यः पुण्यजनकः शब्दः । चारयन्ति देशान्तरेषु कीर्तिं प्रचारयन्तीति
चारणाः देवयोनिविशेषाः कुशीलवाख्यनटविशेषा वा । तद्वन्द्वेन स्त्रीपुंसाभ्यां गीतः
वर्णितः सन् द्यां स्वर्गं स्पृशति आश्रयते । अत्र श्लेषानुप्राणितो व्यतिरेक इति
तयोरङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १४ ॥

नैतदिति ॥ नगरपरिघः पुरर्गला तद्वत्प्रांशू दीर्घौ बाहू भुजौ यस्य सः ।
नगरपदेनात्यन्तदैर्घ्यं सूचितम् । एकः अद्वितीयः अयं दुष्यन्तः उदधिरेव श्यामा
नीलवर्णा सीमा यस्यास्तां अथवा उदधिना श्यामा सीमा यस्यास्ताम् ।
अत्र “ढानुभाभ्यां” इति वैकल्पिकडापाऽऽकारान्तस्सीमाशब्दस्समासघटक
इति ज्ञेयम् । कृत्स्नां समप्रां भुवं भुनक्ति पालयतीति यत् तदेतत् चित्रं
आश्चर्यं न । भुनक्तीति “भुजोनवने” इत्यात्मनेपदविधायकसूत्रे अनवन इति
पर्युदासात् परस्मैपदम् । हि यस्मात् दैत्यैः असुरैः बद्धं विरविरूढं वैरं विद्वेषो
यासां तास्तथोक्ताः सुरयुवतयः देवस्त्रियः । युवतिगहणं तासामतिभीरुत्वाद्वन्दी-
दुःखाद्यनुभवाच्च । तस्य अधिज्ये आरोपितगुणे धनुषि पुरुहूतस्य इन्द्रस्येदं पौरुहूतं

उभौ—(उपगम्य ।) विजयस्व राजन् ।

राजा—(आसानादुत्थाय ।) अभिवादये भवन्तौ ।

उभौ—स्वस्ति भवते । (इति फलान्युपहरतः ।)

राजा—(सप्रणामं परिगृह्य ।) आज्ञपयितुमिच्छामि ।

उभौ—विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—किमाज्ञापयन्ति ।

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसांनिध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा—अनुगृहीतोऽसि ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) एसा दाणिं अणुऊलाते अठमप्यणा ।

राजा—(स्मितं कृत्वा ।) रैवतक, मद्रचनादुच्यतां सारथिः सवाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

दौवारिकः—ॐ देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।)

उभौ—(सहर्षम् ।)

१. एषेदानीमनुकूला तेऽभ्यर्थना ।

२. यदेव आज्ञापयति ।

तस्मिन् माहेन्द्रे वज्रे च । अस्य च पश्चाद्वचनाद्गौणत्वं व्यज्यते । विजयं आशंसन्ते प्रार्थयन्ति । “शसि इच्छायां” इत्यस्येदितो रूपमिदम् । अनेनेन्द्रपरिपालितस्वर्गलोकस्याप्युपद्रवबाहुल्यमस्ति दुष्यन्तपरिपालितभूलोकस्य बाधा नास्तीति ध्वन्यते । अत्र पूर्ववाक्यं प्रत्युत्तरवाक्यस्य हिशब्देन हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १५ ॥

विजयस्व “विपराभ्यांजे” रित्यात्मनेपदम् । अश्रमसदांविदितः “मति-बुद्धी” त्यादिनाकः “कस्यचवर्तमान” इति षष्ठी । इष्टिविघ्नम् यज्ञव्याघातम् । कतिपयरात्रम् “अह स्तवैकदेश” इत्यादिना रात्रिशब्दस्य समासान्तोऽप्रत्ययः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

१९

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ १६ ॥

राजा—(सप्रणामम्) गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत-
एव ।

उभौ—विजयस्व । (इति निष्क्रान्तौ ।)

राजा—माढव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

विदूषकः—पदमं सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवुत्तन्तेण-
विन्दूवि णावसेसिदो ।

राजा—मा भैषीः ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

विदूषकः—ऐस रक्खसादो रक्खिदो हि ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजअप्पत्थाणं अवेक्खदि ।

एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरंओ करमओ आअदो ।

राजा—(सादरम् ।) किमम्वाभिः प्रेषितः ।

दौवारिकः—अहइं ।

२. प्रथम सपरिवाहमासीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुरपि नावशेषितः ।

३. एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि

४. सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनामाज्ञप्तिहरः
करमक आगतः ।

१. अथ किम् ।

अनुकारिणीति ॥ पूर्वेषां पुरुषभृतीनां राज्ञाम् । कर्मणि षष्ठी । अनुकारि-
णि सदृशे अनेनैतद्वन्त्याः सर्वेऽपि शूरा इति व्यज्यते । त्वयि इदं अस्मदुक्ताङ्गी-
करणं युक्तरूपं अतिशयेनानुरूपम् “प्रशंसायां रूपप्रत्ययः” । खलु यस्मात्
“खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पद-
वाक्ययोः” इति मेदिनी । पौरवाः पुरुवंशोद्भवाः राजानः आपन्ना आपत्प्राप्ताः
तेषामभयान्येव अभयदानान्येव सत्राणि यज्ञास्तेषु दीक्षिताः धृतव्रताः । अत्र
हेत्वर्थकेन खलुशब्देन पूर्वार्थे प्रत्युत्तरार्थस्य हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

राजा—ननु प्रवेक्ष्यताम् ।

दौवारिकः—तह । (इति निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य ।) एसो

भट्टा । उवसप्प ।

करभः—जेहुं भट्टा । देवी आणवेदि । आआमिणि चउत्थदिअहे पउत्तपारणो मे उववासो भविस्सदि । तहिं दीहाउणा अवस्सं संणिहि-
देण होदव्वं ति ।

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा । द्व्यमप्यनतिक्रम-
णीयम् किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदूषकः—^१तिसंकू विअ अन्तराले चिट्ठ ।

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि ।

कृत्ययोर्मिन्नदेशत्वाद्द्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहं यथा ॥ १७ ॥

१. तथा । एष भर्ता । उपसर्प ।

२. जयतु भर्ता । देव्याज्ञापयति । आआमिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपारणो म उपवासे भविष्यति । तत्र दीर्घायुपावश्यं संनिहितेन भवितव्यमिति ।

३. त्रिशङ्करिवान्तराले तिष्ठ ।

त्रिशङ्कुः इक्ष्वाकुवंशजः कश्चिद्राजा ।

कृत्ययोरिति ॥ कृत्ययोः आश्रमपालनमातृसम्भावनरूपकार्ययोः भिन्नौ भेदितौ देशौ ययोस्तौ तथोक्तत्वात् । भिन्नाधिकरणभूमिकत्वादित्यर्थः । मे मम मनः पुरः अग्रे शैले प्रतिहतं स्रोतोवहम् । वहतीति बहा । पचाद्यच् । स्रोतसोवहेति पष्ठासमासः । स्रोतोवहायाः नद्याः इदं “तस्येदम्” इत्यण् । स्रोतः प्रवाह इव द्वैधीभवति । संदिग्धे मनसो द्वैधीभवनं नामैकत्रापर्थवसानम् । नदीपक्षे एक-
मप्युभयतो गामि भवति । उभयोरप्यनतिक्रमणीयत्वान्मनो न निश्चयमधिगच्छती-
त्यर्थः । द्वैधीभवतीति पदद्वयमेव । समासस्याविधानेनैकपदत्वस्यासंभवात् । द्वैधी-
भूत इत्यादित्वेकमेव पदम् । तत्र “कुगतिप्रादयः” इति समासविधानात् । “ऊर्या-
दिच्चिवाचश्च” इति च्यन्तस्य गतिसंज्ञकत्वात् । “कुगतिप्रादयः” इत्यत्र गति-
रिति योगं विभज्य “उपपदमतिङ्” इति सूत्रादातीडित्यपकृष्य गतिसंज्ञकं सुबन्तं

(विचिन्त्य ।) भस्वं, त्वमम्बाभिः पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवानितः प्रतिनिवृत्त्य तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषकः—ॐ क्व मं रक्खोभीरुअं णणेसि ।

राजा—(सस्मितम् ।) कथमेद्भवति संभाव्यते ।

विदूषकः—तेणै हि जह राआणुएण गन्तव्वं तह गच्छामि ।

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः—(सगर्वम् ।) तेणै हि जुवराओ छि दाणिं संवुत्तो ।

राजा—(खगतम् ।) ऋपलोऽयं वटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्तः पुरेभ्यः कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये । (विदूषकं हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम्) वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु सत्यमेव तापसकन्यकायां ममाभिलाषः । पश्य ।

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो

मृगशवैः सममेधितो जनः ।

१. ननु खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि ।

२. तेन हि यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि ।

३. तेन ही युवराजोऽस्मीदानीं संवृत्तः ।

विदूषकं प्रत्यययितुं तापसकन्यकायामेत्युक्तिः ।

शब्दस्वरूपमतिङन्तेन समर्थेन समस्यत इत्यर्थाङ्गीकारात् द्वैधीभवतीत्यत्र भवतीत्यस्य तिङन्तत्वान्नेन च्यन्तस्य समासः । द्वैधीभूत इत्यादौ तु भूत इति कान्तस्य अतिङन्तत्वेन नित्यसमासः अतः द्वैधीत्येतत् च्विप्रत्ययान्तमव्ययमिति ज्ञेयम् । उपमालंकारः ॥ १७ ॥

केति । वयं क्व । वयमित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं । तेनात्मनः वक्ष्यमाणारण्यकजणप्रतियोगितया कामकलाकुशलत्वं नागरिकत्वं च व्यज्यते । परोक्षमक्ष्णोः परस्मिन्देशे वर्तमानः अदृग्गोचरः मन्मथो यस्य सः । शरदादिषु “प्रातिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः” इति पाठात् समासान्तष्टच् । अत एव समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः

परिहासविजल्पितं सखे

परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ १८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतावभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयोऽङ्कः ।

“परोक्षे लिट्” इति निपातनात्परशब्दस्यौकारादेशः । कामकलानभिज्ञ इत्यर्थः । मृगशावैः समं हरिणपोतैः सह एधितपदार्थसमर्थनार्थं शावपदम् । एधितः वर्धितः जनः शकुन्तला । जनपदेन लोकवृत्तान्तानभिज्ञत्वं व्यज्यते । क्व कुत्र न कदाचिदप्यनयोः परस्परानुरागः सम्भवेदित्यर्थः । अत्र नागरिकानागरिकयोः अत्यन्तासम्भावितत्वात् द्वौ द्वौ प्रयुक्तौ । तदुक्तम्—“अत्यन्तासम्भावितार्थे द्वौ द्वौ प्रयुज्येते” इति । तर्हि चित्रे निवेश्येत्यादिभिः कथं शकुन्तलारूपं वर्णितमित्याह—पारहीसेति । हे सखे, अनेन मित्रत्वात्समुचितानुचितादिकं वक्तुं शक्यत इति द्योत्यते । परिहासेन विविधं जल्पितं बहु वर्णितं तद्वचः “चित्रे निवेश्य” “अनाप्रातं पुष्पम्” इत्यादि मद्बर्णनं परमार्थेन तत्त्वेन न गृह्यतां नाङ्गीक्रियतां । अत्र पूर्वार्थो विषमालङ्कारः सहोक्तिश्च । वियोगिनी वृत्तम् ॥ १८ ॥

इति श्रीदुग्धापगादक्षिणतीरस्थितविरिञ्चिपुराभिजन-
श्रीरामसुधीवरतनूभवशङ्करविरचिताया-
मभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां विद्व-
न्मनोरमाख्यायां द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः ।)

शिष्यः—अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः यत्प्रविष्टमात्र एवा-
श्रमं तत्रभवति राजनि निरुपद्रवानि नः कर्माणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुङ्कारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥ १ ॥

यावदिमान्वेदिसंस्तारणार्थं दर्भानृत्विग्न्य उपनयामि (परिक्रम्यावलोक्य च ।
आकाशे ।) प्रियंवदे, कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीपत्रा-
णि नीयन्ते । (आकर्ण्य ।) किं ब्रवीषि । आतपलङ्घनाह्वलवदस्वस्था

का कथेति । हि यस्मात् सः दुष्यन्तः धनुषः हुङ्कारेणैव हुमिति श-
ब्देनैव स्थितेन ज्याशब्देनैव मौर्वीध्वनिनैव विहन्यन्ते एभिः कार्यसिद्धिरिति विघ्नाः॥
घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः विघ्नान् कर्मोपप्लावकान् अपोहति निरस्यति ।
बाणस्य सन्धानं धनुष्यारोपणं तस्मिन्सति का कथा का वार्ता । विघ्नानामिति शेषः ।
धनुर्ज्याशब्देनैव विघ्नान्निराकर्तुरस्य कर्मोपप्लावकवार्तैव न स्यादिति भावः ।
अनेनानायासेनारिनिवर्हणं ध्वनितम् । अत्र ज्याशब्दस्य हुङ्कारत्वेन सम्भावनादुत्प्रे-
क्षालङ्कारः । का कथेत्यर्थापत्तिश्च ॥ १ ॥

स्वागमनप्रयोजनं निवेदयति यावदिमानिति । उशीरानुलेपनं नलदांगरागः ।
आतपलङ्घनात् सूर्यकिरणाभिघातात् । शरीरसन्तापनिर्वापणाय शरीरसन्तापोपशमाया ।
तर्हि तथाचेत् । उपक्रम्यताम् चिकित्स्यताम् उच्छ्वसितम् जीवितम् प्रणभूतेति
यावत् वैतानिकम् यज्ञियं । गौतमी कण्वभगिनी । अत्राकाश इत्यारभ्या प्रविष्टया-
प्रियंवदयायवनिकान्तः प्रतिपादितोऽर्थ आकाशभाषितमित्युच्यते । तदुक्तम् ।
“किं ब्रवीष्येवमित्यादिविनापात्रं ब्रवीतियत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येक स्तत्स्यादाकाश
भाषितम् ॥”—इति विष्कम्भलक्षणं यथा—“वृत्तवर्तिष्यमाथानां कथांशानां
निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कुरदर्शितः । मध्येनमध्यमाभ्यां वा पा-
त्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्सतु सङ्कीर्णो नीचमध्यम कल्पितः ॥” इति अत्र-
दुष्यन्तस्याश्रमाभ्यन्तरागमनं कृततपस्विकार्यत्वेन कृतार्थत्वं चेति भूतार्थकथनं

६०

अभिज्ञानशाकुन्तले

शकुन्तला । तस्याः शरीरसन्तापनिर्वापणायेति । तर्हि त्वरितं गम्यताम् ।
साखि, सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छवासितम् । अहमपि ताव
द्वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विनयनस्य इदम्. निनाय (Sanskrit) शुद्धविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेनं निवर्तयितुम् ॥ २ ॥

(मदनवाधां निरूप्य) भगवन्कुसुमायुध, त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीया-
भ्या मतिसंधीयते कामिजनसार्थः । कुतः ।

शकुन्तलाया आतपलङ्घनव्याजेन विरहवस्थाकथनंचेतिवर्तिष्यमाणत्वात्सूचनमिति-
ज्ञेयम् ।

जान इति । तपसो वीर्यं प्रभावं जाने “वीर्यं तेनः प्रभावं गोः । शुक्रं
शक्तौ च” इत्यमरमालायाम् । अनेन बलादपहरणे सर्वानर्थकारी काश्यपमुनिशापो
भवेदिति ध्वन्यते । यद्यनुरक्ता तर्हि सैवागमिष्यतीतिचेत्तत्राह—सेति । सा
अनुभूता । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेऽपि अत्र सेति तच्छब्दः यच्छब्दं नापेक्षते ।
तदुक्तम्—“प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थस्यच्छब्दो यच्छब्दं नापेक्षते” इति । बाला अप्र-
गल्भा शकुन्तला परवती परार्थीना इति मे माया विदितं सखीभ्यां काश्यपमुता-
त्वेन कथनाज्ज्ञातम् । अत्र ज्ञानार्थाद्विदेः “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः ।
तदन्तस्य विदितशब्दस्य समभिव्याहारे “क्तस्य च वर्तमाने” इत्यस्मच्छब्दात्
पठ्यते । इदं च षष्ठीविधायकं सूत्रम् “न लोक” इति निषेधस्यापवाद इत्यत्रोपपद्यत
एव पठ्यते ॥ विदितमित्यस्य वाक्यार्थः कर्म । अनेन तस्या अभिसरणमपि न सिध्य-
तीति गम्यते । यद्यस्याः परार्थीनत्वादभिसरणं न सिध्यति बलादपहरणे च
मुनिशापप्राप्तिस्तर्हि तद्विषयाभिलाषस्त्यज्यतामित्यत्राह—तथापीति । तथापि उभ-
योर्विदितत्वेऽपि ततः शकुन्तलातः इदं तस्यामासक्तं हृदयं निवर्तयितुं नालमस्मि
न समर्थोऽस्मि । तदनुरागि मच्चित्तं मयानिवर्त्यमानमपि तत्सौन्दर्यबलात्स्वयं न
निवर्तते । मयापि तस्य निवर्तनमशक्यमिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ २ ॥

विश्वसनीयाम्याम् शीतरश्मित्वं चन्द्रमसः पुष्पवाणत्वं च मन्मथस्य विश्व-
सनीयत्वे हेतुः । कामिजनसार्थः विरहिसमूहः अतिसन्धीयते प्रतार्यते ।

तवकुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-

र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै

स्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥ ३ ॥

यदुक्तं त्वया चन्द्रमसा चातिसन्धीयते कामिजनसार्थं इति तदेवोपपाद-
यति— तवेति ॥ तव मन्मथस्य कुसुमान्येव पुष्पाण्येव शराः बाणाः यस्य तस्य
भावः कुसुमशरत्वम् । कुसुमशब्देनात्यन्तपेलवत्वं तेन विश्वसनीयतायां हेतुरुक्तः ।
तथा इन्दोश्चन्द्रस्य शीताः शीतलाः रश्मयः किरणाः यस्य तस्य भावः शीतर-
श्मित्वम् । इदं द्वयं मद्विधेषु मम विधेव विधा प्रकारः येषां तेषु मत्सदृशेषु । केवलं
मयि न मत्सदृशेषु सर्वेष्वपि विरहिष्वित्यर्थः । अयथार्थमत्र यथाशब्दः सादृश्यार्थे । त-
दुक्तम्—“योग्यतावापसापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः” इति । तथा च यथा-
तादृशः अर्थो यस्य तत् यथार्थं तद्विपरीतमयथार्थम् । “तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु न-
ज्वर्तते” इति विरुद्धार्थेऽत्र नञ् । विपरीतार्थमित्यर्थः । दृश्यते स्फुटं विभाव्यते ।
अयथार्थत्वे उत्तरवाक्यार्थं हेतुत्वेनाह—विसृजतीति । इन्दुः चन्द्रः हिमानि तु-
षाराः गर्भः आवरणं येषां तैः येषामन्तस्थिताग्नेर्हिममावरणं तैः मयूखैः । किरणैः
अग्निं विसृजति विकिरति । अग्निं हिमेन प्रच्छाद्य मुखतीत्यर्थः । केचित्तु हिमं
गर्भे अभ्यन्तरे येषां तैरिति व्याचक्षते तदसङ्गतम् । तथा सति शराणामापाततो-
ऽग्निदिग्धतायां अन्तस्तुषारमयत्वेऽपि विश्वसनीयतानुपपत्तेः शीतरश्मित्वव्यव-
हारो न स्यात् । त्वं मन्मथोऽपि कुसुमबाणान् शोषणमोहनादिलक्षणारविन्दादि-
पञ्चशरान् वज्रसारीकरोषि । वज्रवत्साराः दृढाः वज्रसाराः अवज्रसारान् कोम-
लान् वज्रसारान् वज्रसमानदाढ्यान्करोषि । वज्रसारीति च्यन्तं पृथक्पदम् । वि-
स्तरः कृत्ययोरिति श्लोकव्याख्याने द्वैधीभवतीत्यत्र निरूपितः । मन्मथशराणां
वज्रोपमानकथनेन राज्ञो हृदयस्य पर्वतसाम्यं ध्वनितम् । उत्तरार्धे प्रक्रमभङ्गः
विरहिणो राज्ञो वचनमिति परिहर्तव्यः । अथवा “त्वमिह कुसुमबाणान्वज्रसारा-
न्विधत्से विसृजति स च वद्विं शीतगर्भैर्मयूखैः” इति पठित्वा परिहरणीयः ।
तथा चूर्णिकायां त्वया चन्द्रमसा चेत्युक्तेः पूर्वार्धे “शीतरश्मित्वमिन्दोः” इत्यत्र
तवेतिवत्सर्वनामपरामर्शो न्याय्यः । नेन्दुपदोपादानम् । अतः “शीतरश्मित्वमस्य”
इति पठनीयम् । अपह्णालङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३ ॥

६२

अभिज्ञानशाकुन्तले

भगवन् कामदेव, न ते मय्यनुक्रोशः । (मदनवाधां निरूप्य ।) कुतस्ते
कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत् । आं ज्ञातम् ।

अद्यापि नूनं हरकोपवह्नि-
स्त्वयि ज्वलत्यैर्व इवाम्बुराशौ ।

त्वमन्यथा मन्मथ मद्विधानां

मस्मावशेषः कथमित्थमुष्णः ॥ ४ ॥

अथवा ।

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥ ५ ॥

भगवन् कंदर्प एवमुपालब्धस्य ते न मां प्रत्यनुक्रोशः ।

वृथैव संकल्पशतैरजस्र-

मनङ्ग नीतोऽसि मया विवृद्धिम् ।

अद्यापीति । एतदादिश्लोकत्रयं प्रक्षिप्तमपि केषुचित्पुस्तकेषु दृष्टत्वान्मूले
निवेशितम् । हे मन्मथ, अम्बुराशौ समुद्रे और्व इव वडवानल इव अद्यापि सांप्रत-
मपि हरकोपवह्निः शंभोः क्रोधानलः त्वयि ज्वलति दीप्यते । नूनं नात्र संशयः ।
अन्यथा वहेस्तस्य निर्वाणत्वे मद्विधानां कामिजनानां भस्मैव अवशेषो यस्य स
तथोक्तस्त्वं कथं इत्थं उष्णः सन्तापकारी भवेरिति शेषः । अत्र पूर्ववाक्यार्थसमर्थ-
नायोत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गम् । और्व इवेत्युपमा च वृत्तमुप-
जातिः ॥ ४ ॥

अनिशमिति । मकरो मत्स्यः केतुर्ध्वजो यस्य सः मन्मथः मदिरायतन-
यनां मदिराविव मत्तखञ्जनाविव । “मदिरो मत्तखञ्जनः” इति शब्दरत्नावली । आयते
नयने यस्यास्ताम् । अथवा मदिरे मदजनके “इमिमदि—” इत्यादिना मदरौणादिकः
किरच् । आयते दीर्घे च नयने यस्यास्तां शकुन्तलां अधिकृत्य विषयीकृत्य प्रहर-
तीति यदि प्रहरति चेत्तदेति शेषः । मनसः मच्चित्तस्य रुजं आवहन् जनयन्नपि
मेऽभिमतः । मन्मथो यथा मां बाधते तथा शकुन्तलामपि बाधेत चेत्तदा मनोरो-
गजनकोऽपि मन्मथो मेऽभिमत इति भावः । उक्तं च मालविकाग्निमित्रिणीये—
“परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः” इति ॥ ५ ॥

वृथैवेति । हे अनङ्ग, त्वं संकल्पशतैः आशंसापरिकल्पितप्रियासंगमादिभिः
वृथैव निष्फलमेव विवृद्धिं नीतोऽसि । न केवलं त्वद्वर्धनं निष्फलं किं त्वनर्थवह्नि-

आकृष्य चापं श्रवणोपकण्ठे

मय्येव युक्तस्तव वाणमोक्षः ॥ ६ ॥

(सखेदं परिक्रम्य ।) क नु खलु संस्थिते सवनकर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः श्रमक्लान्तमात्मानं विनोदयामि । (निश्चय ।) किं नु खलु मे प्रियादर्शनाद्वृत्ते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य ।) इमाम् प्रातपवेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजनाः सकुन्तला गमयति । तैत्रव तावद्गच्छामि । (परिक्रम्य स्पर्शसुखं रूपयित्वा ।) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमराविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् ।

अङ्गैरनङ्गतसैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ७ ॥

त्याह—आकृष्येति । श्रवणोपकण्ठे कर्णान्तिके चापं धनुराकृष्य मय्येव तव वाणमोक्षः युक्त इति काकुः । न युक्त इत्यर्थः । वृत्तमुपजातिः ॥ ६ ॥

कन्विति । सवनकर्मणि यागकर्मणि संस्थिते समाप्ते । प्रवातसुभगः प्रकृष्टो वातो-यस्मिन्सतथोक्तः सचासौ सुभगश्च अत्रपवनस्य प्रकृष्टताशैत्यादिगुणबाहुल्यवत्त्वेनेति ज्ञेयम् । अथवा प्रवातेन शैत्यसौरम्यमान्द्यादिगुणयोगितया प्रकृष्टेन वातेन सुभगः सुख-विहारः ।

शक्यमिति । अराविन्दैः पद्मैः सुरभिः सुगन्धी । “सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः” इति विश्वः । तथा, मालिन्यास्तदाख्याया नद्या-स्तरङ्गाणामूर्माणां कणान्पृषतः बहतीति कणवाही पवनः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः । अत्रारविन्दसुरभिरित्यनेन सौरभं । कणवाहीत्यनेन शैत्यं । कणानां बाहुल्येन दुर्बलत्वात्पवनस्य मान्यं चोक्तम् । अनङ्गतैः मन्मथक्लिष्टैः अङ्गैः सर्वावयवैः अविरलं गाढं यथातथा आलिङ्गितुं शक्यं योग्यम् । “शक्तिसहोश्च” इति कर्मणि यति कृते शक्यमिति सिद्धम् । तस्य च सामान्ये नपुंसकत्वम् । तेन सह भिन्नलिङ्गच-नस्यापि पवनस्य सामानाधिकरण्यम् “शक्यं च श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्” इति भाष्यप्रयोगात्सिध्यति । तथाच वामनः—“शक्यमिति रूपं विलिङ्गचनस्यापि कर्माभिधायं सामान्योपक्रमात्” इति । अत एव रामायणेऽपि—“शक्यम-ञ्जलिभिः पातुं वाताः कैतक्रगन्धिनः” इति प्रयोगः । प्रयुक्तं च कालिदासेनैव

६४

अभिज्ञानशाकुन्तले

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) सत्यमसिन्वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि । (अथा विलोक्य ।)

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ८ ॥

मालविकाग्निमित्राये—“एवं प्रणयवती सा नहि शक्यमुपेक्षितुं कुपिता” इति शक्यमित्यव्ययमिति केचित् । तत्र न किमपि प्रमाणम् । अतः “शकिसहोश्च” इति यत्प्रत्ययान्ताल्लिङ्गसामान्यनपुंसकत्वविवक्षायां सुप्यमादेशे च शक्यमिति रूपम् । ततो भिन्नलिङ्गसामानाधिकरण्येऽपि “भुक्तवन्तं प्रति मामुद्धृता इति त्रयाः । किं तेन कृतं स्यात्” इति न्यायेन । प्रथमप्रवृत्तसंस्कारवाधायोगात्तस्य नपुंसकत्वमेव । भिन्नलिङ्गैः सामानाधिकरण्यं च भवत्येव । अत एव भाष्ये—“शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्” इति प्रयुक्तम् । सूत्रकृतापि “संस्कृतंभक्षाः” इति “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इति च प्रयुक्तमिति ज्ञेयम् । अत्र पवनोऽङ्गान्यालिङ्गतीति कर्तृकर्मवद्भावे वाच्ये तद्वैपरीत्यकथनमङ्गानामतिदुस्सहमन्मथशरविद्धतया जीवितनैराशयेन शैत्यसौरभ्याद्युद्दीपनगुणपूर्णपवनालिङ्गनाशंसायां हेतुः सूचितः कविनेत्यनुसन्धेयम् । ननु तथात्वेऽपि सर्वतावप्युद्दीपकः पवनः कुतः प्रार्थ्यत इति चेत् । “इमामुग्रातपवलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति” इति पूर्वमुक्तेः, अत्र मालिनीतरङ्गाणां कणवाहीति वायोर्विशेषणेन च नायिकासंस्पृष्टत्वात्प्रार्थ्यत इति समाधेयम् । अनेनैवोक्तमन्यत्र—“आलिङ्गयन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति” । प्रियजनावयवस्पृष्टवस्तुस्पर्शनस्त्वविरहिणां सुखहेतुत्वेनाभ्युपगमात्प्रार्थ्यत इति भावः । तथाचोक्तम्—“वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्मस्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां दर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोपिगदितः” इति ॥ आर्या वृत्तम् ॥ ७ ॥

अभ्युन्नतेति । पुरस्तात्पादाग्रभागे अभ्युन्नता अभित उन्नता । उन्नतत्वस्य सापेक्षत्वात्पश्चाद्वागापेक्षयोन्नतेत्यर्थः । पश्चात् गुल्फदेशे जघनस्य नितम्बस्य गौरवात् भारात् अवगाढा निम्ना । अनेन पूर्वानुभूततदीययौवनपरिपोषदशा सूच्यते । जघनगौरवादित्यत्र “तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्यः” इति वार्तिकेन समासः । तत्स्थत्वं च गुणिसामानाधिकरण्याभावे सति गुणमात्रवाचकत्वम् । यथा चन्दनगन्ध इति । नहि चन्दनं गन्ध इति गुणिसामानाधिकरण्यं गन्धस्य संभवति ।

तृतीयोऽङ्कः ।

३५

यावद्विद्वत्पान्तरित एवालोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा । सहर्षम् ।) अये,
लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलाप-
ट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोण्याम्यासां विस्रम्भकथि-
तानि । (इति विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपवीज्य सन्नेहम् ।) हला सउन्दले, अवि मुहाअदे दे
णालिणीपत्तवादे ।

शकुन्तला—^१किं वीअअन्दि मं सहीओ ।

(सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सवितर्कम् ।)
तत्किमयमातपदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते । (सामिलाषं
निर्वर्णम् ।) अथवा कृतं संदेहेन ।

१. हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते नलिनीपत्रवातः ।

२. किं विजयतो मां सख्यौ ।

एवं प्रकृतेऽपि गौरवस्य जघनसामानाधिकरण्याभावात्तत्त्वम् ॥ तथा अभि-
नवा अचिरभूता । अनेन विस्त्रभालापादिकमितः परं श्रोतुं शक्यत इति ध्वन्यते ।
पदपङ्क्तिः पदचिह्नावली “पदं शब्दे च वाक्ये च पादतच्छिद्योरपि” इति विश्वः ।
अस्य वेतसपरिक्षिप्तस्य लतामण्डपस्य पाण्डवः श्वेताः सिकताः बालुकाः यत्र
तथोक्ते “सिकता स्त्री सिकतिले बालुकायां तु भूमनि” इति मेदिनीकोशात् ।
सिकताशब्दः स्त्रीलिङ्गे बहुवचनान्तश्च । द्वारे दृश्यते । अत्र विशिष्टपदपङ्क्त्या
वेतसलतागृहे शकुन्तलासद्भावानुमानादनुमानालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—“अपि
चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः । पदेन यत्र कुब्जेन कुब्जपादोऽनुमी-
यते” इति । स्वभावोक्तिश्च ॥ आर्या वृत्तम् ॥ ८ ॥

अय इति । नेत्र निर्वाणम् नेत्रयोर्नयनयोर्निर्वाणम् आनन्दः । मनोरथप्रियतमा
मनोरथेन मनोगतेनाभिलाषेण प्रियतमा प्रेष्टा न तु प्रतिग्रहादिना अद्यापितेतरनिर्वा-
हात् । शिलापट्टशयनमिति “अधिशोऽस्थासां कर्म” इति द्वितीया । यथोक्तव्यापारा-
शीतलशिलातलशयनकृतसख्युपचारयुक्ता । आतपदोषः निदाघजनिततापः उत
आहोस्वित् यथा मेमनसि वर्तत इति मनसिजकृतत्वेनैवात्मनो वितर्क इति भावः ।

६६

अभिज्ञानशाकुन्तले

स्तनन्यस्तोशीरं प्रशिथिलमृणालैकवल्यं

प्रियायाः साबाधं तदपि कमनीयं वंपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-

नं तु ग्रीष्मस्थैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ ९ ॥

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अणसूए तस्स राएसिणो पढमदंसणा-
दो आरहिअ पज्जुस्सुआ विअ सउन्दला । किं णु क्खुसे तण्णिमित्तो
अअं आतङ्को भवे ।

१. अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । किं
नु खल्वस्यास्तान्निमित्तोऽयमातङ्को भवेत् ।

स्तनेति । स्तनयोर्न्यस्तमर्पितं उशीरं यस्य तत्तथोक्तम् । अनेन निश्चा-
सगतागतसमये तद्गन्धस्त्वन्तर्लगात्त्वित्यभिप्रायेण सन्तापनिवारणायत्युच्चस्तनयोरेवो-
शीरं न्यस्तमिति ध्वन्यते । अत एव न हृदि न्यस्तेऽति प्रयुक्तम् । किंच न्यस्तमित्य-
नेन न स्वेन धृतं किं तु सखीभ्यां न्यस्तमिति सर्वावयवपारवश्यं सूच्यते । अनेन “ता-
पाधिक्यं ज्वरो मतः” इत्युक्तलक्षणो ज्वरो नाम नवमो मदनावस्थाविशेषो निरूपितः ।
प्रशिथिलं सन्तापातिशयेन शुष्कतया प्रकर्षेण श्लथीभूतं । मृणालस्य एकं वलयं यस्य
तत्तथोक्तम् । अनेन विसवलयस्य सन्तापातिशयात् शुष्कत्वेन शिथिलीभावकथ-
नात् मदनज्वरस्य प्राबल्यमङ्गानां तानवं च व्यज्यते । किञ्च मृणालैकवल्यमित्यनेन
वलयान्तरासहत्वं च सूच्यते । प्रियायाः शकुन्तलाया इदं पुरोवर्ति वपुः शरीरं
साबाधं आसमन्ताद्बाधया पीडया सहवर्तमानम् । निरतिशयवेदनाभिभूतमित्यर्थः ।
आडा पीडायाः सर्वाङ्गागतत्वं व्यज्यते । तदपि साबाधमपि कमनीयं मनोहरम् ।
मनसिजः मन्मथः निदाघप्रसरः ग्रीष्मवेगः तयोः तापः दाहः कामं यद्यपि सम-
स्तुल्यः । उभावेव शरीरं तुल्यतया सन्तापयत इत्यत्र संशयो नास्तीत्यर्थः । तु
तथापि युवतिषु विषये ग्रीष्मस्य निदाघश्च अपराद्धं सन्तापरूपोऽपराधः । नपुं-
सके भावे क्तः । एवं दृश्यमानप्रकारेण लावण्यापरित्यागेनेत्यर्थः । सुभगं रमणीयं
न भवति ग्रीष्मविरहतापयोरयमेव विशेषः यत् ग्रीष्मश्च लावण्यनाशकत्वं
विरहस्यतु तदभाव इति । यथा रामायणे । “ज्योत्स्नातुषारमलिना पौर्णमास्यां हि
लक्ष्मण । सीतेवचातपश्मामादृश्यतेनचशोभते” इति । अत्रातपश्चामेत्यनेन ग्रीष्म-
स्य लावण्यनाशकत्वमुक्तम् वक्ष्यति च—“केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति”
इति । लावण्यशेषतया सुभगत्वादसंशयं मदनाभिभूतैवेयमित्याशयः । व्यतिरे-
कालङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९ ॥

पर्युत्सुकेव सोत्कण्ठेव तस्यामिथ्यापवाद कणन भया दिवशब्द प्रयोगः ।

अनसूया—सहि, ममवि ईदिसी असिङ्का हिअसस्सा । होदु । पुच्छिस्सं दाव णं । (प्रकाशम् ।) सहि । पुच्छिदन्वासि किंपि । वल्वं क्वु दे संदावो ।

शकुन्तला—(पूर्वाधेन शयनादुत्थाय ।) हैला, किं वत्तुकामासि ।

अनसूया—हैला सउन्दले, अणब्भन्तरा क्वु अहो मदणगदस्स वुत्तन्तस्स । किंदु जादिसी इदिहासणिबन्धेषु कामअमाण्णं अवत्था सुण्णीअदि तादिसिं दे पेक्खामि । कहेहि । किंनिमित्तं दे संदावो । विआरं क्वु परमत्थदो अजाणिअ अणारम्भो पडिआरस्स ।

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तरकः । नहि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) वल्वं क्वु मे अहिणिवेसो । दाणि वि सासा एदाणं ण सक्कणोमि णिवेदिदुं ।

प्रियंवदा—सहि सउन्दले, सुट्ठु एसा भणादि । किं अत्तणो आतङ्कं उवेक्खसि । अणुदिअहं क्वु परिहीअसि अङ्गेहि । केवलं लावणमई छाआ तुमं ण मुञ्चदि ।

१. सखि, ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य । भवतु । प्रक्ष्यामि तावदेनाम् । सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । वलवान्खलु ते संतापः ।

२. हला, किं वत्तुकामासि ।

३. हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरे खत्वावां मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किंतु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था श्रूयते तादृशीं तव पश्यामि । कथय । किंनिमित्त एष ते संतापः । विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य ।

४. वलवान्खलु मेऽभिनिवेशः । इदानीमपि सहसैतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम् ।

५. सखि शकुन्तले, सुष्ट्वेषा भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति । लावण्यस्य भावः ।

अनभ्यन्तराः स्वरूपानभिज्ञाः इतिहासनिबन्धेषु इतिहासग्रन्थेषु कामयमानानां विरहिणाम् । एतादृशवितर्कै इतिहासकथाश्रवणजनितज्ञानमेव निमित्तम् । अन्यथा प्रत्यक्षतोदर्शनेऽप्यन्यदीयाया अवस्थायाः स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । विकारं खल्विति । व्याधेस्तत्त्वमविज्ञाय चिकित्सारम्भोनुचित इत्यर्थः ।

१८

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा । तथा हि ।

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ १० ॥

शकुन्तला—सहि कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं । किंदु आआसइ-
त्तिआदाणि वो भविस्स ।

उभे—अदो एव्व कखु णिव्वन्धो । सिणिद्धजनसंविभत्तं हि दुक्खं
सज्जवेदणं हेदि ।

१. सखि, कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । किन्तु आयासयित्रीदानीं वां भविष्यामि ।

२. अत एव खलु निर्वन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सख्यवेदनं भवति ।

क्षामक्षामेति । आननं मुखं क्षामक्षामौ । “प्रकारे गुणवचनस्य” इति
द्विवचनम् । अतिकृशौ कपोलौ यस्य तत्तथोक्तम् । कपोलौ पूर्वमेव कृशौ इदानीं
विरहतापातिशयात्कृशतरावित्यर्थः । उरो वक्षः काठिन्येन कार्कश्येन मुक्तौ विर-
हितौ स्तनौ यत्र तत्तथोक्तम् । इदमपि कार्कश्यदेवेति भावः । मध्यः अवलम्बभागः
क्लान्ततरः नितरां कृशः पूर्वं क्लान्तः अधुना क्लान्ततरः । कृशतर इत्यर्थः । अंसौ
भुजशिरसी प्रकाममयर्थं विनतौ स्तनभारेणांसौ पूर्वमेव नतौ इदानीं प्रकर्षेण
विनतावित्यर्थः । छविः कान्तिः । पाण्डुरा पाण्डुगुणवती “नगपांसुपाण्डुभ्यश्च”
इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । अनेन वैवर्ण्याख्यः सात्विकभावो निरूपितः । मदन-
क्लिष्टा मन्मथपीडिता इयं शकुन्तला पद्माणां पर्णानां शोषयतीति शोषणः । “कृत्य-
ल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् । शोष्यतेऽनेनेति करणे विग्रहे तु नपुंसकत्वं
स्यात् ॥ तेन शोषयित्रेत्यर्थः । मरुता दक्षिणमारुतेन स्पृष्टा अभिभूता माधवी
वासन्तीलतेव । लतामात्रस्य कार्कश्यसंभवेऽपि माधवीप्रहणं प्रियदर्शनत्वद्योतनार्थम् ।
शोच्या शोचनीया । मदनक्लिष्टत्वाद्दुःखमुत्पादयतीति यावत् । प्रियं मधुरं दर्शनमव-
लोकनं यस्याः सा तथोक्ता च । अवयवापचयवत्त्वेऽपि अपरिहीयमाणलावण्यतया
स्वविषयानुरागजनितक्षामतादिमत्त्वेन च हृद्यदर्शना आलक्ष्यते दृश्यते । उपमा-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखमुखेन बाला

नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।

दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-

मत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥ ११ ॥

शकुन्तला—सहि, जदो पहुदि मम दंसणपहं आअदो सोतवो-
वणरक्खिदा राएसी, तदो आरहिअ दग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थाहि-
संवुत्ता ।

१. सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिः,
तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता ।

पृष्टेति । इयं परिदृश्यमाना एतदवस्थाङ्गतेत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । बाला
अप्रगल्भा प्रौढा चेद्भज्या न वदिष्यतीति कैतवानभिज्ञत्वं द्योतयितुं बालेत्यु-
क्तम् । समे तुल्ये । दुःखसुखे यस्य तादृशेन । यत्संवन्धिदुःखसुखे अर्थाच्छकुन्त-
लादुःखसुखाभ्यां तुल्ये ससखीजनः समदुःखसुख इति विग्रहार्थः । तथा च दुःखे
दुःखिना सुखे सुखिनेत्यर्थः । जनेन सखीजनेन । अनेन मनोगतार्थकथनयोग्यता
सूचिता । पृष्टा अनुयुक्ता सती मनोगतं हृदिस्थं आधेर्मनः पीडायाः हेतुं कारणम् ।
“पुस्त्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः । न वक्ष्यतीति न । अपि तु वक्ष्यत्येवेत्यर्थः ।
प्रकृतार्थदान्त्रे नञ्द्वयम् किन्तु अनया शकुन्तलया बहुशः वारंवारम् ।
कादाचित्कदर्शने स्वविषयकानुरागनिर्णयानुदयाद्बहुश इत्युक्तम् । सतृष्णं सा-
भिलाषं यथानुरागव्यक्तिर्भवति तथोत्यर्थः । उत्तमनायिकाया ललितविलोकनादीनां
स्वाभविक्त्वात्सतृष्णमित्युक्तम् । विवृत्य दृष्टोऽपि प्रथमसमागमानन्तरमाश्रमप्र-
तिगमनकाले दर्भीकुरक्षतादिव्याजेन स्थित्वा परावृत्त्यावलोकितोऽपि । अत्र अ-
स्मिन्नवसरे श्रवणे उत्तराकर्णने कातरतां भयविह्वलत्वं गतोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि । यदीयं
न मम तापो मदनदोषजः किन्त्वातपदोषज इति निर्दिशेत्तदा हतोऽस्मि मन्द-
भाग्य इत्यर्थः । वसन्तातिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—(सहर्षम् ।) श्रुतं श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ १२ ॥

शकुन्तला—तं जइ वो अणुमदं ता तह वट्टह जह तख राए-
सिणो अणुकम्पणिज्जा हेमि । अण्णहा अवस्सं सिञ्चध मे तिलोदअं ।

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अणसूए, दूरगअवम्महा अक्खमा
इअं कालहरणस्स । जस्सि वद्धभावा एसा सो ललामभूदो पोरवाणं ।
ता जुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं ।

अनसूया—(जनान्तिकम् ।) तह जह भणसि । (प्रकाशम् ।) सहि-
दिट्ठिआ अणुरूवो दे अहिणिवेसो । साअरं उज्झिअ कहिं वा महानई
ओदरइ ।

१. तद्यदि वामनुमतं तदा तथा वर्धेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि
अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम् ।

२. अनसूये दूरगतमन्मथाक्षमेयं कालहरणस्य । यस्मिन्वद्धभावैषा स
ललामभूतः पौरवाणाम् । तद्युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

३. तथा यथा भणसि । सखि, दिष्टयानुरूपस्तेऽभिनिवेशः । सागरमुज्जित्वा
कुत्र वा महानद्यवतरति ।

स्मर इति । स्मर एव मन्मथ एव मे मम तापस्य विरहसन्तापस्य हेतुः
कारणम् । अभूदिति शेषः । स एव मे निर्वापयिता मम शकुन्तलायामिव तस्यामध्य-
नुरागोत्पादनेन सन्तापहारकः । जातः संवृत्तः । तत्रोपमामाह—दिवस इवेति ।
तपात्यये तपस्य निदाघस्य अत्यये अपगमे । प्रावृषीत्यर्थः । जीवलोकस्य प्राणि-
गंस्य तापहेतुः निर्वापयिता चेति पदद्वयं दिवसस्यापि विशेषणतया योजनीयम् ।
तथा च वर्षणात्पूर्वमूष्मलत्वात्तापकरः वर्षणे सति तापापनोदकः अग्नैर्मेघैः श्यामः
नीलः मेघाच्छन्नतया कृष्णवर्णः दिवस इव । प्रावृषि हि दिवसः किञ्चित्कालं
सातपतया ग्रीष्मादप्यधिकतापकरः किञ्चित्कालं मेघाच्छन्नतया सन्तापहारकश्च
दृश्यत इति भावः । उक्तं च रत्नावल्याम्—“तपतिप्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो
दिवसः” इति । आर्या वृत्तम् ॥ १२ ॥

सिञ्चतम् निवपतम् । प्रजागरकृशः निद्राभावात् क्षीणतपः-गतः ।

प्रियंवदा—^१को दाणिं सहआरं अन्तरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहेदि ।

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते ।

अनसूया—को उण उबाओ भवे जेण अविलम्बितं णिहुअं अ सहीए मणोरहं संपादेह ।

प्रियंवदा—णिहु अंति चिन्तणिज्जं भवे । सिघंति सुअरं ।

अनसूया—कंहं विअ ।

प्रियंवदा—^२णं सो राएसी इमस्सि सिणिद्धदिट्ठीए सूइदाहिलासो इमाइं दिअहाइं पजाअरकिसो लक्खीअंदि ।

राजा—सत्यमित्थंभूत एवासि । तथा हि ।

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसर्पिभिरश्रुभिः ।

१. क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते ।

२. कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं निवृत्तं च सख्या मनोरथं संपादयावः ।

३. निवृत्तमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।

४. कथमिव ।

५. ननु स राजर्षिरेतस्यां क्लिग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्दिवसान्प्रजागर-
कृशो लक्ष्यते ।

इदमिति । निशिनशि प्रतिनिशम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । अनेन तदेक-
तानमनस्कता ज्ञाप्यते । भुजे उपधानीकृते बाहौ न्यस्ताग्निहितादपाङ्गाभेत्रान्ता-
त्प्रसर्पितुं शीलं येषां तैः । अनेन प्रजागराच्छ्रद्धायां मुहुर्मुहुर्विवर्तनैः सत्यप्युप-
धाने तस्य निष्फलत्वात्स्वभुजमेवोपधानीकृत्य शयने क्रियमाणे तत्राश्रूणि पतन्ती-
ति भावः । अन्तस्तापात्^३ विरहज्वरजनितसर्वाङ्गसन्तापात् अशिशिरैः उष्णैः
अश्रुभिर्वाष्पैः विगतो वर्णो येषां ते विवर्णाः विच्छायाः मणयो यत्र तत् विवर्ण-
मणिः अविवर्णमणिः विवर्णमणिः संपादितं विवर्णमणीकृतम् । “चवौ च” इति दीर्घः
स्वाभाविककान्तिमन्तोऽपि वलयस्त्वचिता मणयः अविरतमत्युष्णाश्रुपातेन दर्प-
णादिवद्विवर्णा भवन्तीति भावः । अनेनाश्रुनामकः सात्विकभाव उक्तः । अन-

अनतिलुलितज्याघाताङ्गं महुर्मणिवन्धना-

त्कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥ १३

प्रियंवदा—(विचिन्त्य ।) हँला, मअणलेहो से करीअदु । तं सुम-
णोगोविदं करिअ देवप्पसादव्वाबदेसेण से हत्थअं पावइस्सं ।

अनसूया—रोअइ मे सुउमारो पओओ । किं वा सउन्दला
भणादि ।

शकुन्तला—किं^३ णिओओ वो विकप्पीअदि ।

प्रियंवदा—तेणें हि अत्तणो उवण्णासपुवं चिन्तोहि दाव ललिअ-
पदवन्धणं ।

१. हला, मदनलेखोऽस्य कियताम् । इमं देवप्रसादस्यापदेशेन सुमनोगो-
पितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।

२. रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ।

३. को नियोगोवां विकल्प्यते ।

४. तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावल्ललितपदवन्धनम् ।

तिलुलितः अनतिसंसक्तः । ज्यायाः मौर्व्याः आघातेन योऽङ्गः मौर्वीकिणलाञ्छन-
मिति यावत् । यस्मिन्कर्मणि तद्यथातथा । अनेन ज्याघातेन प्रकोष्ठस्य किणि-
तत्वाद्दलयं तत्र क्षणमात्रं प्रतिवद्धं भवतीति व्यज्यते । मणिवन्धनात् मणैर्वन्धन-
मत्र मणिवन्धनं पाणिप्रकोष्ठयोः सन्धिस्थानं तस्मात् स्रस्तं स्रस्तं मुहुर्मुहुः पाणि
मूलमागतं “आभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः” कनकवलयं मुहुः बारंवारं मया प्रतिसार्यते ।
प्रकोष्ठादूर्ध्वं नीयते । अनेन मणिवन्धनस्य निरतिशयं काश्यं सूचितम् । अत्र पूर्वा-
धेन प्रजागरः उत्तरार्धेन काश्यं गेति विरहिणामवस्थाद्वयमुक्तम् । हरिणी
वृत्तम् ॥ १३ ॥

मदनलेखः कामिन्या स्ववल्गुभायात्मानुरागख्यापनायामिलिखिता पत्रिका ।
तदुक्तम् “लेखप्रख्यापनैस्त्रिगधैर्वीक्षितै र्भृदुभषितैः । दूतीसम्प्रेषणैर्नार्याभावामि-
व्यक्तिरिष्यते ॥” इति । उपन्यासपूर्वम् प्रथमनिवेदनपूर्वम् ।

तृतीयोऽङ्कः ।

७३

शकुन्तला—हृला, चिन्तेमि अहं । अवहीरणभीरुं पुणो वेवइ मे हिअअं ।

राजा—(सहर्षम् आत्मगतं ।)

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् । *repulse.*

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ १४ ॥

सरल्यौ—अइ, अत्तगुणावमाणिणि, को दाणिं सरीरणिव्वावइत्तिअं सारदिअं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि ।

शकुन्तला—(सस्मितम् ।) णिओइआ दाणिं ह्मि । (इत्युपविष्टा चिन्तयति ।)

१. हला, चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरुं पुनर्वेपते मे हृदयम् ।

२. अयि, आत्मगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीज्योत्सनां पटान्तेन वारयति ।

३. नियोजितेदानीमास्मि ।

अयमिति । हे भीरु भयशीले, यतः यस्माज्जनात् अवधीरणां तिरस्कारं विशङ्कसे स्वयमेवाभिसरणे क्रियमाणे औदासीन्यं भवेदिति विशेषेण तर्कयसि अयं ते संगमे समागमे उत्सुकः व्यग्रहृदयः तिष्ठति । तत्र दृष्टान्तमाह—लभेतेति । श्रियं संपदं प्रार्थयिता अभिलषन् पुरुषः लभेत वा न वा श्रियमिति शेषः ॥ श्रिया संपदा ईप्सितः आमुमिष्टः “आपूज्यवृधामीत्” इतीकारः । कथं दुरापः दुर्लभः । “ईषद्दुः” इत्यादिना खलप्रत्ययः । भवेत् । यथा धनार्थिनो धनप्राप्तिरनियता धनिनस्त्वभिलषितवस्तुलाभे न कदापि संशयः तथा मत्प्रार्थिता त्वत्प्राप्तिरनियता । त्वत्प्रार्थितोऽहं न कदापि दुर्लभो भविष्यामीति भावः । दृष्टान्तालंकारः । वंशस्थं वृत्तम् ॥

आत्मगुणावमानिनीति । स्वगुणानां गौरवं स्वयं न जनासि अत एवेयमवधीरणाशङ्का तव हृदयस्येति भावः ॥ शरीरनिर्वापयित्रीम् शरीरसुखदायिनीम् शारदीम् शरत्कालसम्बन्धिनीम् अतिशयेनाह्लादकारिणीमित्यर्थः ।

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

यतः ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १९ ॥

शकुन्तला—हैला, चिन्तिदा मए गीदि । ण खलु सण्णिहिदाणि लेहणसाहणाणि ।

प्रियंवदा—ईमस्सि सुओदरसुउमारे णालिणीपत्ते णहेहिं णिक्खित्त-
वणं करेहि ।

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपयित्वा ।) हैला, सुणुह दाणिं संगदत्था ण वेत्ति ।

उभे—अवहिद ह्य ।

१. हला, चिन्तितं मया गीतवस्तु । न खलु संनिहितानि लेखनसाधनानि ।
२. एतस्मिञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्ते नखैर्निक्षिप्तवर्णं कुरु ।
३. हला, शृणुतमिदानीं संगतार्थं न वेत्ति ।
४. अवहिते स्वः ।

उन्नमितेति । पदानि गीतपदानि रचयन्त्याः योजयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः उन्नमिता उत्क्षिप्ता एका भ्रूलता यत्र तत्तथोक्तम् । इदं पदभुपादेयमनुपादेयं वेति वितर्के किञ्चिदुत्क्षिप्तभ्रूलतत्वं संभवतीत्यर्थः । उक्तं च संगीतरत्नाकरे—“स्त्रीणां कोपे वितर्के च दर्शने श्रवणे निजे । भूर्लालाहेलयोश्चैव कार्योत्क्षिप्ताविचक्षणैः” इति । आननं मुखं कण्टकः रोमाञ्चोऽस्य संजातः कण्टकितः । “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्” इति इतच् । तेन कपोलेन गण्डेन । एकवचनेन यैवैका भ्रूलता उन्नमिता तद्भागस्थकपोल एव रोमाञ्चितो भवतीति व्यज्यते । मयि मद्विषये । मयीति स्वस्वाधिकरणत्वेन कथनादात्मनो धन्यता सूच्यते । अनुरागं प्रीतिविशेषम् । उक्तं च सुधाकरे—“राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्त्या प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुराग इतीरितः” इति । प्रथयति प्रकटयति । अत्र आननं वदतीति “कृशाङ्गयाः सन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनं” इति वदत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः मदनलेखन्यासोचित पदस्मरणमात्रेणोद्गतोयं रोमाञ्चो-
मद्विषयानुरागमाविष्करोतीति भावः ॥ १५ ॥

शकुन्तला—(वाचयति ।)

तुंज्ज ण आणे हिअअ मम उण मअणो दिवावि रत्तिवि ।
णिग्धिण तवइ बलिअं तुइ जुत्तमणोरहाइं अज्जाइं ॥ १६ ॥

राजा—(सहसोपसृत्य ।)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्गं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥ १७ ॥

१. तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रिमपि । अत्र न जानाति ।
निर्घृण तपति बलवत्तयि युक्तमनोरथान्यङ्गानि ॥

पुञ्जेति । हे निर्घृण निष्कृप, ममैतादृशीमवस्थामालोक्यापि न तव दयो-
त्पन्नेति निर्घृणेति संबोधनम् । तव हृदयं मानसम् “हृदयं मानसोरसोः” इति विश्वः ।
न जाने । परहृदयस्थाप्रत्यक्षत्वात् सामिलाषं निरमिलाषं वेत्यहं न वेदतीत्यर्थः । अ-
नेनात्मन उत्कण्ठातिशयस्तस्य तदभावश्च ज्ञाप्यते । अस्मन्वाक्यस्य खोत्कण्ठाति-
शयनिवेदनमात्रेतात्पर्यम् । अन्यथातन्मनोरथापरिज्ञाने मदनलेखप्रेषणप्रवृत्ते-
रसम्भवात् । भ्रमरवाथानिवारणेन तदीयसदयहृदयत्वस्य पूर्वमगतत्वात् ।
मदनुरागपराक्षणार्थं नैर्घृण्याश्रयण मनुचितमिति भावः ॥ एतदनुसन्धानेनैव निर्घृणेति
सम्बुद्धिःसंगच्छते । मम पुनः मम तु अत्र पुनस्त्वर्थे । त्वयि विषये युक्ताः संसक्ताः
मनोरथा येषां तानि आलिंगनं हस्तयोः, त्वन्मुखकमलावलोकनं चक्षुषोः, त्वद्व-
चनामृतरसपानं श्रवणयोः, त्वद्वदनसरोजाम्राणं नसोः, इत्यादिस्वस्वानुरूपमनोर-
थानि अङ्गानि मदनः कामः दिवापि रात्रिमपि “कालाध्वनोः—” इत्यन्तसंयोगे द्वि-
तीया । “तुयि वुत्तमणोरहाइं” इति क्वचित्पाठः । तत्पक्षे त्वयि वृत्ताः जाताः मनोरथ-
अमिलाषाः येषां तानि । एकान्ततत्त्वत्समागमकाङ्क्षीणीत्यर्थः । अनेनाङ्गानां पारवश्य-
मुक्तम् । बलवत् अधिकं तपति । अत्र न जाने तपतीति वर्तमानार्थकलकारेणा-
द्यापि त्वच्चित्तवृत्तिर्नावगम्यते मदनस्तु मां तपतीत्यनुभूयमानदशादुस्सहत्वं द्यो-
त्यते । त्वयि युक्तमनोरथानीत्यनेन त्वत्सौन्दर्यजितो मदनस्त्वां प्रति किमपि कर्तु-
मशक्नुवन् त्वयि सामिलाषाणि ममाङ्गानि बलवत्तपतीति प्रत्यनीकालङ्कारो ध्व-
न्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ १६ ॥

तपतीति । हे तनुगात्रि, तनूनि कृशाणि गात्राणि यस्याः तस्याः सम्बोधनं
“अङ्गागात्र कण्ठेभ्यः” इति ङीष् । वस्तुतस्तस्य वार्तिकस्य भाष्यानुक्तत्वेनाप्रामाणि-
कत्वमिति सिद्धान्तात्कवीनां निरङ्कुशत्वेन समाधेयम् । हे कृशाङ्गि । इदं च सम्बोधनं
विरहतापातिशयात्त्वद्वाक्यमतिकृशतामापन्नमिति राज्ञः शकुन्तलायां दयोत्पत्तिं सू-

सख्यौ—(विलोक्य सहर्षम् ।) साअदं अविलम्बिणो मणोररुस्स ।

(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति ।)

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्तविसभङ्गसुरभीणि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ १८ ॥

अनसूया—ईदो सिलातलेकदेसं अलंकरेदु वअस्सो ।

१. स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।

२. इतः शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः ।

चयति । मदनस्त्वां तपति । तव तनुगात्रत्वात्स्त्रीत्वाच्च सन्तापमात्रं जनयति न मामिव दहताति भावः । मां पुनः मां तु अनिशं सर्वदा । निशाव्यतिरिक्तसमये-
पीत्यर्थः दहत्येव । तव कृशगात्रतां स्त्रीत्वं चोदीक्ष्य मदनस्तव तापमात्रं करोति ।
मम त्वचलवद्धारप्रकृतितया केवलतापकरणे पुनर्जीविष्यतीत्यतो मां भस्मीकरोती-
त्यर्थः । ननु यद्युभयोरप्यावयोः समोऽयं मदनाख्यो रिपुः तर्हि एकस्मिन्कथं सदय
इत्यमुमाक्षेपं कविर्दृष्टान्तमुखेन समाधत्ते ग्लपयतीति । दिवसः दिवा यथा येन प्र-
कारेण शशाङ्कं चन्द्रं ग्लपयति विच्छाद्यं कृत्वा तस्य स्वरूपमपि सदसत्संशयगोचरं
करोति तथा तद्वत् कुमुदान्यस्यां सन्तीति कुमुद्वती । “कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्” ।
तां यद्यप्ययं प्रत्ययः “तदस्मिन्नास्ति” इतिदेशे तन्नाम्नीत्यधिकारे विहित इति देशस्य
विशेष्यत्व एव प्रवर्तते । तथाप्यभियुक्तप्रयोगबहुलत्वात्कुमुदलतायामपि प्रवर्तते ।
तदुदयास्तमयाभ्यां विकाससंकोचवतीं कुमुदिनीं न ग्लपयति न तथा विच्छाद्यतां
कृत्वा स्वरूपं नाशयति । किंतु संकोचमात्रं जनयतीत्यर्थः । अत्र चन्द्रस्यापि तमो-
निरोधकत्वसामर्थ्यादिवसस्य स्ववलानुरूपः प्रतिभटो वर्णित इति ज्ञेयम् । मदनः
कमिनं यथा वाधतेनतन्था कामिनीमित्यय मनुभवसिद्धइति भावः दृष्टान्तालङ्कारः ।
आर्या वृत्तम् ॥ १७ ॥

सन्दष्टेति । सन्दष्टं सम्यङ्मृदितम् । अवमर्देन ग्लानिमापादितमिति
यावत् । कुसुमशयनं पुष्पमयी शय्या यैस्तानि तथा आशु शीघ्रम् । भङ्गापेक्षया आ-
श्रित्युक्तम् । क्लान्ताः ये विसस्य मृणालस्य भङ्गाः खण्डाः तैः सुरभीणि सुगन्धीनि ।
संक्रान्तमृणालसौरभाणीत्यर्थः । अत्र क्रियावाचिना भङ्गशब्देन तद्वान्पदार्थो ल-
क्ष्यते । “कृदमिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते” इति न्यायात् । गुरुर्महान्परिताप-
स्सन्तापो येषां तानि ते तव गात्राणि अङ्गानि । “गात्रमङ्गे कलेवरे” इति विश्वः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

७७

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—^{कुवेणं} पु वो अण्णोण्णाणुराओ पच्चक्खो । तहवि स-
हीसिणेहो मं पुणरुत्तवादिणिं करेदि ।

राजा—भद्रे, नैतत्परिहार्यम् । विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आवणस्स विसअणिवासिणो जणत्स अत्तिहरेण
रणा होदव्वं त्ति एसो वो धम्मो ।

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेण हि इअं णो पिअसही तुमं उद्दिसिअ इमं अव-
त्थन्तरं भअवता मअणेण आरोविदा । ता अरुहसि अब्भुववत्तीएजी-
विदं से अवलम्बिदुं ।

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानुगृहीतोऽसि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य ।) हँला, किं अन्तेउरविरहपज्जु-
स्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा

हृदयसंनिहिते हृदयं मम ।

१. द्वयेर्ननु युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । तथापि सखीलेहो मां पुनरुक्त्वा-
दिनीं करोति ।

२. आपन्नस्य विषयनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं
धर्मः ।

३. तेन हीयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता मदनेना-
रोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् ।

४. हला, किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन ।

उपचारं शिष्टाचारानुगतमभ्युत्थानादिसत्कारं नार्हन्ति न तदनुष्ठाने प्रभवन्तीत्यर्थः
काव्यलिंगमलङ्कारः ॥ १८ ॥

अभ्युपपत्त्या अनुग्रहेण । अयं प्रणयः इयमभ्यर्थना साधारणः आवयोरुभ-
योस्समानः । यथा भवतीभिरहमेतदर्थमभ्यर्थ्यस्तथामयापितदर्थं भवत्यौ प्रार्थ-
नीये इति भावः ।

इदमिति । हे हृदयसन्निहिते, हृदयस्य मच्चित्तस्य सन्निहिता समीपवर्तिनी

यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे

मदनवाणहतोऽपि हतः पुनः ॥ १९ ॥

अनसूया—वअस्स, बहुवल्लहा राआणो सुणी अन्ति । जह णो
पिअसही वन्धुअणसोअणिज्जा ण होइ तह णिवत्तेहि ।

राजा—भद्रे, किं बहुना ।

परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररशना चोर्वीसखी च युवयोरियम् ॥ २० ॥

१. वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी वन्धुजनशोचनीया
न भवति तथा निर्वर्तय ।

तत्सम्बोधनम् । मया सर्वदा ध्यात इत्यर्थः । इदं त्वदवस्थितं अत एव अन-
न्यपरायणं अन्यत्परायणं यस्य तन्न भवति तथोक्तं अनन्यासक्तम् । अत्रान्यशब्दो
लिंगसामान्यनपुंसकवचनः । अन्यवस्तुमात्रपरायणं न भवतीत्यर्थः । तेनारति-
र्नाम मदनावस्थोक्ता ॥ “परायणमभीक्ष्णे ह्यात्तत्पराश्रययोरपि” इति मेदिनी ।
तादृशं मे मनः मम हृदयं अन्यथा प्रकारान्तरेण यदि समर्थयसे “तत्र न जान”
इत्यादिना त्वय्यनुरागरहितं प्रकटयसि चेदित्यर्थः । तदेति शेषः । हे मदिरेक्षणे,
मदिरेक्षणेति व्याख्यातचरम् । मदनस्य मन्मथस्य वाणहतोऽपि विद्रोपि अहं पुनः
हतोऽस्मि । त्वदप्राप्त्या मन्मथवाणैः पीड्यमानोऽहमेतावत्पर्यन्तं त्वत्प्राप्त्याशया
जीवितमालम्ब्य तिष्ठामि । तादृशं मां यदि त्वमन्यकान्तानुरक्तं मत्वा निराकरोषि
तदा वितथमनोरथो हतोऽस्मि मन्दभाग्य इति भावः । हुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

परिग्रहेति । परिग्रहाणां पत्नीनाम् । “पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परि-
ग्रहाः” इत्यमरः । बहुत्वेऽपि अनेकत्वेऽपि सत्स्वप्यनेकपरिग्रहेष्वित्यर्थः । समुद्र-
एव रशना मेखला यस्याः सा । समुद्रपर्यन्तेत्यर्थः । उर्वी भूमिः इयं लोकोत्तरला-
वण्यवती युवयोः सखी शकुन्तला च द्वे उभे अपि नः अस्माकम् । पूजायां बहु-
वचनम् । कुलस्य वंशस्य प्रतिष्ठे प्रतिष्ठाहेतू भविष्यत इति शेषः । आयुर्धृतमित्या-
दिवदौपचारिकोऽयं प्रयोगः । चतुरुदधिमेखलाया भूमेराचन्द्रार्कं स्ववंशेन पालनी-
यत्वात्, तादृशभूपरिरक्षणक्षमचक्रवर्तिवंशोत्पादकपुत्रोत्पादाच्च भूशकुन्तलयोः प्रति-
ष्ठाहेतुत्वमवेधयम् । अनेन नैषा भोगार्थं परिगृह्यते । किन्तु महिषीत्वेनैव गृह्यते
अतः एतज्जनितपुत्रस्यैव साम्राज्यमिति राज्ञा प्रतिश्रुतं भवति ॥ २० ॥

उभे—णिवृद्ध ह्य ।

प्रियंवदा—(सदृष्टिक्षेपम् ।) अणसुए, एसो इदेदिण्णदिट्ठि उत्सुओ
मिअपोदओ मादरं अण्णेसदि । एहि । संजाएमे णं (इत्युभे प्रस्थिते ।)

शकुन्तला—हैला, असरण ह्यि । अण्णदरा वो आअच्छदु ।

उभे—पुँहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वड्डइ । (इति निष्क्रान्ते ।)

शकुन्तला—कैहं गदाओ एव्व ।

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमदिनोदिभिरार्द्रवाता-
न्संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

१. निवृद्धे स्वः ।

२. अनुसूये, एष इतो दत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि ।
संयोजयाव एनम् ।

३. हला, अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरांगच्छतु ।

४. पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते ।

५. कथं गते एव ।

किं शीतलैरिति ॥ शीतलैः शीतस्पर्शैः क्लमं क्लान्तिं विनुदन्ति विशेषे-
णापनयन्तीति तैः नीलन्याः पद्मिन्याः दलान्येव पत्राण्येव तालवृन्तानि व्यजनानि
तैः । अनेन सौगन्ध्यं सूचितम् । अत एव न विसिनीत्यादिप्रयुक्तम् । अत्र ताल-
वृन्तैरिति बहुवचनेन एकेनैव चिरं वीजने क्लमापनोदनयोग्यता न स्यादिति प्रति-
क्षणं भिन्नमेव पर्णमुपादीयत इति भावः । आर्द्रान् जलसन्पर्काच्छीतलान् वातान्
वायून् किं संचारयामि यथासुखं सर्वावयवेषु सम्यक्कालयामि किं । यानि स्वयं
शीतलानि क्लमच्छिन्दि च तज्जन्यो वायुः सुतरां शीतलः क्लमच्छिच्चेत्यत्र किं प्रष्टव्य-
मिति भावः । अत्र लघुभिर्दलैरेव वीजनान्मारुतस्य मान्द्यं चोक्तम् । उत आहो-
स्वित् । हे करभोरु, मणिवन्धकनिष्ठयोर्मध्यवर्ती बाह्यः करांशः करभः “मणि-
वन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः” इत्यमरः । तद्वदूरु यस्यास्तत्सम्बोधनम् ।
“ऊरुत्तरपदादौपम्ये” इति स्त्रियामूङ् । सम्बुद्धिद्वयः । पद्मे इव ताम्रौ पद्मताम्रौ
कुशेशयलोहितौ ते तव चरणौ पादौ अङ्गे उत्सङ्गे “उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः” इत्यमरः ।

अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते

संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ २१ ॥

शकुन्तला—^१ माणणीएसु अत्ताणं अवराहइस्सं । (इत्युत्थायगन्तु-
मिच्छति ।)

राजा—सुन्दरि, अपरिनिर्वाणोयं दिवसः । इयं च ते शरीराव-
स्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणा ।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ २२ ॥

शकुन्तला—^२ पौरव, रक्ख विणअं । मअणसंतत्तावि ण हु अत्तणो
वहवामि ।

१. न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये ।

२. पौरव, रक्ष विनयम् । मदनसंतप्तानि न खत्वात्मनः प्रभवामि ।

निधाय निक्षिप्य यथासुखं सुखमनतिक्रम्य । अनेनाद्य पादसंवाहनकौशलं ध्वनि-
तम् । संवाहयामि किं मर्दनेन स्नेहमपनयामि किम् । अत नलिनीदलस्य ताल-
वृन्तत्वारोपे आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः । न चात्र तालवृन्तै-
रिव नलिनीदलैरित्युपमितसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्यादारोपणाभावात्परिणामस्स्था-
दिति वाच्यम् । “उपमितं व्याघ्रदिभिः सामान्याप्रयोगे” इत्यनुशासनेन प्रकृते
शीतलैरिति सामान्यधर्मस्य प्रयोगादुपमितसमासस्याप्रसक्त्या ममूरव्यंसकादित्वात्स-
मासे उत्तरपदार्थस्य प्राधान्येनारोपणसम्भवात्परिणामालङ्कारस्यैव न्याय्यत्वात् ॥
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २१ ॥

सुन्दरि । इदं च सम्बोधनं एतादृगवस्थायामपि न सौन्दर्यस्य हानिरिति-
द्योतयति । अपरिनिर्वाणः अप्रशान्ततापः ।

उत्सृज्येति ॥ नलिनीदलैः कल्पितं रचितं स्तनयोरावरणं यस्याः सा त्वं
कुसुमशयनं पुष्पशय्यां उत्सृज्य त्यक्त्वा परिबाधापेलवैः विरहव्यथाकृशैः । अङ्ग-
रवयवैरुपलक्षितासती । “उपलक्षणे तृतीया” । आतपे कथं गमिष्यसि । स्वस्थोऽपि
कथिदातपे छत्रादिरहितो वह्निर्गन्तुमसमर्थः । त्वं तु स्वभावतस्सुकुमारङ्गी तत्रापी-

तृतीयोऽङ्कः ।

८१

राजा—भीरु, अलं गुरुजनभयेन । श्रुत्वाऽपि विदितधर्मा तत्र-
भवान्नात्र ते दोषं गृहीष्यति कुलपतिः । अपि च ।

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ २३ ॥

शकुन्तला—मुञ्च दाव मं । भूओ वि सहीजणं अणुमाणइस्सं ।

राजा—भवतु । मोक्ष्यामि ।

शकुन्तला—कैदा ।

१. मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्यामि ।

२. कदा ।

दृगवस्था । अतः नलिनीपत्रादि हित्वा बहिर्गन्तुं सुतरामशक्तेति कथंशब्दार्थः
आर्यावृत्तम् ॥ २२ ॥

विदितधर्मा श्रुतिस्मृत्याचाराभिज्ञः “धर्मादनिकेवला” दित्यनिच् अत्रा-
स्मिन् सङ्गमे ।

अथ दुष्यन्तः गुरुजनभीत्याभिसरणभीरुकां शकुन्तलां दृष्टान्तेन समाधत्ते—
गान्धर्वेणेति । अनुरक्तयोर्वधूवरयोरन्योन्येच्छया निर्वृत्तो विवाहो गान्धर्वः । यथाह
मनुः—“इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयः”
इति । गन्धर्वाणामिव निर्वर्त्यत इति तत्संज्ञा । गन्धर्वाणां हि वधूवरयोरन्योन्ये-
च्छयैव विवाहो निर्वर्त्यत इति प्रसिद्धिः । तेन विवाहेन परिणीताः ऊढाः बह्व्यः
अनेकाः । न तु स्वमेकैवेति भावः । राजर्षिकन्यकाः श्रूयन्ते । अनेन तवापि राज-
र्विश्वाभिन्नस्य कन्यकात्वाद्गान्धर्वविवाहो युक्त एवेति भावः । ताः पितृभिरभिन-
न्दिताश्च । अत्र परिणीताः कन्यकाः श्रूयन्ते पुराणादिष्वित्यर्थकल्पया श्रवणकर्मत्वं
कन्यकानामेव । तद्विषये श्रवणेन्द्रियव्यापारस्यानन्वयात्तत्कर्मकपरिणयाभिनन्दनयो-
रेव पर्यवसानमिति ज्ञेयम् । केचित्त्वेवं योजयन्ति । बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः परि-
णीताः पितृभिरभिनन्दिताश्च इति श्रूयन्त इति । तदसङ्गतं । तथा सति वाक्यार्थ-
स्य कर्मत्वे तस्यैकत्वेन श्रूयन्त इति बहुवचनासङ्गतिः । अतः उक्तरीत्यान्वयः
कार्यः ॥ २३ ॥

राजा—

अपरिक्षितकोमलस्य याव-

त्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरत्य पिपासता मया ते

सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥ २४ ॥

(इति मुखमन्त्राः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला नाट्येन परिहरति ।)

(नेपथ्ये ।)

चक्रवाकवहुए, आमन्तेहि सहअरं । उवडिआ रअणी ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम् ।) पौरैव, असंसअं मम शरीरवुत्तन्तो-
वलम्भाअं अज्जा गोदमी इदो एव्व आअच्छदि । जाव विडवन्तरिदो
होहि ।

१. चक्रवाकवधूः, आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी ।

२. पौरैव, असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या गौतमीत प्रवागच्छति ।
यावाद्वटपनतिरितो भव ।

अपरिक्षतेति ॥ अपरिक्षतं वातादिनानुपहतं कोमलं सुकुमारं च तादृ-
शस्य नवस्य नूतनस्य । सद्यो विकसितस्येत्यर्थः । कुसुमस्य रसः मकरन्दः । पि-
पासता पातुमिच्छुना । तद्रसपानलोलुपेनेति यावत् । षट्पदेनेव पिपासता ताव-
काधरपानासक्तेन मया परिक्षतः दशनसन्दष्टः । स न भवतीत्यपरिक्षतः । अन-
धिगतदशनक्षतत्रण इत्यर्थः । स चासौ कोमलश्च मुदलश्च । विशेषणसमासः ।
तस्य नवस्य प्रथमास्वाद्यस्य ते तव अस्य अधरस्य । इदंशब्देनाधररसास्वादने-
तादात्विकप्रवृत्ति स्सूच्यते ॥ अधरस्य कुसुमोपमानेनात्यन्तमार्दवं तद्रसमाधुर्याति-
शयः स्पृहणं, यत्वं च ध्वन्यते ॥ रसः सदयं यथा तथा यावद्गृह्यते ग्रहीष्यते ।
“यात्पुरानिपातर्यालम्” इति यावद्योगे भविष्यदथे लट् । तदनन्तरं मोक्षयामीति
पूर्ववाक्येणान्वयः । अत्र दुष्यन्तस्योपमानं भ्रमरः तेन यथा भ्रमरस्य कुसुमरसा-
स्वादनवैदग्धी तथा दुष्यन्तस्य लोकोत्तरस्त्रीसंभोगचातुरीति ज्ञाप्यते । तथा अधर-
स्योपमानं कुसुमं तेन मार्दवातिशयो व्यज्यते । उपमालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं
वृत्तम् ॥ २४ ॥

चक्रवाकवधूरिति ॥ अनेनशकुन्तले प्रियमापृच्छस्व गौतम्युपस्थितेति सूच्यते ।
अपीति प्रश्ने लघुसन्तापानिलघुः आल्पः सन्तापः येष्टतानि

तृतीयोऽङ्कः ।

८३

राजा—तथा । (इत्यात्मानमावृत्य तिष्ठति ॥

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च ।)

सख्यौ—इदो इदो अज्जा गोदमी ।

गौतमी—(शकुन्तलामुपल ।) जैदे, अवि लहुसंदावाइं दे अज्जाइं

शकुन्तला—अत्थि मे विसेसो ।

गौतमी—ईमिणा मंदिद दब्भोदएण णिरावाधं एव्व दे मरीरं भविस्सदि । (शिरसि शकुन्तलामभ्यक्ष्य ।) वच्छे, परिणदो दिअहो । एहि । उडजं एव्व गच्छह ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हिअअ, पढमं एव्व सुहोवणदे मणो-
रहे कादरभावं ण मुञ्चसि । साणुसअविहडिअस्स कहं दे संपदं संदावो ।
(पदान्तरे स्थित्वा । प्रकाशम् ।) लदावलअ संदावहर, आमन्तेमि तुमं भूओ
वि परिभोअस्स । (इति दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः ।)

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य । स निःश्वासम् ।) अहो विघ्नवत्यः प्रार्थि-
तार्थसिद्धयः । मया हि

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं

प्रतिषेधाक्षरविकृवाभिरामम् ।

१. इत इत आर्या गौतमी ।

२. जाते, अपि लघुभंतापानि तेऽङ्गानि ।

३. अस्ति मे विशेषः ।

४. अनेन मन्त्रितदर्मोदकेन निरावाधमेव ते शरीरं भविष्यति । वत्से, परिण-
तो दिवसः । एहि । उडजमेव गच्छामः ।

५. हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चसि । सानुशयविघ-
टितस्य कथं ते सांप्रतं संतापः । लतावलय संतापहारक, आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि
परिभोगाय ।

सुहुरिति ॥ मुहुर्वारंवारं अङ्गुलिभिः संवृत आच्छादितः अधरोष्ठो यस्मिन्
तत्तथोक्तम् । अधरोष्ठमित्यत्र “ओत्वोष्ठयोः समासे वा” इति विकल्पात्

मुखमंसविवर्ति पक्षमलाक्ष्याः

कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥ २९ ॥

क नु खलु संप्रति गच्छामि । अथवा । इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते लता-
वलये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य ।)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं

क्लान्तो मन्मथलेख एष नलिनीपत्रे नगैरर्पितः ।

पररूपत्वम् ॥ न चात्राधरमात्रस्य ग्रहण ओष्ठपदस्यानर्थकत्वमिति शङ्क्यं । विशि-
ष्टार्थवाचकानां पदानां विषेध्यसमभिव्याहारे विशेषणमात्रपरत्वादधरशब्दस्याधोदे-
शश्रुतिमात्रपरत्वं । यथा मेघसन्देशे “परिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श” इत्यत्र तिर्यग्दन्त-
प्रहारिगजवाचकपरिणतपदेनैव सिद्धे गजपदम् ॥ अधरश्चोष्ठश्च तयोस्ममाहारः अ-
धरोष्ठमिति व्याख्यानमसङ्गतं । उत्तरोष्ठस्यानास्वाद्यत्वेन तदग्ररूपेणऽसामञ्जस्यात् ।
किञ्च ओष्ठशब्दस्याल्पात्तरत्वात्पूर्वनिपातापत्तिः । तथा प्रतिषेधाक्षरैः अलमलमि-
त्यादिनिषेधवचनैर्विह्वलं विह्वलम् । दीनमितियावत् । अत एव अभिरामं मनोज्ञं
नायिकायामुग्धात्वात्तात्कालिकसुरतप्रस्तावाङ्गीकारे मुखदैर्न्यरय स्वारसिकत्वात् ।
‘नेदं दीनत्वं करुणकृतम् । अपि तु लज्जाभयकृतमेव ॥ किञ्च अंसयोर्विवर्तितुं शीलं
यस्य तत् । चुम्बनपरिहारार्थं भुजशिरसोर्विवर्तित्यर्थः । एवंभूतं । पक्ष्म नेत्ररोमा-
वली अस्त्यनयोरिति पक्ष्मले प्रशस्तपक्ष्मयुक्ते । सिध्मादित्वान्मत्वर्थाथो लच्छप्रत्ययः ।
अक्षिणी दृशौ यस्यास्तस्याः । शकुन्तलयाः मुखमाननं कथमपि महता प्रयत्नेन ।
तदुक्तम्—“ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादिकथमव्ययम् । कथमादितदाप्यन्तं यत्नगौ-
रववाढयोः” इति । उन्नमितं चुम्बनार्थमुत्पक्षिप्तं । तु किन्तु न चुम्बितं । अत्र
न चुम्बितमिति चुम्बनसन्वालाभकथने “दुष्यन्तेनाहितं तेजोदधानां भूतये भुवः”
तथा “पीतं मया सद्यमेव रतोत्सवेषु” इत्याद्युक्तिः कथं संगच्छत इति चेत् ।
उच्यते । “संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् । अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि
न निर्दिशेत्” इति नाटके सुरताद्यभिनयस्यानौचित्यादनौचित्यमङ्गभीरुणा महाक-
विना पूर्ववाक्ये “लतावल्यसंतापहर आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय”
इत्यनेन भावी निर्विघ्नोपभोगः सूचित इति न काप्यनुपपत्तिः । मुग्धास्वभावो-
क्तिः ॥ २५ ॥

तस्या इति ॥ शिलायां इयं पुरोवर्त्येतत् तस्याः शकुन्तलयाः शरीरं सन्त-
सदेहः । अत्र शरीरस्य सन्तप्तत्वं प्रकरणलभ्यमिति तन्नोक्तम् । तेन लुब्धता परि-

तृतीयोऽङ्कः ।

८९

हस्ताद्भ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो

निर्गन्तुं सहसा नवेतसगृहाच्छक्रोमि शून्यादपि ॥ २६ ॥

(ओंकाशे ।)

राजन्,

सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते

वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः ।

मृदिता पुष्पमयी घुषैः प्रचुरा “तत्प्रकृतवचने मयद्” इति प्राचुर्यार्थे मयद् । कुसुमात्मिकेति यावत् । शय्या शयनम् । एषः इदम् । अत्र एषशब्दस्समपिवर्तित्वं वदन् मदनलेखस्य खोदशत्वेन प्रियालिखितत्वेन च हृद्यतरत्वं द्योतयति । उक्तं च— “इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदोरूपं” इति । अतएव नान्वादेशः । न-
लिन्याः पद्मिन्याः पत्रे दले नखैरर्पितः । नखलिखितैरक्षरैर्विन्यस्तः क्लान्तः म्लानः मन्मथस्य लेखः मदनसम्बन्धि पत्रम् । इदं हस्ताद्भ्रष्टं च्युतं विसाभरणं मृणालवलयं । इति एवं आसमन्तात्सज्यमानं आसक्तिं गच्छत् “कर्मकर्तारि यक्” ईक्षणं चक्षुर्यस्य सः । अत्र आसज्यमानेति शानचा आसंगस्याविरामः सूच्यते । तथोक्तः अहं शून्यादपि शकुन्तलाविरहितादपि । अपिशब्देन यत्र तदुपभोगचिह्नान्यत्यन्तं मनो रमयन्ति तत्र सा यदि किमु वक्तव्यमिति द्योत्यते । वेतसगृहात् वेतसपरिक्षिप्तालतामण्डपात् सहसा बलादपि निर्गन्तुं न शक्तोऽस्मि । अत्र निर्गमनकारणस्य शून्यत्वस्य सत्वेपि तदभावकथनाद्विशेषोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

सायन्तन इति । सायन्तने सायंकालिके “सायं चिरम्” इत्यादिना दयुल् तुडागमश्च । सवनकर्मणि यज्ञकर्मणि संप्रवृत्ते यथाविधि कर्तुं समारब्धे सति हुतं खस्मिन् प्रक्षिप्तं पुरोडाशादिकं अशनं यस्य सः हुताशनः अग्निः सोऽद्यां अस्तीति हुताशनवती प्रज्वलदनला तादृशीं वेदिं परितः । यज्ञभूमेस्समन्तोदित्यर्थः । “अमितः परितः” इत्यादिना वेदिमिति द्वितीया । प्रकीर्णाः विक्षिप्ताः बहुधा बहुप्रकारेण भयमादधानाः उत्पादयन्त्यः सन्ध्यापयोदवत् सायंकालजलदवत् कपिशाः कपिशवर्णाः पिशितं मांसं अशनं आहारो येषां ते पिशिताशनास्तेषां नभोवर्त्मना

८१

अभिज्ञानशाकुन्तले

छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २७ ॥

राजा—अयमयमागच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतावभिज्ञानशाकुन्तले तृतीयोऽङ्कः ।

सेचरमाणानां राक्षसानां छायाः प्रतिविम्बानि चरन्ति । घृतादिपात्रेषूद्बेहन्त्यो दृश्यन्ते इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

इति श्रीदुग्धापगादक्षिणतीरास्थितविरिञ्चिपुराभिजन-
श्रीरामसुधीवरतनूभवशङ्करविरचिताया-
मभिज्ञानशाकुन्तलन्याख्यायां विद्व-
न्मनोरमाख्यायां तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ ।)

अनसूया—'प्रिअंवदे, जइ वि गन्धव्वेण विहिणा णिवुत्तकल्लाणा सउन्दला अणुरुबभत्तुगामिणी संवुत्तेत्ति णिवुदं मे हिअअं, तह वि एत्तिअं चिन्ताणिज्जं ।

प्रियंवदा—कैहं विअ ।

अनसूया—अज्ज सो राएसी इट्ठि परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदोगदं वुत्तन्तं सुरमदि वा ण वेत्ति ।

प्रियंवदा—वीसद्धा होहि । ण दादिसा आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो हेन्ति । तादो दाणीं इमं वुत्तन्तं सुणिअ ण आपणे किं पडिवज्जिस्संदि त्ति ।

अनसूया—जैह अहं देक्खामि, तह तस्स अणुमदं भवे ।

१. प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयम्, तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

२. कथमिव ।

३. अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेत्ति ।

४. विस्वब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

५. यथाहं पश्यामि, तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

निर्वृत्तकल्याणा निष्पन्नमङ्गला । निर्वृतम् सुखितम् । विस्वब्धाभवविश्वासयुक्ताभव । अनेनदुन्यन्तविषये वञ्चनाविस्मरणादिकं नसम्भाव्यत इति भावः ॥ किम्प्रतिपत्स्यते किं मन्त्र्यते । सौभाग्यदेवता भर्तृवशीकरणायाराधनीया गौर्यादीष्टदेवता । हृदयेन असन्निहिता शून्यहृदया राजर्षिगतचित्तेत्यर्थः ।

<<

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रियंवदा—कंहं विअ ।

अनसूया—गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जे त्ति अअं दाव पढमो संकप्पो । तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य ।) सैहि, अवइदाइं खु बलिकम्म-पज्जत्ताइं कुसुमाइं ।

अनसूया—णं सहीए सउन्दलाए सोहगदेवआ अच्चणीआ ।

प्रियंवदा—जुज्जदि ।

(इति तदेव कर्मारभते ।)

(नेपथ्ये ।)

अयमहं भोः ।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा ।) सैहि, अदिधीणं विअ णिवेदिदं ।

प्रियंवदा—णं उँडजसंणिहिदा । सउन्दला । (आत्मगतम् ।)

अज्ज उण हिअएण असंणिहिदा ।

अनसूया—होदु । अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं ।

(इति प्रस्थिते ।)

१. कथमिव ।

२. गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमः संकल्पः । तं यदि दैवमेव संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

३. सखि, अवचितानि खलु बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

४. ननु सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया ।

५. युज्यते ।

६. सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् ।

७. ननूटजसंनिहिता शकुन्तला । अद्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता ।

८. भवतु । अलमेतावद्भिः कुसुमैः ।

(नेपथ्ये ।)

आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि स-

न्कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

विचिन्तयन्तीति ॥ नास्त्यन्यस्मिन्मानसं यस्याः सा तथाभूता सती यं पुरुषं विचिन्तयन्ती विशेषेण स्मरन्ती । अनेन नायकस्मरणेऽपि तत्संपर्कसुखानुभवो विद्यत इति ध्वन्यते । अत एव विचिन्तयन्तीत्युक्तम् । उक्तं च मालतीमाधवे । “यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधीक्षणदाशंसापरिकल्पितास्यपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः” इति । तादृशी त्वमिति शेषः । उपस्थितं सन्निहितं । अनेन निकटवर्तिनः स्वस्य सत्काराकरणेऽनादर एव हेतुरिति शापदाने कारणमुक्तम् । तपसां ब्रह्मचर्यादीनां निधिं शेवधिम् । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिः । “कर्मण्यधिकरणे च” इत्यधिकरणे किप्रत्ययः । अनेनावश्यमभ्यर्हणीयत्वं ध्वनितम् । मां अतिकोपनतया लोके सुप्रसिद्धं न वेत्सि न जानासि । न वेत्सीति वर्तमानप्रयोगेणैतावत्पर्यन्तमपि मदागमनं त्वया न ज्ञायत इति कोपावेगस्य प्रतीत्या शापदानस्य शीघ्रस्फूर्तिकत्वं व्यज्यते । अत इति शेषः । सः त्वच्चिन्ताविषयीभूतो दुष्यन्तः बोधितोऽपि त्वया तत्समीपं गत्वा तेन तेन स्मारकलिङ्गेन सम्यक्प्रत्याभिज्ञपितोऽपि । अपिशब्देन स्वयं तु न स्मरिष्यत्येव किंतु त्वया ज्ञापितोऽपि नैव स्मरिष्यतीति व्यज्यते । त्वां पूर्वानुभूतां तदेकमानसां त्वां न स्मरिष्यति । मच्छापलादिति शेषः । न त्वन्तः पुरस्त्रीगणापहृतचित्तत्वेन चिरविश्लेषेण वेत्यर्थः । यथा मया बोध्यमानापि त्वं निकटवर्तिनं मां न वेत्सि तथा त्वां दुष्यन्त इति भावः । अत्रोऽपमामाह— कथामिति । प्रमत्तः प्रकर्षेण मत्तः । सुरापनादिना नितरां विचेतन इतियावत् । पुमान् प्रथमं अप्रमाददशायां कृतां अन्येन प्रवर्तितां कथामिव संभाषणमिव । यथा मदनीयद्रव्यसेवया सुतरां विचेतनः कश्चिदप्रमाददशायामन्येनाभिहितां वार्तां पश्चाद्बोधितोऽपि मदवशान्न स्मरति तथा त्वामपि दुष्यन्त इति भावः । केचित्तु प्रमत्तः अवधानरहितः प्रथमं प्रमाददशायामित्यर्थं परिकल्प्य यथानवहितः कश्चित्प्रमाददशायामन्येन प्रवर्तितामनवधानवशात्स्वेनाश्रुतां कथां पश्चात्तेन स्मारितोऽपि न स्मरति तथा त्वामपि दुष्यन्त इति व्याचक्षते । तदसङ्गतम् । तथा सति दुर्वास-शशापप्राप्तेः पूर्वमवधानरहितः शापानन्तरं सावधान इति विरुद्धार्थप्रतीतिः । उपमा-कङ्कारः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥

१००

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रियंवदा—हृद्धी । अप्पिअं एव्व संवुत्तं । जस्सिं कस्सिं वि पूआरिहे अवरद्धा सुण्णहिअआ सउन्दल्ला । (पुरोऽवलोक्य ।) ण हु जस्सिं कस्सिं वि । एसो दुव्वासो सुलहकोवो महेसी । तह स-विअ वेअवलुफुल्लाए दुव्वाराए गईए पडिणिवुत्तो । को अण्णो हुदवहा-दो दहिदुं पहवदि ।

अनसूया—गच्छ । पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं जाव अहं अग्वोदअं गेह्मि उपसप्पामि ।

प्रियंवदा—तैह । (इति निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य ।) अँव्वो । आवेअक्खलिदाए गईए पठमं मे अगगहत्थादो पुप्फभाअणं । (इति पुष्पोच्चयं रूपयति ।)
(प्रविश्य ।)

प्रियंवदा—सैहि, पकिदिक्को सो कस्स अणुणअं पडिगेण्हदि किं वि उण साणुक्कोसो किदो ।

अनसूया—(सस्मितम् ।) तँस्सिं वहु एदं पि । कहेहि ।

१. हा धिक् । अप्रियमेव संवृत्तम् । यस्मिन्कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । न खलु यस्मिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्तवा वेगवलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः । कोऽन्यो हुतवहादग्धुं प्रभवति ।

२. गच्छ । पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकं गृहीत्वोपसर्पामि ।

३. तथा ।

४. अहो आवेगस्खलितया गत्या प्रप्रष्टं ममाग्रहस्तात्पुष्पभाजनम् ।

५. सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः ।

६. तस्मिन्वह्नेतदपि । कथय ।

अग्रहस्तात्प्रप्रष्टुं पुष्पभाजनम् । इदं च दुर्वासश्शापरूपानिष्टप्राप्तिसूचकापशकु-
न्तयोपक्षिप्तम् । सानुक्रोशः सदयः । वामहस्तोपहितवदनेति स्त्रीस्वभावोक्तिः ।
बेलोपलक्षणार्थम् समयपरिज्ञानार्थम् । प्रकाशं निर्गत उटजाद्बहिरागतः ।

प्रियंवदा—जदा णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णविदो मए ।
भअवं, पढमं त्ति पेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजनस्स भअव-
दा एक्को अत्राहो मरिसिदव्वोत्ति ।

अनसूया—तैदो तदो ।

प्रियंवदा—तैदो मे वअणं अण्णहामविदुं णारिहिदि । किंदु अहि-
ण्णाणाभरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सदित्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरि-
हिदो ।

अनसूया—सैक्कं दाणिं अस्संसिदुं अत्थि सेण राएसिणा संपप्पि-
देण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं सुमरणआत्ति सअं पिणद्धं । साही-
णोवाआ सउन्दला भविस्सदि ।

प्रियंवदा—सैहि एहि । देवकज्जं द्राव णिव्वत्तेह ।

(इती परीकामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य ।) अणसूए, पेक्ख दावं । वामहत्योवहिद-
वअणा आलिहिदा विअ पिअसही । भत्तुगदाए चिन्ताए अत्ताणं पि
ण एसा विभावोद्धि । किं उण आअन्तुअं ।

१. यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया । भगवन्, प्रथम इति
प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षितव्य इति ।

२. ततस्ततः ।

३. ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नार्हति । किंत्वभिज्ञानाभरणदर्शनेनशापो निव-
र्तिष्यत इति मन्त्रयन्स्वयमन्तर्हितः ।

४. शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेया-
ङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तमिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला-
भविष्यति ।

५. सखि, एहि । देवकार्यं तावन्निर्वर्तयावः ।

६. अनसूये, पश्य तावत् । वामहस्तोपहितवदनलिखितेव प्रियसखी । भर्तृ-
गतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति । किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—'पिअंवदे, दवेणं एव्व णं णो मुहे एसो वुत्तन्तो चिट्ठु ।
रक्खिदव्वा क्खु पकिदिपेलवा पिअसही ।

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चेदि ।

(इत्युभे निष्क्रान्ते)

विष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽसि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन
काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि क्रियदवशिष्टं रजन्या इति ।
(परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतारुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

१. प्रियंवदे, द्वयोरेव ननु नौ मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु
प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

२. क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

राजन्याः प्रभातप्रायत्वमुपपादयति—यातीति ॥ ओषधीनां अतिदुःसहमर-
णादिविपत्तिसहस्रविनाशकाः फलपाकविनाशिन्यः उद्भिज्जा ओषधयः तासां पतिः
पातीति पतिः “पा रक्षणे” इत्यस्मात् “पातेडतिः” इत्यौणादिको डतिप्रत्ययः ।
पुष्टिकारकश्चन्द्रः “ओषधीशो निशापतिः” इत्यमरः । अत्र ओषधीनां पतिरित्यु-
क्त्या प्रतीकारसामर्थ्यशालिपरिजनसत्वेऽपि दैवप्रतिकूल्ये सर्वमनुपयोगीति प्रतीयते ।
उक्तं च शिशुपालवधे माघेन । “प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेतिबहु-
साधनता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि” इति । एकतः
एकस्यां दिशि । पश्चिमभाग इत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्तस्य चरमगिरेः
शिखरं शृंगं याति प्राप्नोति । अस्तं गच्छतीत्यर्थः । एकतः पूर्वस्यां दिशि अर्क-
स्सूर्यः आविष्कृतः आविर्भावितः अरुणः गरुडाग्रजः पुरःसरः पुरोगामी यस्य स
तथोक्तः इदं विशेषणमुषःकालज्ञापनार्थम् । सूर्य उदेतीत्यर्थः एवं तेजोद्वयस्य
चन्द्रसूर्यरूपस्य । अत्रोक्तक्रमेणैव संख्याप्राप्तौ तेजोद्वयस्येति पुनर्वचनं समानेऽपि

तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाम्नां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ २ ॥

तेजस्त्वे कस्यचिदस्तं कस्यचिदुदय इति विपाकवैचित्र्यप्रदर्शनार्थमिति ज्ञेयम् । युग-
पदेकदा । एकदोभयोदर्शनेनैव नियमः कर्तुं शक्यते । नतु क्रमिकदर्शनेनेति युगप-
दित्युक्तिः । व्यसनोदयाम्नां तिरोभावाविर्भावाभ्यां विपत्संपद्भ्यां च हेतुभ्यां ।
लोकः सुखदुःखभाजनं जनः । जातावेकवचनम् । आत्मनः स्वस्य अन्याः दशाः
दशान्तराणि । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तेषु पूर्वदशापेक्षयान्यदशाप्राप्तावित्यर्थः ।
विषयसप्तमी । नियम्यत इव विनीयत इव । विपत्संपदोरचिरस्थायित्वात्तयोः प्राप्त-
योर्नविकर्तव्यमित्युपदिश्यत इवेत्यर्थः । विधात्रेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । तदुक्तं महा-
भारते “सुखं च दुःखं यदि वापि जन्तुर्दैवाधीनं विन्दते नात्मशक्त्या । तस्मादैवं
मलवन्मन्यमानो न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित्” इति । अत्र केचित् “आविष्कृत-
तोऽरुणपुरस्सरः” इति पाठमाद्रियन्ते । तदसङ्गतम् । तथासत्याविष्कृत इति मि-
त्रपदत्वेऽरुणपुरःसर इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । आविष्कृत इति कर्मणि प्रयोगो
भूतार्थकत्तप्रत्ययश्चानन्वितार्थकौ स्याताम् । अत्र पूर्वार्थे प्रतिकूले दैवेऽतिसमृद्ध-
भृत्योऽपि कश्चिन्नाशमुपयाति तथा दैवानुकूलसद्भावे वर्धिष्णुरन्यः स्वाश्रितमसमर्थ-
मप्युदयं लम्भयन्स्वयमुदयं गच्छतीति सत्पुरुषद्वयव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः ।
तस्याः नियम्यत इवेत्युत्प्रेक्षायाश्चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । वसन्ततिलकं वृत्तम् “अ-
स्तशिखरम्” इत्यत्र “अत्युच्छ्रायः पतनहेतुः” इति पाताधिक्यं द्योतयितुं शिखर-
मित्युक्तमिति शिखरपदप्रयोजनं केचिदाहुः । तन्न चतुरम् । यद्यपि पर्वतशिखराद्यु-
न्नतपदिप्राप्तिस्तदनर्हस्य पतनहेतुरेव कालान्तरे । तावता प्रकृते चन्द्रमसोव्यसनोप-
निपातस्य तात्कालिकस्यापरिस्फूर्त्या उत्तरार्धे चन्द्रदृष्टान्तेनोत्प्रेक्ष्यमाणस्य धातृकर्तृक-
लोकोद्देश्यकव्यसननियमनस्यासामञ्जस्यं स्यात् । अपि तु शिखरं यातीत्युक्तपदप्र-
तिबोधनेन तस्याभ्युदय एव प्रतीयेत । अन्यथा महदधिकारपदमास्थित इत्युक्ते
“अत्युच्छ्रायः पतनहेतुः” इति भाविबिनाशप्रतीत्या व्यसनस्यैव प्रत्यायनं स्यात् ।
तच्च लोकानुभवविरुद्धमिति विदितमेव विदुषाम् । अपि च चन्द्रगल्यनुरोधेनास्त-
शिखरस्थोच्छ्रितत्वं न शक्यते निर्णेतुम् । तस्माच्छिखरमित्युक्त्या चन्द्रोस्तमे-
ष्यतीति “आविष्कृतारुणे” त्यादिना सूर्य उदेष्यतीतिचाव्यवहितव्यसनोदयप्रा-
प्तिप्रतिपादनं प्रभातत्वनिर्णयश्च संगच्छते । हन्तप्रभातमित्युक्त्या तत्समर्थनायैवाह्य-
श्लोकस्य प्रवृत्तत्वादिति दिक् ॥ २ ॥

अपि च ।

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमतिमात्रमुदुःसहानि ॥ ३ ॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण ।)

अनसूया—जइ वि णाम विसअपरस्मुहस्स वि जणस्स एदं ण
विदिअं तह वि तेण रण्णा सउन्दलाए अणज्जं आअरिदं ।

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (इति नि-
ष्क्रान्तः ।)

१. यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्थैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा
शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

अन्तर्हित इति । शशिनि चन्द्रे अन्तर्हिते व्यवहिते सैव या चन्द्रोदये स्वकु-
सुमविकासे नयनयोर्निरतिशयसौख्यसंपादयित्री सैवेत्यर्थः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थ-
विषयो यच्छब्दस्तच्छब्दं नापेक्षत इत्युक्तं प्राक् । कुमुद्वती कुमुदिनी संस्मर्तुमर्हा
संस्मरणीया । “अहं कृत्यचक्ष” इत्यनीयर् । तादृशी शोभा कान्तिर्यस्यास्तथो-
क्तासती संकोचवत्तया व्यपगतकान्तिः सतीत्यर्थः । मे दृष्टिं न नन्दयति न प्रीणय-
ति । अमुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति । इष्टस्य प्रियस्य प्रवासः देशान्तरस्थि-
तिः तेन जनितानि उत्पन्नानि प्रियविप्रयोगजानीत्यावत् । अबलाजनस्य न बलं
यासां ताः अबलाः अल्पबला इत्यर्थः । अल्पार्थे नञ् । ता इति जनः तस्य अब-
लाजनस्य । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः जन इति जातावेकवचनम् । अत्राबला-
जनस्येत्यनेन तत्रजनस्य तीव्रतापसहनाशक्तौ प्राकट्य प्रतिपादितम् । दुःखानि
अतिमात्रमत्यर्थं सुदुःसहानि सुतरां दुःखेन सोढुं शक्यानि “ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृ-
च्छ्रार्थेषु खलु” इति खलु । अत्र सुदुःशब्दावश्यक्यानुष्ठानं बोधयतः । अत्र पूर्वार्धे
चन्द्रकुमुद्वतीवृत्तान्तेनाप्रस्तुतनायिकायाव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिः । सा चो-
त्तरार्धे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन सङ्कीर्यते । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ३ ॥

अनसूया—पंडिबुद्धा वि किं करिस्सं । ण मे उइदेसु विणिअकर-
णिज्जेसु हत्थपाआ पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होदु । जेण असच्च-
संधे जणे सुउहिअआ सही पदं कारिदा । अहवा दुव्वाससो कोबो
एवं विआरेदि । अण्णहा कहं सो राएसी तारिसाणि मनतिअ एत्ति-
अस्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि । ताइदो अहीण्णाणं अङ्गुली-
अअं से विसज्जेम । दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु । णं
सहीगामी दोसो त्ति व्ववसिदा वि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तस्स ताद-
कस्सवस्स दुस्सन्तपरिणीदं आवण्णसत्तं सउन्दलं णिवेदिदुं । इत्थंगए
अहोहिं किं करणिज्जं ।

(प्रविच्य ।)

प्रियंवदा—(सहर्षम् ।) सैहि, तुवरं सउन्दलाए पत्थाणकोदुअं
णिव्वत्तिदुं ।

अनसूया— सैहि, फहं एदं ।

१. प्रतिबुद्धापि किं करिष्ये । न म उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्तपादं प्रसरति ।
काम इदानीं सकामो भवतु । येनासत्यसंधे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता ।
अथवा दुर्वाससः कोप एवं विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्र-
यित्वैतावत्कालस्य लेखमात्रमपि न विमृजति । तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य
विमृजावः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् ननु सखीगामी दोष इति
व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्ताय तातकाश्यपाय दुष्यन्तपरिणीतामा-
पन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ।

२. सखि, त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

३. सखि, कथमेतत् ।

अपटीक्षेपेण यवनिकापनोदनेन हर्षशोकादिजनितसम्भ्रमयुक्तस्य पात्रस्य
प्रवेशः अपटीक्षेपेण क्रियत इति कविसम्प्रदायः । अन्यथा “नासूचितस्यप्राप्तस्य-
प्रवेशो निर्गमोपि च” इति सहसा पात्रप्रवेशानुपपत्तिः ॥ उचितेष्वपि अभ्यस्ते-
ष्वपि । हस्तपादमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । सकामः समवाप्तमनोरथः ।
शुद्धहृदया अरण्यवासितयानभिज्ञातशाठ्या कोऽभ्यर्थ्यताम् कोवस्तिनपुरगमनाच्च

प्रियंवदा—मृणाहि । दाणिं मुहसइदपुच्छिआ सउन्दलासआसं
गदहि । तदो जाव एणं लज्जाक्णवमुहिं परिस्साजिअ तादकस्मवेण
एवं अहिणान्दिदं दिट्ठीआ धूमाउलिददिट्ठिणो वि जअमाणस्स पाअए
एव्व आहुदी पाडिदा । वच्छे, सुसिस्सवरिदिण्णा विज्जा विअ असोअ-
र्णिज्जा संपुत्ता । अज्ज एव्व इसिरक्खिदं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जे-
मि ति ।

अनसूया—अह केण सूइदो तादकस्सवस्स अ अं वुत्तन्तो ।

१. शृणु । इदानीं सुखशयनपृच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि । ततोयावदे-
नां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टे-
रपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से, सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीया
संवृत्ता । अथैव ऋषिरक्षितां भर्तुः सकाशं विसर्जयामीति ।

२. अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्यायं वृत्तान्तः ।

प्रार्थ्यताम् । सुखशयनपृच्छिका सुखशयनं जातं किमितिप्रष्टुम् धूमाकुलितदृष्टेः
धूमेन आकुलिताव्याहतादृष्टिस्थितम् । दिष्ट्येति । अनेन स्वायासंविनैवाभीप्सिता-
नुरूपवरप्राप्तिस्सूचिता । सुशिष्येति । अनेन स्वस्यकृतकृत्यताज्ञाप्यते । अग्निशरणम्
अग्निहोत्रगृहम् संस्कृतमाश्रित्येति । इह प्रियंवदया प्राकृतभाषयैवव्यवहर्तव्ये संस्कृत-
भाषाश्रयणं नविरुध्यते । कार्यवशाद्भाषाविपर्ययस्यानुमतत्वात् । तदुक्तम् “योज्यं
विदूषकोन्मत्तबालतापसयोषिताम् । नीचानां षंडकानां च नीचग्रहविकारिणाम् ॥
विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं कारणात्संस्कृतं क्वचित्” । इति अत्रचाक्षरीरिणीवाण्या यथा
श्रुताया अनुवादः संस्कृतभाषाश्रयणं विनानसम्भावतीति संस्कृताश्रयणं कृतमित्यव-
गन्तव्यम् । मङ्गलसमात्मनानि मङ्गलसमयोचितव्यविलेपनानि विरचयामिसम्पा-
दयामि । शिखामञ्जिता अभ्यक्तज्ञाता । नीवारहस्ताभिरिति । मङ्गलकाले शून्यहस्ता-
नामागमनस्यानुचितत्वाद्वृहत्तृणधान्यतण्डुलाभिरित्युक्तम् स्वस्तिवाचनिकाभिः पा-
रम्प्रेर्यणाशीरनुसन्धानपराभिः । तापसीभिः तपस्विनुवासनीभिः । अभिनन्द्यमाना
आशीर्भिरनुगृह्यमाणा । दुर्लभमिदानीं सखीमण्डनं भविष्यतीत्यनेन भविष्यद्वियोग-
स्सूचितः । विप्रकार्येते विकृतं क्रियते । विस्मिताः अकस्मादतिरमणीयाभारणदर्शनेन
सज्जातविस्मयाः ।

प्रियंवदा—अग्निसरणं पविट्स सरीरं विणा छन्दोमईए वाणि-
आए । (संस्कृतमाश्रित्य ।)

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नाग्निगर्भां शमीमिव ॥ ४ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्रित्य ।) सैहि, विअं मे । किंदु अज्ज
एव सउन्दला णीअदित्ति उक्कण्ठासाहारणं परितोसं अणुहोमि ।

प्रियंवदा—सैहि, वअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सावो सातवस्सिणी
णिव्युदा होदु ।

अनसूया—तेण हि एदस्मिं चूदसाहावलम्बिदे गारिएरसमुग्गए
एतणिमित्तं एव कालन्दरक्खमा णिक्खित्ता मए केसरमालिआ । ता
इमं हत्थसंणिहिदं करेहि । जाव अहंवि से मअलोअणं तित्थमित्तिअं
दुव्वाकिसलआणित्ति मङ्गलसामलम्भणाणि विरएमि ।

१. अग्निसरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या ।

२. सखि, प्रियं मे । किंत्वयैव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोष-
मनुभवामि ।

३. सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

४. तेन ह्येतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नालिकेरसमुद्रक एतन्निमित्तमेव कालान्त
रक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका । तादिमां हस्तसंनिहितां कुरु । यावदहमपि
तस्यै मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

दुष्यन्तेनेति ॥ हे ब्रह्मन् ब्रह्मर्षे, भुवः भूमेर्भूतये समृद्धये । अनेन शकुन्त-
लागर्भस्य पुत्रत्वं चक्रवर्तित्वं षष्ठांशकरग्रहाद्युचितराजधर्मानुष्ठानेन न्यायप्रवर्तकत्वं
च ध्वन्यते । दुष्यन्तेन चन्द्रवंशोद्भूतत्वात्परिणययोग्येन भर्त्रा आहितं निषिक्तं तेजः
वीर्यम् । अत्र वीर्यमित्यनुक्त्वा तेज इति निर्गार्याध्यवसानाद्गर्भस्य तेजस्वित्वं
सूच्यते । अत्र दुष्यन्तेनाहितम् तेज इत्यनेन गान्धर्वविवाहः सूचितः । दधानां
बहन्तीम् । दधानामिति दधातेः शानच् । यद्यप्यत्र क्रियाजन्यफलस्य भूतिरूपस्य
भूगामित्वेन परगामित्वात् परस्मैपदमेवोचितम् । तथापि चक्रवर्तिजननीत्वेन यद्वि-
मलं यशः यश्च तत्प्रयुक्तो निरवधिकानन्दस्तदुभयस्यापि कर्तृगामित्वादात्मनेपदस्य
साधुत्वम् । तनयां शकुन्तलां अग्निः गर्भे यस्यास्तां शमीं शमीशाखामिवावेहि
अवगच्छ । अत्र शम्युपमानेन विवाहस्य शास्त्रीयत्वं गर्भस्य पावनत्वं च ध्वन्यते ।
उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

९८

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रियंवदा—तंह करीअडु ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनोभाजनं गृह्णाति ।)
(नेपथ्ये ।)

गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं तत्वा ।) अनसूए, तुवरसु । एदेकसु हत्थिणा-
उरगामिणो इसीओ सद्दाअन्ति

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता ।)

अनसूया—सैहि, एहि गच्छह ।

(इति परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य ।) ऐसा मुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा णी-
वारकखदहत्थाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहिणन्दीअमाणा
सउन्दला चिट्ठइ । उवसप्पह्व णं ।

(इत्युपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथेष्टद्विव्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला ।)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति ।) जौदे, भत्तणो बहुमाण-
मूअअं महादेईसदं लहेहि ।

द्वितीया—वैच्छे, वीरप्पसविणी होहि ।

तृतीया—वैच्छे, भत्तुणो बहुमदा होहि ।

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

१. तथा क्रियताम् ।

२. अनसूये, त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषयः शब्दाप्यन्ते ।

३. सखि, एहि । गच्छावः ।

४. एषा सूर्योदय एव शिखामार्जिता नीवाराक्षतहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभि-
स्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।

५. जाते, भर्तुर्वहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

६. वत्से, वीरप्रसवा भव ।

७. वत्से, भर्तुर्वहुमता भव ।

सख्यौ—(उपसृत्य ।) संहि, सुहमज्जनं दे होदु ।

शकुन्तला—सौअदं मे सहीणं । इदो णिसीदह ।

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय । उपाविश्य ।) हैला, संज्जा होहि । जाव मङ्गलसमालम्भणं विरएम ।

शकुन्तला—ईदं पि बहु मन्तव्वं । दुल्लहं दाणिं मे सहीमण्डणं भविस्सदि त्ति । (इति वाष्पं विस्रजति ।)

उभे—संहि ण दे उइअं मङ्गलकाले रोइदुं । (इत्यश्रूणि प्रमृज्य ना-
ट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियंवदा—आहरणोइदं रूवं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विआरी-
अदि ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ)

ऋषिकुमारकौ—इदमलंकरणम् । अलंक्रियतामत्रभवती ।

(सर्वा विलोक्य विसिताः)

गौतमी—वैच्छ णारअ, कुदो एदं ।

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—“किं माणसी सिट्ठी ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्त-
लाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं

१. सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ।

२. स्वागतं मे सख्योः इतो निषीदतम् ।

३. हला, सजा भव । यावन्मङ्गलसमालम्भणं विरचयावः ।

४. इदमपि बहुमन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यतीति ।

५. सखि, न ते उचितं मङ्गलकाले रोदितुम् ।

६. आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विकार्यते ।

७. वत्स नारद, कुत एतत् ।

८. किं मानसी सृष्टिः ।

क्षौमं केन चिदिन्दुपाण्डु तरुणा मङ्गल्यमाविष्कृतं
 निष्ठचूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।
 अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरपर्वभागोत्थितै-
 र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ९ ॥

क्षौममिति ॥ केनचित्तरुणा मङ्गल्यं मङ्गलकर्मणि साधु “तत्र सांधुः” इति
 यत्प्रत्ययः । अनेनेदं राजगृहगमने स्त्रिया वल्कलधारणमनुचितमिति कान्तिविशेष-
 संपादनार्थं न दत्तं किं तु मङ्गलार्थमेव वितीर्णमिति ध्वन्यते । “इयमधिकमनोज्ञा
 वल्कलेनापि तन्वी” इति पूर्वमुक्तत्वात् । वक्ष्याति चाग्रे “परिधेहि संपदंखोमजु-
 अलं” इति । तथा इन्दुपाण्डुचन्द्रवच्छुभ्रवर्णम् अनेन प्रत्यग्रवर्णत्वं क्षालानादिनैर-
 पेक्ष्येण धारणयोग्यत्वं च सूच्यते । तथाभूतं क्षौमं क्षुमाया विकारः “तस्य वि-
 कारः” इत्यण् । दुकूलं आविष्कृतं उद्गावितम् । दत्तमितियावत् । चरणयोः पाद-
 योः उपभोगः रञ्जनघलङ्कारः सुलभः यस्मात्सः । उद्देश्यविधेयभाव आश्रयाश्रयि-
 भावो वा संबन्धषष्ठ्यर्थः । यद्वा । चरणयोरुपभोगे सुलभः योग्यः सुखेन पादाल-
 ङ्करणार्ह इतियावत् । चरणयोरुपभोगश्चरणोपभोग इति चरणपदस्य सप्तम्यन्तत्वं
 परिकल्प्य “सप्तमी” इति योगविभागात्समासः । अनेन बहुप्रयत्नलभ्यचरणलेप-
 नसामग्रीसुखेन लब्धेति व्यज्यते । लाक्षारसः अलक्तकद्रवः केनचित् अन्येन तरुणा
 निष्ठचूतः उद्दीर्णः दत्त इति यावत् । निष्ठचूतादिशब्दानां मुख्यवृत्त्याग्रम्यत्वेऽपि
 गौणवृत्त्याश्रयणान्निरवद्यत्वमुक्तं प्राक् । अन्येभ्यस्तुभ्यः उत्थानक्रियापेक्षयान्येभ्य
 इत्यापादानत्वम् आ पर्वभागादापर्वभागम् । “आइमर्यादाभिविध्यो” रिति मर्या-
 दार्थकस्याङः पञ्चम्यन्तेनाव्ययीभावः पर्वभागं मर्यादीकृत्य । मणिवन्धावधीतियावत् ।
 उत्थितैः निःसृतैः । अनेन करतलभागमात्रस्य दृश्यत्वकथनेन वनदेवतानामदृश्य-
 त्वं ध्वन्यते । तेषां वृक्षाणां किसलयोद्भेदः पल्लवाङ्कुरः तस्य प्रतिद्वन्द्विभिः प्रतिस्पर्-
 धिभिः रक्ततरत्वकोमलत्वादिगुणयोगात्तत्सदृशैः वनदेवतानां करतलैः कर्तृभिः ।
 अत्र किसलयेति विशेषणावकाशदानाय तलग्रहणमिति वेदितव्यम् । आभरणानि
 तत्तदवयवधारणार्हाणि भूषणानि दत्तानि वितीर्णानि । अत्राभरणानां वनदेवताकर-
 तलदत्तत्वस्य कथनेन तस्याः सौमङ्गल्यसौभाग्ये आभरणानामनर्थत्वं च द्योत्यते ।
 अत्र पूर्वार्थे वृक्षाणां सेवासूचनं उत्तरार्थे वनदेवतानामनुग्रहः इति वेदितव्यम् ॥
 किसलयोद्भेदप्रतिद्वंद्विभिरित्यत्र किसलयोद्भेदः पल्लवोद्गमस्तस्य प्रतिद्वंद्विभिः प्रतिस्पर्-
 धिभिः तत्सदृशैरिति यावदिति केषाञ्चिद्व्याख्यानं न चतुरं । वनदेवताकरतलरूप-
 पदार्थस्य पल्लवोद्गमरूपक्रियासादृश्यासम्भवात् । अतः उद्भेदपदेन तदाश्रयोऽङ्कुरो

चतुर्थोऽङ्कः ।

१०१

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हूँला, इमाए अब्भुववत्तीए
सूइआ दे भत्तुणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छी ।

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि । अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पति-
सेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

सख्यौ—अए, अणुवज्जत्तभूसणो अअं जणो । तहवि चित्तकम्म-
परिअएण अङ्गेषु दे आहरणविणिओअं करेह्वा ।

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं ।

(उभे नाट्येनालंकुरुतः ।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

१. हला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राज्यलक्ष्मीः ।

२. अये, अनुपयुक्तभूषणोऽयं जनः । तथापि चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभ-
रणविनियोगं कुर्वः ।

३. जाने वां नैपुणम् ।

लक्ष्यते । तेन पल्लवाङ्गुरसादृश्यं लब्धमित्यतिलोहितत्वमतिकोमलत्वञ्च वनदेवताकर-
तलानां सिद्धमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अनयाभ्युपपत्त्या क्षौमाद्याविष्करणानुग्रहेण । अनुपयुक्तभूषण इति कदाप्य-
धृतालङ्कारत्वादपरिज्ञातयथास्थानभूषणविन्यास इत्यर्थः आभरण विनियोगम् आभर-
णानामुचितस्थानेषु सन्निवेशम् ।

यास्यतीति ॥ अद्य अस्मिन्नहनि नत्वधुनैव “अद्यात्वाद्भि” इत्यमरः । “सद्यः
परु” दित्यादिना द्यप्रत्ययान्तो निपातः । शकुन्तला सुतात्वेनाभिमन्यमाना न तु
तनया । पुत्र्यां स्नेहस्य सर्वलोकसिद्धत्वात् । यास्यति पतिगृहं गमिष्यति । न याता
नापि याति किन्तु यास्यतीति भविष्यद्बोधपदेशेन तद्रमनवृत्तान्ते मनसि कृत एव

१०२

अभिज्ञानशाकुन्तले

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः

पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ६ ॥

(इति परिक्रामति ।)

स्वस्य भाविविरहानुचिन्तनजनितवैमनस्यं द्योत्यते । अतएव पतिगृहमिति तन्ना-
मानुच्चारणमपि । इति हेतोः हृदयं सर्वकरणप्रवर्तकं मनः कर्म उत्कण्ठयाभाविविश्ले-
षाशङ्काजनितगाढचिन्तया कर्त्र्या “चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः ।
उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्यातूभयोरपि” इति शब्दार्णवः । हृदयस्य सौत्कण्ठ-
त्वाभावेन्येपामिन्द्रियाणां तत्तद्विषयाप्राहकत्वं न संभवतीति प्रथमं सर्वकरणप्रधान-
भूतस्य मनसो ग्रहणमिति ज्ञेयम् । संस्पृष्टं सम्यक् स्पृष्टं आक्रान्तम् । हृदयं सावेगं
जातमितियावत् । अत्र हृदयमुत्कण्ठामधिगच्छतीति सर्वेन्द्रियप्रवर्तकस्य सर्वपदार्थ-
गोचरीकरणसमर्थस्य क्रियासिद्धौ स्वतन्त्रत्वेन विवक्षितस्य मनसः कर्तृत्वे तादृश-
मनोविषयीभवनयोग्याया उत्कण्ठायाः कर्मत्वे च वक्तव्ये व्यत्ययेन प्रतिपादनं
उत्कण्ठा प्रमाणातीता कर्तृव्यापारमन्तरेण स्वयमेव मनः प्रविशतीति तस्या उत्कण्ठ-
त्वनिरूपणार्थम् । ततश्च तत्कर्तृकस्पर्शनिरूपितकर्मत्वं च मनस इति प्रयोगस्य नि-
र्वाधत्वं सिद्धम् । अनेन शकुन्तला यास्यतीति गमनचिन्तामात्रेणैव चिरतरविरहो-
त्तरभाविनी महत्युत्कण्ठा हृदयं सावेगं करोतीत्यन्तरिन्द्रियस्य पारवश्यकथनादाश्चर्यं
द्योत्यते । कण्ठः कण्ठस्वरः । “कण्ठे गले संविधानेध्वनौ मदनपादपे” इति विश्वः ।
स्तम्भिता वाष्पमोचनममङ्गलमिति धिया निरुद्धा या वाष्पाणां वृत्तिः प्रसरः । निः-
सरणमिति यावत् । तथा कलुषः रुद्धस्वरः जात इति शेषः । वाष्पाणां स्तम्भितत्वे
निमित्तं पुरुषगतधैर्यम् । अनेन वैस्वर्यमुक्तम् । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः करणे
ल्युद् । चिन्ताजडं चिन्तया शकुन्तलागमनविषयया जडं विषयग्रहणाशक्तम् ।
जातमिति शेषः । वाष्पपूरोद्गमेन चक्षुषो दर्शनव्यापारः प्रतिषिद्धः । मनसाश्चिन्ता-
ग्रस्तत्वेन विषयाप्राहकत्वे दर्शनस्यापि तदभावः सुव्यक्तः । अरण्यं वनं ओकः
स्थानं यस्य तस्य मम तावत् ममापि वीतरागस्यापीत्यर्थः । स्नेहात् प्रीतिविशेषात्
न तु जन्यजनकभावसंबन्धात् । अनेन पुत्रीविश्लेषजन्यत्वे का कथेति व्यज्यते ।
ईदृशं अनुभूयमानमनिर्वचनीयं वैक्लव्यं विह्वलत्वं इन्द्रियपारवश्यमितियावत् । वर्तत
इति शेषः । अहो इत्याश्चर्यं । गृहिणः गृहाश्रमनिवासिनः तदुःखाभिज्ञा इति भावः ।
नवैः प्रथमोत्पन्नैः । इदं च विशेषणं पीडातिशयद्योतनार्थम् । द्वितीयवारादौ पूर्वा-
नुभूतत्वात्किञ्चित्सोढव्यं भवेदिति नवैरित्युक्तं । तनयायाः पुत्र्याः न तु केवलं
पोषिताया एव । विश्लेषः वियोगस्तेन हेतुना दुःखैः व्यथाभिः कथं केन प्रकारेण

चतुर्थोऽङ्कः ।

१०३

सख्यौ—हंला सउन्दले, अवसिदमण्डणासि । परिधेहि संपदं
खोप्रजुअलं ।

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते ।)

गौतमी—जादे, एसो दे आणन्दपरिवाहिणा चक्षुणा परिस्सजन्तो
विअ गुरू उवट्ठिदो । आआरं दाव पडिज्जस्स ।

शकुन्तला—(सम्रीडम्) ताद, वन्दामि ।

काश्यपः—वत्से,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ७ ॥

१. हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिधत्स्व सांप्रतं क्षौमयुगुलम् ।

२. जाते एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरपस्थितः ।
आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

३. तात, वन्दे ।

पीड्यन्तेन पीडिता भवन्तिन । नुः वितर्के “नुः प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवित
र्केयोः” इति हैमः । नास्माभिस्तत्प्रकारो ज्ञायत इति भावः । “कथं न तनयावि-
श्लेषदुःखैः” इति पाठे कथं न पीड्यन्ते न क्लिश्यन्ते । युक्तमेव ते पीड्यन्त इति
काका योजनीयं । अर्थापत्तिरलंकारः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

सन्तुष्टदेवादीनामवश्यम्भाविफलकं वचनं वरः शुभाशसनरूपत्वादनियत-
फलन्वाशीः । ऋक्छन्दसा ऋक्छन्दोप्रथितेन वाक्येन । मुनिप्रयुक्तस्यास्याशीर्वच-
नस्य वेदोक्ताशीर्वादतुल्यत्वसूचनाय ऋक्छन्दः प्रयोगः कृतः कविनेत्यनुसन्धेयम् ।

ययातेरिति ॥ ययातिनाम्नो नहुषसुतस्य शर्मिष्ठेव वृषपर्वनाम्नोऽसुरराजस्य
पुत्रीव भर्तुर्दुष्यन्तस्य बहुमता गौरवपात्रं भव । यथा ययातिः पूर्वपरिणितां देव-
यानीमनिच्छन् शर्मिष्ठायां स्वनुरक्तोऽभूत् तथा दुष्यन्तोऽप्यन्तःपुरस्त्रीषु विमुख-
स्त्वयि बद्धप्रीतिरस्त्वित्याशीः । भर्तुर्बहुमतेत्यत्र “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति
वर्तमाने क्तः । तद्योगाद्भर्तुरिति षष्ठ्यपि । सा शर्मिष्ठा सम्राजं कृतराजसूययज्ञः
सर्वभूमीश्वरः सम्राट् “येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया-
राज्ञः स सम्राट्” इत्यमरः । “सत्सूद्विषत्” इति क्तिप् । “मो राजि समः कौ”
इति समो मकारस्य मत्वम् । तं पूरुमिव पूरुनामानं पुत्रमिव त्वमपि सम्राजं चक्र-
वर्तिनं पुत्रं अवाप्नुहि लभस्व । उभयत्राशिषि लोट् । उपमा ॥ ७ ॥

१०४

अभिज्ञानशाकुन्तले

गौतमी—भैअवं, वरा कखु एदे । ण आसिसा ।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुताग्निप्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वेपरिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते ।)

अमी वेदिं परितः क्लृप्ताधिष्ण्याः

समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्माः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-

वैतानास्त्वां वह्नयः पालयन्तु ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृष्टिक्षेपम् ।) क ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।

(प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती ।

सर्वे परिक्रामन्ति ।

काश्यपः—भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः,

१. भगवन्, वरौ खल्वेतौ । नाशिषौ ।

अमी इति ॥ वेदिं परितः वेद्याः समन्ततः “अभितः परितः” इत्यादिना द्वितीया । क्लृप्तानि रचितानि धिष्ण्यानि अधिष्ठानानि येषां तथोक्ताः समिधः एषां सन्तीति समिद्वन्तः ससमिधः समिद्रिः पोषिता इतियावत् । पदसंज्ञायां जश्त्वम् । प्रान्तेषु पार्श्वेषु चतसृषु दिक्ष्वित्यर्थः । संस्तीर्णाः विकीर्णाः दर्माः कुशायेषां ते तथोक्ताः । विशेषणद्वयेन शकुन्तलाप्रेषणार्थं प्रातरैवाग्निहोत्रादिकं सर्वं निर्वर्तितमिति शोध्यते । हव्यस्य आज्यादेः गन्धैः दुरितं पापं अपघ्नन्तः नाशयन्तः वैतानाः वितानं यज्ञः तस्येमे “तस्येदमित्यण्” । “ऋगुविस्तारयोर्ब्री वितानं त्रिषु तुच्छके” इत्यमरः । यज्ञसंबन्धिनः वह्नयः अग्नयः । बहुवचनेन त्रित्वमुक्तम् । सभ्यावसथ्यसाहित्यात्पञ्चत्वं वा त्वां पालयन्तु रक्षन्तु ॥ ८ ॥

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

पातुमिति ॥ या शकुन्तला युष्मासु वृक्षेषु अपीतेषु पानमकृतवत्सु । अकृतजलसेकेष्वित्यर्थः । न विद्यते पीतं पानं येषां ते तथोक्तास्तेषु । पीतमिति नपुंसके भावे क्तः । यद्वा प्रसिद्धकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । यथा मेघो वर्ष-
तीत्यादौ जलं कर्म प्रसिद्धं तथात्रापि । तदुक्तम् । “प्रसिद्धेरेविवक्षातः कर्मणोऽकर्म-
का क्रिया” इति । अथवा पीतमेषामस्तीति पीताः “अर्शआदित्वादच्” यथाह
भगवान्भाष्यकारः । “आकारो मत्वर्थीयो विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः, पीतमे-
षामस्तीति पीताः” इति । अथवोत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः “विभक्तधनाः विभक्ताः
आतरः, पीतोदकाः पीतागावः इतिवत् पीता इत्यस्य पीतजला इत्यर्थः कल्पनीयः ।
“गम्यमानस्त्राप्रयोग एव लोपोभिमतः” इति कैयटः । प्रथममादौ जलमुदकम् ।
शकुन्तलापक्षेऽयं शब्दः फलमूलादीनामुपलक्षक इति ज्ञेयम् प्रथममित्यनेन
यदायदा शकुन्तलाया जलपानसंभवस्त दातदा न । एकस्मिन्दिने शकुन्तलाया
बहुवारं जलपानसंभवात् किन्तु प्रथमावसरमेव । अनेन प्रातरारभ्य वृक्षाणां
जलसेचनानन्तरमेव स्वस्य फलमूलाद्याहारस्वीकार इति द्योत्यते । पातुं न
व्यवस्यति । अत्र जलं पातुं न व्यवस्तीत्यनेन जलमपि न पातुमीहते ।
किमुत फलमूलादीन् गृहीतुमिति व्यज्यते । किञ्च न व्यवस्तीत्यनेन त-
द्विषयकव्यवसायस्यैवाभावात्तद्ग्रहणस्य सुतरामभावः सूचितो भवति । व्यवस्य-
तीति वर्तमाने लट् । तेन अद्यापि युष्मास्वपीतेषु न व्यवस्यति सार्वभौम-
दुष्यन्तपरिणयेन स्वस्य महासौभाग्यबलेऽपि तादृशव्यवसायाभावबोधनेनाश्रमतस्तु
शकुन्तलायाः प्रेमातिशयः स्वजने दाक्षिण्यं चेत्यादि सुगुणसंपत्तिः सूचिता । एवं पति-
गृहगमनदिनेऽपि शकुन्तलायास्तरूणां जलसेचनक्रीडनिवारणकरीषदानादिबहुविधर-
क्षणव्यवसायनिश्चये भूतकालिकनिश्चयस्तु कैमुत्यन्यायसिद्ध एव । अत्र व्यवस्यतीति
सार्वकालिकत्वे लङिति केचित् । तच्च तादृशस्यानुशासनस्यानुपलम्भादुपेक्षणीयम् ।
किञ्च तथासति अद्यैव प्रयाणसम्भवेन भविष्यत्कालवृत्तान्तस्य सम्भवाभावेन सार्व-
कालिकत्वमङ्गश्चापतेत् । प्रियं इष्टं मण्डनं अलङ्करणं यस्यास्तथाभूताऽपि । अनेन
तद्ग्रहणयोग्यता सूच्यते । स्नेहेन युष्मद्विषयकप्रेमातिशयेन । नतु स्वदेहालङ्कारणवि-
मुखतया । भवतां पल्लवम् एकवचनेन कदाप्येकमपि पल्लवमवतंसार्थं न गृह्णातीति
सूच्यते । नादत्ते न गृह्णाति । “आडोदोऽनास्यविहरणे” इत्यात्मनेपदम् । आदानं
हि क्लेशाभावपूर्वकं ग्रहणम् । तदपि न करोतीति दयाधिक्यं प्रतिपाद्यते । अन्यथा

१०६

अभिज्ञानशाकुन्तले

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ९ ॥

(कोकिलरुतं सूचयित्वा ।)

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा

प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥ १० ॥

(आकाशे ।)

नापचिनोतीत्यादि प्रयुज्जीत । आद्ये प्राथमिके दिगादित्वाद्यत् । वः युष्मत्सम्बन्धिनां कुसुमानां पुष्पाणां प्रसूतिसमये उत्पत्तिकाले यस्याः शकुन्तलायाः उत्सवः हर्षजनको व्यापारः “उत्सूते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्त्यते” इति तल्लक्षणात् । भवति उत्पद्यते । स्वसंवर्धितवृक्षाणां स्वदृष्टिपथ एव पुष्पोद्गमदर्शानामहान्तमानन्दमन्वभूदित्यर्थः । सेयं प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना युष्माकं जलसेचनादिशुश्रूषापरा शकुन्तला पत्युर्दुष्यन्तस्य गृहं सदनं याति गच्छति । अनेनानुज्ञानस्योचितसमयत्वं ध्वनितम् । सर्वैस्तरुभिर्युष्माभिः । प्रत्येकानुज्ञादाने कालविलम्बो भवेदिति सर्वैरित्युक्तम् । अनुज्ञायतां अनुमन्यताम् । प्रार्थनायां लोट् । शकुन्तलाकर्तृकपतिगृहकर्मकगमनमनुज्ञायतामिति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । अनेन प्रमदाजनस्वाभाविकया लज्जया शकुन्तला स्वयं न वदति । अतस्तन्मथोच्यत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

अनुमतेति ॥ इयं शकुन्तला वनवासे बन्धुभिः बन्धुभूतैः वनवासे बन्धुभिरिति सप्तमीसमासेन वनवासेपि तेषां बन्धुत्वप्रतिपादनेन तदनुज्ञानावश्यकत्वं सूचितं । तरुभिः वृक्षैः अनुमतं अनुज्ञातं गमनं पतिगृहं प्रति गमनं यस्यास्तथोक्ता जातेति शेषः । यथा यतः अत्र यथा शब्दो हेत्वर्थः । यथावा वीरचरिते “यदिदमधिष्ठिकातः सुवेलद्वैरकाण्ड एव प्रबलकिलिकिलाकोलाहलमुखरितहरिन्मुखं वलीमुखचक्रमक्रममेवोच्चलितं तथा मन्ये पतितमेव प्रहरणैरिति ॥” अन्यत्रापि “यथा रन्ध्रं व्योम्रश्चलजलदधूमः स्थगयति स्फुलिङ्गानां बहौ दधति च यथा क्रीटमणयः यथा विद्युज्ज्वालोलसितपरिपिङ्गाश्च ककुभस्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखण्डे स्मरदवः ।” इति । एभिस्तरुभिः कलं अव्यक्तमधुरं “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः” इत्यमरः । ईदृशं ध्रूयमाणप्रकारं परैर्भृताः परभृताः कोकिलाः “वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इति कोकिलपर्यायेष्वमरः । तेषां विरुतं शब्दः

चतुर्थोऽङ्कः ।

१०७-

रम्यान्तरः कमलिनीभरितैः सरोभि-

श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ ११ ॥

“तिरश्चां वाशितं स्तम्भम्” इत्यमरः प्रतिवचनीकृतं मत्कृतशकुन्तलापतिगृहगमनानुज्ञाप्रार्थनायाः उत्तरीकृतम् मया या प्रार्थना कृता तरवः क्रोकिलरवेण तदुत्तरं चक्रुरित्यर्थः । तथा तस्मादनुमतगमनेति पूर्ववाक्येण संबन्धः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तथाशब्दोऽध्याहार्यः अनेन वसन्तसमयः सूच्यते । अपरवक्त्रं वृत्तम् ॥ १० ॥

रम्यान्तर इति ॥ अस्याः पन्थाः कमलिनीभिः पद्मिनीभिः । अत्र विसिन्यादिपदल्यागेन कमलिनीशब्दप्रयोगात् सरसः कमलसाहित्यं सूच्यते । भरितैः पूर्णैः । अत्र कमलिनीति भूम्नि नित्ययोगे वा मतुप् । तदुक्तं “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥” इति । “कमलिनीहरितै” रिति पाठे हरिद्वर्णैरित्यर्थः । सरोभिः कासारैः । बहुवचनेन मार्गे प्रतिपदं सरसः सद्भावः । तेन तृष्णाद्यभावः सूच्यते । रम्यान्तरः रम्यं मनोहरं अन्तरं मध्यदेशो यस्य स तथोक्तः । छायाप्रधानाः द्रुमाः छायाद्रुमाः ‘शाकपार्थिवादित्वात्समासः’ तैः । तरुमात्रस्य सम्यक्तापहारिता नास्तीति छायाप्रधानत्वविशेषणं बहुवचनं च । छायाद्रुमलक्षणमुक्तम् । “पूर्वाह्ने च पराह्ने च तलं यस्य न मुञ्चति । अत्यन्तशीतला छाया स छायातरुच्यते ॥” इति । नियमितः निवारितः अर्कमयूखानां सूर्यरश्मीनां तापः सन्तापः यस्मिन्सः नित्यसापेक्षात्समासः । “चुलकितार्कमयूखतापः” इति पाठे चुलकितः प्रस्तः शमितः इति यावत् । तथा कुशे जले शेरते कुशेशयानि पद्मानि “अधिकरणे शेतेः” इत्यच् । “शयवासवासिष्वकालात्” इत्यलुक् । तेषां रजोभिः परागैः मृदुः रेणुः यस्य स तथोक्तः । अनेन पादानुपघात उक्तः । शान्तः अनुद्धतः । मन्द इति यावत् । अनुकूलवाही पवनः यस्मिन् स तथोक्तः । शिवः भङ्गलकरः । दस्युर्हिंसाजन्तुप्रभृतिकृतोपद्रवरहित इति यावत् । भूयात् आशिषि लिङ् । अत्र प्रयुक्तविशेषणैः पूर्वोक्तक्रोकिलरुतेन च शकुन्तलाप्रस्थानस्य शुभनिमित्तानि सूचितानि । तथाचोक्तम् “वामे मधुरवाक्पक्षी वृक्षः पल्लवितोऽग्रतः । अनुकूलो वहन्वायुः प्रयाणे शुभशंसिनः ॥” इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

१०८

अभिज्ञानशाकुन्तले

गौतमी—जादे, ण्णादिजणसिणिद्धाहिं अणुण्णादगमणासि तवो-
वणनेवदाहिं । पणम भवदीणं ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य । जनान्तिकम् ।) हेला पिअंवदे, णं
अज्जउत्तदंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खेण मे चलणा
पुरदो पवट्टन्ति ।

प्रियंवदा—णै केवलं तवोवणविरहकादरा सही एव्व । तुए उव-
ट्ठिदविओअस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्थं पेक्खु ।

उमगलिअदढ्मकवला मिआ परिच्चत्तणच्चणा मोरा ।

ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥ १२ ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा ।) ताद, लतावहिणिअं वणजोसिणिं दाव
आमन्तइस्सं ।

१. जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भग-
वतीः ।

२. हला प्रियंवदे, नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुः-
खेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते । *मन्दितुः ख दुः खेन . आदि गुणितुः*

३. न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्था-
पि तावत्समवस्थां पश्य ।

उद्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्ता मुञ्चन्त्यधूर्णाव लताः ॥

४. तात, लताभिर्गनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

उद्गलितेति ॥ मृगाः हरिणाः उद्गलिताः मुखाभिः स्रुताः दर्भकवलाः
दर्भग्रासाः येषां तादृशा भवन्तीति शेषः । शकुन्तलाविक्षेपजनितदुःखवशा-
च्चिरपरिचिता मृगाः वदनाद्दर्भान्ध्वन्तीति भावः । मयूराः वर्हिणः परित्यक्तं वर्जितं
नर्तनं नृत्नं यैस्ते तथोक्ताः अत्रापि भवन्तीति शेषः । अयं च नृत्यपरित्यागो दुःखा-
तिशयं शोतयति । लताः अपसृतानि गलितानि पाण्डुपत्राणि पक्षपर्णानि याभ्यः
स्तादृशः सत्यः अधूणि बाष्पाणि मुञ्चन्ती व । अत्र वसन्तकालिकपक्षपर्णभ्रंशश्च
लताकर्तृकाश्रुमोचनत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १२ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

१०९

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावदक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्य ।) वृणजोसिणि, चूदसंगता वि मं पञ्चालिङ्ग इतोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहुदि दूरवत्तिणी कखुदे भविस्सं ।

काश्यपः—

संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे

भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।

चूतेन संगतवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १३ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

१. वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखावाहाभिः । अद्य-
प्रश्रुति दूरवर्तिनी खलु ते भविष्यामि ।

चूतसङ्गतापीति । अत्रापिशब्देन भर्तृस्नेहादप्यधिकस्सोदर्यस्नेह इति ध्वन्यते ।

संकल्पितमिति । तवार्थे त्वन्निमित्तम् । अत्रार्थ इत्येतदव्ययम् तथाचोक्तम् “अर्थे कृते च शब्दौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ” इति । मया मुनित्वादनुरूपवरसम्पदनार्थं नानादेशपर्यटनासमर्थेन मया । प्रथममेव मेनकाविश्वामित्रपरित्यागानन्तरं त्वदानयनानन्तरमेव । अथवा तव च दुष्यन्तस्य च समागमात्प्रागेव । संकल्पितं मनसाऽभीप्सितं आत्मसदृशं कुलशीलवयोरूपादिभिः सर्वथा स्वानुरूपं भर्तारं पतिं त्वं सुकृतैः त्वत्कृतैरेव पुण्यैः गता प्राप्ता । अनुरूपवरसमागमः पित्रादिभिः प्रार्थितोऽपि बध्वास्तादृशभाग्यानुभवयोग्यप्राक्तनसुकृतातिशयादेव घटते । अतस्तव चेयं दुष्यन्तप्राप्तिर्मन्त्रियोगं विनैव प्राप्तत्वात् सुकृतहेतुकैवेति भावः । इयं पुरोदस्यमाना नवमालिकाऽपि लताविशेषश्च सुकृतैः सुष्ठु कृतैः निकटरोपणालवाल-पूरणादिप्रयत्नैः करणैः चूतेन सह संगतवती सङ्गमं प्राप्तवती । अत इति शेषः । अहं संप्रतीदानीं अस्यां नवमालिकायां त्वयि च विषये वीता गता चिन्ता यस्मात्तादृशः विशेषेण गतचिन्त इत्यर्थः । अस्मीति शेषः । अत्र नवमालिकायाः शकुन्तलायाश्चानुरूपवरसमागमवर्णनाद्योग्येन योग्यसमागमरूपः समालङ्कारः । शकुन्तलादुष्यन्तयोः परिणयस्य निजाभिमतस्य स्वप्रयत्नं निनैव सुकृतातिशयेन प्राप्तिवर्णनात्प्रहर्षणालङ्कारश्चेति समप्रहर्षणयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

११०

अभिज्ञानशाकुन्तले

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति ।) हला, एसा दुवेण वो हत्थे णि-
क्खेवो ।

सख्यौ—अअं जणो तुए दाणिं कस्स हत्थे समप्पिदो । (इति
चाष्पं विकिरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरी-
कर्तव्या शकुन्तला ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तौद, एसा उडजपज्जन्तचारिणी गव्वमन्थरा मअ-
वहु जदा अणघप्पसवा होइ तदा मे कं पि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जअ ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा ।) कौ णु क्खु एसो पुणो पुणोवि
णिवसणं मे सज्जइ (इति परावर्तते ।)

काश्यपः—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिद्धुर्दानीं

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशमूचिविद्धे ।

१. हला, एसा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

२. अयं जनः त्वयेदानीं कस्य हस्ते समर्पितः ।

३. तात, एषोऽजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति तदा
मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितुकं विसर्जय ।

४. को नु खल्वेष पुनः पुनरपि निवसने मे सज्जति ।

अनघप्रसवाक्लेशरहितप्रसूतिः सुखप्रसवेत्यर्थः । प्रियनिवेदयितुकम् । अस्त्राः
पुत्रजननरूपप्रियवार्ताबोधकम् ।

यस्येति ॥ लया अत्यन्तदयार्द्रया लया कुशा एव सूचयस्तामिर्विद्धे कृतक्षते ।
सूचिशब्देन वेधयोग्यत्वं ध्वन्यते । मुखे व्रणविरोपणं व्रणस्य क्षतस्य विरोपणं यथा-
वस्थितिसम्पादनेन शामकं इद्धुर्दानीं तापसतरूणां तैलं कर्म न्यषिच्यत निषि-
क्तम् । नीत्यव्ययेन व्रणावसानपर्यन्तं तदेकतानचित्ता द्योत्यते । श्यामाकानां
वृणधान्यविशोद्भाणां मुष्टिभिः परिवर्धितकः अनुकम्पया पोषितः । अनुकम्पायां

चतुर्थोऽङ्कः ।

१११

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति अनुत्पन्नायाः ।

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १४ ॥

शकुन्तलाः—वच्छ, किं सहवासपरिचाङ्गिं मं अणुसरसि ।
अचिरप्पसूदाए जनणीए विणा वड्डिदो एव्व । दाणिं पि मए विरहिदं
तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तेहि दाव । (इति रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १५ ॥

१. वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या
विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व
तावत् ।

कन्प्रत्ययः । स्वयमनुसमर्थस्य श्यामाकान्मुष्टौ गृहीत्वा मुखेऽर्पितवतीति पोषण-
प्रकारं सूचयितुं मुष्टिपदोपादानम् । तादृशः सोऽयं अग्रे दृश्यमानः पुत्रकृतकः
कृतकश्चासौ पुत्रश्च “आहिताम्रयादित्वात्परनिपातः” तथाभूतः मृगः ते पदवीं न
जहाति न मुञ्चति । त्वदनुगामी भवतीत्यर्थः । अत्र कुशसूचीति परिणामालङ्कारः ।
वेधसम्पत्त्यर्थं कुशेषु सूचित्वसमारोपात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

उत्पक्ष्मणोरिति ॥ उन्नते पक्ष्मणी ययोस्तयोर्नयनयोः उपरुद्धा अन्तरिता वृत्तिः
प्रसरो येन तद्ग । नित्यसापेक्षत्वात्समासः । दर्शनव्यापारं प्रतिवध्नन्तमितियावत् ।
वाष्पं स्थिरतया स्थैर्येण धैर्यमवलम्ब्येति यावत् । विरतः निवृत्तः अनुबन्धः अवि-
श्रान्तवहनं यस्य तत्तथोक्तं कुरु । ऊर्ध्वाकृतैः पक्ष्मभिर्वाष्पमोचनं निरुन्धीत्यर्थः ।
खलु यतः अलक्षितः नयनयोर्वाष्पकलुषतयाऽदृष्टः नतोन्नतः निम्नोन्नतः भूमि-
भागः भूप्रदेशः यस्मिन् तादृशे मार्गे पदानि पादन्यासाः विषमीभवन्ति स्खलन्ति ।
अत्र भर्तृगृहप्रस्थानकाले स्खलनादिपदप्रयोगोऽशुभावह इति विषमीभवन्तीत्युक्तम् ।
तस्मात्कुर्वीति पूर्वेण सम्बन्धः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

११२

अभिज्ञानशाकुन्तले

शार्ङ्गरवः—भगवन्, ओदकान्तात् स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य नः प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम् ।) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् । (इति चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम् ।) हँला, पेक्ख । णल्लिणीपित्तन्तरिदं वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरड्ढि दुक्करं अहं करेमि ।

अनसूया—सैहि, मां एव्वं मन्तेहि ।

एसा वि पिण्ण विणा गमेइ रअणिं विसाअदीहअरं ।

गरुअं वि विरहदुक्खं आसावन्धो सहावेदि ॥ १६ ॥

१. हला, पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवक्याटति दुष्करमहं करोमि ।

२. सखि, मैवं मन्त्रय ।

३. एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति ॥

ओदकान्तात् आजलान्तात् उदकसमीपपर्यन्तमिति यावत् । “ओदकान्तं प्रियं पान्थमनुव्रजे” दितिस्मरणात् । क्षीरवृक्षच्छायाम् क्षीरप्रधानः वृक्षः क्षीरवृक्षः शाकपार्थिवादित्वात्समासः तस्माच्छायाम् क्षीरिणां वटादीनामेव छायाधिक्यात् क्षीर-वृक्षग्रहणम् । अतिशयेन युक्तम् युक्तरूपम् “प्रशंसायां रूपम्” इति रूपप्रत्ययः । दुष्करमहं करोमीत्यनेन शापतिरोहितस्तृप्तिं दुष्यन्तमलप्स्यमानायाश्शकुन्तलायाभावि दुःखं तुल्यसंविधानतयासूचिम् तस्मादिदन्तुल्यसंविधानेन कृतं पताकास्थानकं तदु-क्तम् “पताकास्थानकं प्राहुर्भाविनोर्थस्यसूचनम् । चतुर्भिः कारणैरेतच्चतुर्धापरिकीर्ति-तम् । सहस्रैवार्थसम्पत्त्याविमर्शादनुनिर्णयात् । तुल्येनसंविधानेनतथातुल्यविशेषणा त्” इति ।

पसेति ॥ एषाऽपि चक्रवाक्यपि । अपिशब्देन क्षणमपि प्रियविरहासहिष्णु-त्वं ध्वन्यते अथवा अपि शब्देन शकुन्तला समुच्चीयते । प्रीणातीतिप्रियः “प्रीन्

चतुर्थोऽङ्कः ।

११३

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्रचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरव—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुचैः कुलं चात्मन-

स्त्वय्यस्याः कथमप्यवान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

तर्पण” इत्यस्मात् “इगुपध” इति कप्रत्यये रूपम् । तेन चक्रवाकेण विना “पृथ-
ग्विना” इत्यादिना तृतीया । विषादेन दुःखेन दीर्घतरां द्राघीयसीं रजनीं जातावे-
कवचनं सर्वारजनीरित्यर्थः रज्यन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्यामिति रजनी ।
“क्षिपेः क्त्वि” इति चकारादनिः । कित्वाभ्रलोपः ततो ङीष् । इदं च पदं विरहस्य दुः
हत्वं द्योतयति । अत एव न रात्र्यादिपदप्रयोगः । तां गमयति यापयति प्रियसाहित्ये
रात्रिः क्षणमिव गच्छेदिति द्योतयितुं दीर्घतरामित्युक्तम् । गुर्वपि असह्यमपि विरहदुः
खं प्रियजनवियोगदुःखं कर्म आशाबन्धः प्रियजनप्राप्त्याशा साहयति । गिजन्तस्य
सहघातोः पयोगः । उक्तश्चायमेवार्थः मेघसन्देशेऽपि । “आशाबन्धः कुसुमसदृशः
प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥” आर्या ॥ १६ ॥

अस्मानिति ॥ अस्मान् । पूजायां बहुवचनम् । संयमस्तप एव धनं येषां
तादृशान् साधु सम्यग्विचिन्त्य अत्र मुन्यादिपदत्यागेन संयमधनग्रहणं तृणीकृत-
धनान्तरत्वं सूचयन् शकुन्तलायाः स्त्रीकारास्वीकारयोर्हर्षक्रौधौ सूचयति । अतः श-
कुन्तला न विमाननीयेति भावः । आत्मन उचैः उत्कृष्टं पत्नीत्यागविमुखमिति
यावत् । कुलं चन्द्रवंशं च साधु विचिन्त्येत्यनुषज्यते । तादृशवंशोत्पन्ने त्वय्यली-
कवादप्रतारणादिकं नोचितमिति व्यज्यते । अस्यां अरण्यवासितया कैतवानभिज्ञायाः
शकुन्तलायाः त्वयि तां त्वयैव बहुशोऽनुभूतां स्नेहप्रवृत्तिं अनुरागप्रबन्धम् । अनेन
भवद्विरहदिवसमारभ्य प्रतिक्षणोपचीयमानबहुविधदुःखानुभवो द्योत्यते । अत एव
तवास्यामिति नोक्तम् । कथमपि अबान्धवकृतां न सन्ति बान्धवा अस्मदादयो
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा कृतां अनया त्वयि प्रवर्तितां विचिन्त्य । बन्धुजनसम्म-
तिमप्यविगण्य मयि कृतस्नेहेयं न कदाऽपि विमाननामर्हतीति साधु विचिन्त्येत्यर्थः ।
इयं तादृशी दारेषु राजपरिग्रहेषु मध्ये सासान्या दारान्तरसाधारणीं प्रतिपत्तिः पुर-
स्कृतिः । गौरवमित्यर्थः । सा पूर्वायस्मिन्कर्मणि तद्यथा । दारान्तरेषु यादृशं गौरवं
तादृशं गौरवं पुरस्कृत्येत्यर्थः । त्वया कुलशीलाद्युत्कृष्टगुणवता त्वया दृश्या अवेक्षणी-

११४

अभिज्ञानशाकुन्तले

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतःपरं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १७ ॥

शार्ङ्गरव—गृहीतः संदेशः ।

काश्यपः—सा त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लोकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य ।

शुश्रूषस्व गुरुन्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

या । पूर्वपरिणीतैर्दारैस्सह समानगौरवभाजनं करणीयेति भावः । तर्हि लोके सर्वै-
विशेषप्रतिपत्तिरेव प्रार्थ्यते कथमत्र सामान्यप्रतिपत्तिः प्रार्थ्यत इति चेत्तत्राह ।
अतः परमिति । अतः परं दारान्तरसाधारण्येनावेक्षणादन्यत् विशेषप्रतिपत्त्यादि-
कमित्यर्थः । भाग्यायत्तम् भाग्ये दैवे आयत्तमधीनम् । “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं
स्त्रीनियतिर्विधिः” इत्यमरः भवतीति शेषः । तत् वधूबन्धुभिः वध्वाःस्त्रिया बन्धु-
भिः बान्धवैः अस्माभिः न वाच्यं न वक्तुमुचितम् । यतो वयं वधूबन्धवस्ततोऽ-
स्मदुच्यमानं तु पक्षपातितयौदासीन्यमेव गमयेत् । अथवा मानानीये जामातरि
नियोगत्वेन पर्यवस्येत् । अतो नोच्यत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१७॥

शुश्रूषस्वेति ॥ गुरुन् माननीयान् श्वशुरादीन् शुश्रूषस्व सेवस्व तदुचितां
परिचर्यां विधेहीत्यर्थः । सन्नन्तः शृणोतिः परिचर्यायां रुढः । “वरिवस्या तु शुश्रू-
षा परिचर्याप्युपासनम्” इत्यमरः । “ज्ञाश्रुस्मृद्दृशां सनः” इत्यात्मनेपदम् ।
सपत्नीजने समानः पतिर्यासां ताः सपत्न्यः समानभर्तृकाः । “नित्यं सपत्न्यादि-
षु” इति सूत्रेण पतिशब्दान्यस्य नकारः ङीप् । समानस्य सादेशश्च निपात्यते ।
तासां भर्तुर्दाराणामित्यर्थः । जने समूहे प्रियसख्याः वृत्तिं प्रियभाषणादिव्यापारं
कुरु तेषु त्वया प्रियसखीवदाचरितव्यमित्यर्थः । विप्रकृतापि भर्त्रा विमानितापि
रोषणतया कोपनतया भर्तुः पत्युः प्रतीपं प्रतिकूलं मास्मगमः मायासीः । “स्मो-
त्तरेलङ् च” इति चाद्भुङ् । प्रतिकूलचारिणीमामूरित्यर्थः । भाग्येषु सुखेष्वनुत्सेकि-
नी सती परिजने भृत्यवर्गे भूयिष्ठं प्रकामं दक्षिणा अनुकूला भव । ममैतादृशं
भाग्यमस्तीति मास्मदृष्यइत्यर्थः । यद्वा परिजने सेवकवर्गे भूयिष्ठमतिशयेन दक्षिणा

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्थाधयः ॥ १८ ॥
कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एत्तिओ वहूजणस्स उवदेसो । जादे, एदं कखु सव्वं ओधारेहि ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला—तौद, इदो एव्व किं पिअंवदामिस्साओ सहीओ णि-
वत्तिस्सन्ति ।

काश्यपः—वत्से, इमे अवि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाक्षिष्य ।) कैहं दाणिं तादस्स अङ्कादो परि-
ठमट्ठा मलअतडुम्मूलिआ चन्दणलता विअ देसन्तरे जीविअं धारइस्सं

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ।

१. एतावान्वधूजनस्योपदेशः जाते, एतत्खलु सर्वमवधारय ।

२. तात इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते ।

३. कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे
जीवितं धारयिष्ये ।

अनुकूला भव । भाग्येषु सम्पत्सु अनुत्सेकिनी निगर्वा भव । ममैतादृशं सौभाग्य-
मिति गर्वो न कार्य इति भावः । अत्र पक्षे भवेत्यध्याहार्यम् । भूयिष्ठमित्यादेर्वाक्य-
द्वयकल्पनस्योचितत्वेऽप्येकवाक्यत्व एव स्वरसो दृश्यते । शुभ्रूषस्वेत्यादिषु सर्वत्र
विधौ लोट् । एवं इत्थं युवतयः तरुण्यः गृहिण्याः पत्न्याः पदं स्थानं अधिकारमि-
तियावत् । यान्ति प्राप्नुवन्ति । वामाः विपरीतचारिण्यः कुलस्य उभयवंशस्य ।
तनयादौर्जन्यजनितापवादस्य पित्रादिगामितायाऽप्यनुभवसिद्धत्वात् । आधयः
यातनास्वरूपाः अर्थात्तत्कारिण्यो भवन्तीति शेषः । यथा आधयो मनसो दुःसहव्य-
थामुत्पादयन्ति तथा प्रतिकूलचारिण्यः स्त्रियोऽप्युभयकुलस्यातीव कलङ्कमुत्पादय-
न्तीति भावः ॥ १८ ॥

मलयादन्यत्र चन्दनलतानजीवतीति प्रसिद्धिः । अनेन भर्तृबहुमानितायां
अपि पितृवियोगाविस्मरणं ध्वन्यते ।

११६

अभिज्ञानशाकुन्तले

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ १९ ॥ *Sorrow.*

अभिजनवत इति ॥ हे वत्से, त्वं अभिजनवतः महाकूलप्रसूतस्य “कुले-
प्यभिजनान्वयौ” इत्यमरः । अत्र मतुप् प्रत्ययः कुलस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति । तदु-
क्तं “भूमनिन्दाप्रशंसासु, नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति म-
तुवादयः ॥” इति । अन्ये तु गुणीत्यादाविव केवलं सामान्यपदं विशेषं बोधय-
तीत्याहुः । एतच्च दयादाक्षिण्यधर्मभीरुत्वादिगुणबाहुल्यं सूचयति । अथवा अ-
भितः समन्ततः जनवतः बन्धुजनयुक्तश्च । अनेन भर्तुर्वन्धुजनयुक्तत्वकथनेन
तत्कृत्यचिन्तया गृहिणीगतो व्यापारातिशयो ध्वन्यते । भर्तुर्दुष्यन्तस्य श्लाघ्ये मन्त्र्या-
दिपदापेक्षया स्पृहणीये गृहिणीपदे गृहिण्यधिकारे स्थिता वर्तमाना सती । अनेन
स्त्रीणामुत्कर्षश्च भर्त्रधीनत्वाद्युच्यन्तपरिणीतायास्तव कुलापेक्षयाऽधिकारापेक्षया वा
न कश्चिदपकर्षः सम्पत्स्यत इति द्योत्यते । तस्य तव भर्तुर्दुष्यन्तस्य विभवेन ऐश्व-
र्येण गुरुभिः महद्भिः दुर्वहैरितियावत् । स्त्रीणां गृहकृत्यस्य विभवानुरूपत्वादिति
भावः । कृत्यैः गृहकर्मभिः प्रतिक्षणं क्षणक्षणे आकुला व्यासक्तचित्ता । अनेन स्व-
गृहकार्यसहस्रनिमग्नत्वं विगलितवेद्यान्तरा भविष्यसीति द्योत्यते । अचिरादविल-
म्बितं प्राची पूर्वादिक् अर्कं सूर्यमिव पावनं पवित्रं तनयं सुतं प्रसूय उत्पाद्य । अने-
नार्कोपमानेनोत्पत्त्यमानस्य पुत्रश्च जगद्विलक्षणतेजस्वित्वलोकत्रयव्याप्तकीर्तिमत्त्व-
पावनत्वादि बहुगुणयोगिता सूच्यते । मम विरहजां मद्वियोगजनिताम् । नित्यसापे-
क्षत्वात्समासः । शुचं न गणयिष्यसि न स्मरिष्यसि । लोके स्त्रीणां पितृगृहवियोगदुः-
खानुभवहेतुषु नैकोऽपि तव दृश्यते । किन्तु । अतिश्लाघ्यगृहिणीपदप्राप्तिः, अनव-
रतगृहकार्यव्यग्रता, अत्युत्कृष्टपुत्रलभश्चेत्येवं शोकविस्मरणहेतवो बहुधा दृश्यन्ते ।
अतः शोकं विस्मरिष्यस्येवेति भावः । अत्र केचिदेवं व्याचक्षते । “न गणयिष्यसि
न मंस्यसे । न तु सा न भविष्यति । पितृवियोगदुःखस्याविस्मरणीयत्वात् ॥”
इति । तच्चार्यकल्पनं लोकोत्तरभर्तृसमागमेन सकलपुरंध्रीजनस्पृहणीयसुखानुभव-
वत्याः शकुन्तलायाः कादाचित्कदुःखानुभववत्कल्पनमप्यचतुरमित्यत उपेक्षणीय-
मेव । अत्र चतुर्थचरणप्रतिपूर्वचरणत्रयस्य हेतुत्वेनोपादनात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । स
च प्राचीवार्कमित्युपमालङ्कारेण सङ्कीर्यते । हरिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

११७

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छसि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य ।) हला, दुवे वि मं समं एव परिस्स-
जह ।सख्यौ—(तथा कृत्वा ।) सैहि, जइ णाम सो राआ पच्चहिण्णाण-
मन्थरो भवे तदो से इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गलीअं दंसेहि ।

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिद हि ।

सख्यौ—मा माआहि । अदि सिणेहो पावसङ्की ।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारुढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा ।) ताद, कदा णु भूओ तवो-
वणं पेक्खिस्सं ।

काश्यपः—श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

१. हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।

२. सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्ततस्तस्येदमात्मनामधे-
याङ्कितमङ्गलीयकं दर्शय ।

३. अनेन संदेहेन वामाकम्पितास्मि ।

४. मा मैषीः । अति स्नेहः पापशङ्की ।

५. तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

प्रत्यभिज्ञानमन्थरः पूर्वमनुभूतस्यापि पश्चाद्विस्मृतस्यार्थस्यपुनः कालान्तरे
स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं तस्मिन् तत्तेदंतावगाहिनि सेयं शकुन्तलेत्येवंरूपे ज्ञाने मन्थरः
शिथिलः तादृशज्ञानरहित इत्यर्थः । युगान्तरं हस्तचतुष्कावधि “युगं हस्तचतुष्के-
पि” इयि विश्वः ।

भूत्विति ॥ चत्वारः चतुर्दिश्ववस्थिताः सागराः । विशेषणेनैव विशेष्य-
प्रतिपत्तिः । ते अन्ता अवधयो यस्यास्तथोक्तायाः मद्याः सपत्नी भूत्वा । सपत्नी-
शब्दो व्याख्यातः । चतुरदधिमेखलिताया मद्या सहैकभर्तृका भूत्वा । चतुःसागर-

११८

अभिज्ञानशाकुन्तले

भर्ता तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं

शान्ते करिष्यासि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ २० ॥

गौतमी—जादे, परिहीअदि गमणवेला । णिवत्तेहि पिदरं । अह-
वा चिरेण वि पुणो तुणो एसा एव्वं मन्तइस्सदि । णिवत्तदुभवं ।

काश्यपः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाक्षिष्य ।) भूओवि तपच्चरणपीडितं ताद-
स्ससरारिं अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठितम् हविस्सदि ।

१. जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः
पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते निवर्ततां भवान् ।

२. भूयोऽपि तपश्चरणपीडितं तातस्य शरीरमतिमात्रं मम कृत उत्कण्ठितम्
मविष्यति ।

वेष्टितभूमर्तुर्दुष्यन्तस्य महिषी भूत्वेति यावत् । दुष्यन्तस्त्वापत्यं पुमान् दौष्यन्तिः
“अत इम्” इतीम् । तं अप्रतिरथं न विद्यते प्रति संमुखः रथो यस्य तम् ।
“मात्रार्थं चाभिमुख्ये च प्रतिदानादिषु स्मृत इति” विश्वः । अत्र रथशब्देन रथिको
लक्ष्यते । तथा च प्रतिपक्षभूतप्रतिरथिकशून्यमित्यर्थः । तनयं पुत्रं निवेश्य विवाह्य ।
अत्र निवेशपदस्य विवाहे प्रयोगः “एव मातरतिरात्मसम्भवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि
तत्र सः” इति रघुवंशैकादशसर्गश्लोकव्याख्यातोऽवगन्तव्यः । तस्मिन् तनये
अर्पितः न्यस्तः कुटुम्बस्य पोष्यवर्गस्य भरः भारः येन तादृशेन भर्ता सार्धं “सह-
युक्तेऽप्रधान” इति भर्तुरप्रधानविवक्षया तृतीया । पत्युरतिबलभा त्वं यत्करिष्यसि
तदेव भर्ताङ्गीकरिष्यतीति द्योतयितुमप्रधानत्वोक्तिः । सहशब्दयोगाभवेऽपि तदर्थे-
न योगमात्र एव तृतीयाप्रवृत्तेस्तत्सूत्रे युक्तग्रहणेन “द्वद्वौ यूना” इत्यादिना ज्ञाप-
केन चलाभात् । प्रकृते तु तद्वाचकः सार्धशब्दो वर्तते एव । शान्ते प्रकरणानुसा-
राद्वयसीत्यव्याहार्यम् । अथवा शान्ते शमप्रधाने अस्मिन् आश्रमे तपोवने पदं
स्थानं वसतिमिति यावत् । करिष्यसि । अत्रैव निवत्स्यसीति भावः । यदा युवां
स्थविरभावं गमिष्यतस्तदायुवाभ्यां किञ्चित्तपोवनमधिवस्तव्यं तदर्थं मदीयएवाश्रम-
स्त्वया परिगृहीतव्य इत्यर्थः । अत्रनिवेश्येत्यस्य सिंहासने स्थापयित्वेतिकेषां चिद्व्या-
ख्यानं निवेश्येत्यस्य विरलप्रयोगत्वादर्थानभिज्ञपरिकल्पितम् । तथासति तदर्पित-
कुटुम्बभरणेत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् । राज्ञोजगत्कुटुम्बित्वान्मह्या अपि तेन गता-

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।)

शममेष्यति मे शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सरयौ—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हैद्री, हैद्री । अन्तरिहिदा पिअ-
सही सउन्दला वणराईए ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।) अनसूये, गतवती वां सहचारिणी ।

निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तौद, सउन्दलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवणं कहं पवि-
सामो ।

काश्यपः—स्नेहवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः,

शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

१. हा धिक्, हा धिक् । अन्तर्हिता प्रियसखी शकुन्तला वनराज्या ।

२. तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशावः ।

र्थत्वात् । अत्र “दौत्यन्तिष्मप्रातिरथं तनयं प्रसूय” इतिपाठोऽपि “तनयमचि-
रात्प्राचीवार्कम्” इत्यनेन पुनरुक्तत्वान्नैवादरणीयम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

शममिति ॥ उटजख्य पर्णशालायाः द्वारि द्वारदेशे । द्वारस्थस्येव नीवार-
बलेः प्रवेशनिर्गमसमये पौनःपुन्येन दर्शनसम्भवात् द्वारीत्युक्तम् । त्वया रचितपूर्वं
पूर्वरचितं “सुप्सुपा” इति समासः । विरूढं अद्भुतं नीवारबलिं तृणधान्यरूप-
मुपहारं “करोपहारयोः पुंसि बलिः” इत्यमरः । विलोकयतः पश्यतः वर्तमानार्थ-
शतृपत्येन यदायदाहमुटजद्वारं पश्यामि तदा तदा सः त्वत्स्मृतिमुद्वोध्यन् मम
शोकं वर्धयिष्यतीति शोकस्य दुः सहृद्वं द्योत्यते । मे बाल्यादारभ्य पोषयितुः क्षण-
मपि त्वद्विश्लेषमसहमानस्येत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । शोकः त्वद्वियोगजनितं दुःखं
कथं केनोपायेन शमं शान्तिं एष्यति गमिष्यति । न कदापि शोकः शान्तिमेष्यती-
ति भावः ॥ २१ ॥

१२०

अभिज्ञानशाकुन्तले

अर्थो हि कन्या परकीय एव

तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं

प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतावभिज्ञानशाकुन्तले तृतीयोऽङ्कः ।

अर्थ इति ॥ कन्या अप्रप्तादुहिता विशेषनिर्णयाभावेनान्यदीयः अर्थ एव हि धनमेव हि । हिः प्रसिद्धौ । तस्मादिति शेषः । परिग्रहीतुः परिग्रहीतृसम्बन्धिनां तां परकीयात्वेन प्रसिद्धां शकुन्तलां परिग्रहीतुरिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अद्य अस्मिन्दिने संप्रेष्य प्रेषयित्वा । अर्थात्पतिगृहं प्रतीति गम्यते । मे मदीयः अयं अन्तरात्मा अन्तःकरणं प्रत्यर्पितः स्थापकाय प्रतिदत्तः न्यासः रक्षणार्थं विस्मृतात् स्थापितं धनं येन स तथोक्त इव प्रकामं अत्यन्तं विशदः निर्मलः जातः । यथा केनचित्कस्मिंश्चित्सज्जने विस्मृताभिनिक्षिप्ते न्यासे तत्प्रत्यर्पणावधि सज्जनो निकामं दुःखी भूत्वा प्रत्यर्पणानन्तरं महान्तमानन्दमनुभवेदेवं विवेकसलिलसंक्षालितसंसारवासनापङ्के मनसि प्रत्यगात्मभावनया वीतशोकस्यापि मम मानसमेतावत्पर्यन्तं शकुन्तलारक्षणापेक्षया सदुःखमिवासीत् । इदानीमवश्यप्रस्थापनीयां तां पतिगृहं प्रेषयित्वा निर्दुःखं जातमित्यन्तरात्मनः प्राधान्यमुक्तम् । उपमालङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २२ ॥

इति श्रीदुग्धापगादक्षिणतीरास्थितविरिञ्चिपुराभिजन-

श्रीरामसुधीवरतनूभवशङ्करविरचिताया-

मभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां विद्व-

न्मनोरमाख्यायां चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा ।) भो वयस्स, संगीतशालान्तरे अवधानं देहि । कलविमुद्धाए गीदीए सरसंजोओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदी हंसवदिआ वर्णपरिअअं करोदि त्ति ।

राजा—तूष्णीं भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते ।)

अहिणवमहुलोलुवो तुमं

तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरीं ।

१. भो वयस्य, संगीतशालान्तरेऽवधानं देहि । कलविमुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।

२. अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥

कलविमुद्धायाः कला अव्यक्तमधुरा विशुद्धाअसङ्कीर्णस्वरान्तरतयानिर्दोषा चतथाभूतायाः गीतेः स्वरसंयोगः स्वरसमुदायः वर्णपरिचयम् वर्णः गीतक्रमः तस्य परिचयम् गानक्रियाभ्यासमिति यावत् ।

अहिणवेति ॥ हे मधुकर मधु करोति । “कृओ हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु” इति टः । तस्य सम्बुद्धिः । अभिनवं नूतनं यन्मधु मकरन्दस्तस्मिन् लोलुपः सतृष्णः । अनेन प्रत्यग्रविकस्वरानेकसुमरसास्वादनलम्पटत्वं द्योत्यते । तादृशः त्वं चूतमञ्जरीं आम्रवल्लीं अनेनेतरपुष्पविलक्षणसौरभातिशयशालित्वं ध्वन्यते । तथा यथा स्वाभिलाषपरिपूर्तिर्भवति तथेत्यर्थः । परिचुम्ब्य परितः समन्ततश्चुम्बित्वा । अनेन यावच्चुम्बनेन तद्रसौत्कृष्टज्ञानं भवति तावदाग्रायेति व्यज्यते । कमलेषु पद्मेषु वसतिः कमलवसतिः । सैव तन्मात्रं । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तेन निर्वृतः सुखितः । अत्र कमलमात्रवासेन सुखित इत्युक्त्या भ्रमरस्य पुष्पान्तरेष्वनास्था सूच्यते । केचित्तु “कमले पद्मे वसतिमात्रेण केवलवासेनैव निर्वृतः लब्धमुखः” इति व्याचक्षते । तदसङ्गतम् । तथा सति मात्रपदस्य वसतावेवान्व-

१२१

अभिज्ञानशाकुन्तले

कमलवसइमेत्ताणिवुदो

महुअर विहारिओ सि णं कहं ॥ १ ॥

यात् कमले वास एव मधुकरेणाकारि नतु तद्रसास्वाद इत्यर्थः प्रतीयेत । तथा च मधुकरे कमलरसानास्वादरूपदोष एवारोप्येत । एवंच निर्धृत इति न सङ्गच्छेत । रसास्वादमन्तरा केवलवासेन निर्धृतेरसम्भवात् । तावतैव निर्धृतेरभ्यपगमेतु सह-दयासम्मतं सधुकरस्यारसिकत्वं समापतेत् । प्रकृतार्थश्च कमले केवलमुषित्वा तेनैव सुखीभूय पुष्पान्तराणि नाद्रियसे इत्येवं मधुकरोपालम्भरूपो न परिस्फुरेदेव । अतो यथाव्याख्यातमेव समञ्जसम् । अत्र कमलपदेन रात्रौ विकासामाववत्तया चू-तमञ्जरीवत्सर्वदावस्थित्यभावात्कमलस्य विकासविशिष्टसर्वकालं भ्रमरेणानुभूयमान-तया चर्वितचर्वणन्यायेनाह्वयत्वादुपेक्षणीयत्वं ध्वन्यते । तथाभूतः सन् एनां निरतिशयानन्देन यावद्रसानुभवस्तावदनुभूतपूर्वां चूतमञ्जरीं कथं केन हेतुना वि-स्मृतोऽसि व्यस्मार्षीः । अत्र स्मरणस्य ज्ञानेऽन्तर्भावात् “मतिवुद्धिपूजायैभ्यश्च” इति वर्तमाने कर्तरि क्तः । अद्यापि विस्मरस्येवेति मधुकरोपालम्भस्य प्राकट्यं व-र्तमानकालिकप्रत्ययेन बोध्यते । अथवा विस्मृतमिति नपुंसके भावे क्तः । “तद-ख्यास्ति” इत्यर्थे “अर्शआदित्वात्” अच्प्रत्ययः । उद्दिश्येत्यध्याहारः । एनां चूतमञ्जरीमुद्दिश्य कथं विस्मृतिमानसीत्यर्थः । यद्वा । अविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्म-कत्वात्कर्तरि क्तः । अत्र पक्षेऽप्युद्दिश्येत्यध्याहार्यम् । अन्यथा एनामिति कर्मणोऽनन्वयः । अध्याहारे तूद्देशक्रियानिरूपितं कर्मत्वमुपपद्यत एव । कथंशब्देन प्रत्यग्र-विकस्वरसुमरसास्वादवद्भादरस्य कृताभ्रमञ्जरीमकरन्दास्वादस्य तवारसिकस्येव कम-लवासमात्रपरितृप्तत्वं न युज्यत इति मधुकरं प्रति निन्दा व्यज्यते । इयं यवनि-काभ्यन्तरस्थिताया राजपत्नीध्वन्यतमाया हंसपदिकाया गीतिः । अत्रेदमनुसन्धेयम् । पूर्वं हंसपदिकासौन्दर्यातिशयविमोहितचित्तो दुष्यन्तस्तां परिणीय कंचित्कालं तदासक्तचित्तो भूत्वाऽनन्तरं वसुमतीनान्त्यां स्वमहिष्यामाहितप्रणयो हंसपदिकां व्यस्मार्षीत् । अथ च स्वस्मिन्वैमुख्यमुत्प्रेक्षितवत्यास्तस्या राजानं प्रत्युपालम्भोऽस्या गीतेः परमार्थः । अत्र मधुकरशब्देन राज्ञो विविधपद्मिनीजातिस्त्रीसंभोगाचातुरी ज्ञाप्यते । अभिनवमधुलोलुप इत्यनेन स्त्रीरत्नतारतम्याभिज्ञत्वं चूतमञ्जरीमित्यनेन स्वस्येतरस्त्रीविलक्षणसौन्दर्यादिकं च सूच्यते । कमलवसतिमात्रनिर्धृत इत्यनेन बहु-वारमुपयुक्तयान्तः पुरस्त्रीणामुपभोगायोग्यत्वं ध्वनितम् । विस्मृतोऽस्येनां कथमि-त्यनेन स्वविमुखं राजानं प्रत्युपालम्भः संक्षेपेण प्रत्यपादीति ज्ञेयम् । अत्राप्रस्तु-तभ्रमरवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य राजवृत्तान्तस्य कथनात्सारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

राजा—अहो रागपरिवाहिनी गीतिः ।

विदूषकः—^१किं दाव गीदीए भवदा अवगओ अक्खरत्थो ।

राजा—(स्मितं कृत्वा ।) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण मधुपालम्भमवगतोऽस्मि । सखे माढव्य, मद्रचना-
दुच्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषकः—^३अं भवं आणवेदि । (उत्थाय ।) भो वअस्स, गहीदस्स ताए परकीएहिं हत्थेहिं सिंहण्डए अच्छराहिं विअ वीदरा-
अस्स णत्थि दाणिं मे मोक्खो ।

राजा—गच्छ । नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम् ।

विदूषकः—^३कौ गई (इति निष्क्रान्तः ।)

*The bubble 331
added to text in
sense of reference*

१. किं तावद्गीत्या भवताऽवगतोऽक्षरार्थः ।

२. यद्भवानाज्ञापयति । भो वयस्य, गृहीतस्य तथा परकीयैर्हस्तैः शिखण्डके
अप्सरोभिरिव वीतरागस्य नास्तीदानीं मे मोक्षः ।

३. का गतिः ।

अत्र केचिदिसं श्लोकं राज्ञः शकुन्तलाविस्मरणहेतुकोपालम्भविषयं परिकल्प्य त-
त्परत्वेनापि शब्दान्योजयन्ति । तदसङ्गतम् । यद्यप्ययं श्लोकः पूर्वानुभूतशकुन्यलावृ-
त्तान्तं विस्मृतवतो राज्ञः संस्कारोद्बोधनार्थमेव कविनात्र प्राधान्येन निवेशितः ।
तथाप्यविज्ञातशकुन्तलावृत्तान्तायाः हंसपदिकाया उक्तौ तादृशार्थकल्पनं न चारुतां
भजते । वस्तुतस्तु विदितशकुन्तलावृत्तान्तस्य राज्ञः पुनरेतद्गीताकर्णनेन दुर्वाससाप-
चशाद्विस्मृतस्यापि शकुन्तलावृत्तान्तस्य स्मृत्युत्पादकसंस्कारोद्बोधो भवत्येवेति न
काचिदप्यनुपपत्तिः । अपरवक्तुं वृत्तम् ॥ १ ॥

रागपरिवाहिनी रागसम्पूर्णा अत्यन्तरञ्जिकेत्यर्थः । सकृत्कृतप्रणयः सकृदेक-
वारम् कृतः प्रणयो येन स तथोक्तः मधुपालम्भं मत्सम्बन्धिनां निन्दाम् । इष्टजन-
विरहाद्वेपीत्यनेन शापजनितविकारस्यप्राबल्यमुक्तम् उत्कण्ठितमिति । सत्य-
पिशापेस्थायिन्यारतेरविच्छेदार्थमुक्तिः अन्यधामध्ये विच्छेदेमहान्नसमस्तस्यात् ।
ततः प्रविशतीति अत्रकञ्चुकिनस्सर्वदा राजगृहावस्थानाद सूचितस्यापिप्रवेशः कार्य-
चशाद्युक्त एवेत्यवधार्यम् ॥ कबकी अन्तः पुरचरः तल्लक्षणं यथा । “अन्तः पुर-
चरो वृद्धो विप्रोगुणगगान्तिः । सर्वकार्यार्थकुशलः कबुकीत्यभिधीयते ॥” ईदृशी-
भवस्थान् वृद्धावस्थाम् ।

राजा—(आत्मगतम् ।) किं नु खलु गीतमेवंविधार्थमाकर्ण्येष्टजन-
विरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा ।

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दा-

न्ययुत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।

यदुक्तम्, “इष्टजनविरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि” इति तत्समर्थयितुं मनोहरवस्तुदर्शनस्य जन्मान्तरानुभूतविषयस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकत्वमित्याह । रम्याणीति ॥ जन्तुः जनः प्राणिमात्रं लक्षयता जन्तुशब्देन सर्वानुभवसिद्धत्वं द्यो-
त्यते । सुखितोऽपि सज्जातसुखोऽपि । “तदस्य सज्जातं तारकादिभ्य इतच्” इति तच् । अनवाप्तेष्टजनविरहदुःखोऽपीत्यर्थः । अपिशब्देन विरहिणः पर्युत्सुकत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति ध्वन्यते । रम्याणि मनोहराणि वस्तूनि । विशेषणैव विशेष्यावगतेस्तदग्रहणम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा मधुरान् श्रुतिसुखदान् शब्दान् गीतातीन् निशम्य श्रुत्वा यस्मात्पर्युत्सुकः उत्कण्ठितो भवति । उत्कलिकाकुलचित्तवृत्तिः सम्पन्नत इतियावत् । तत्तस्मात् भावस्थिराणि भावैः प्राग्वासनाभिः स्थिराणि रुढमूलानि । जन्मसहस्रैरपि दूरीकर्तुमशक्यानीत्यर्थः । जननान्तरसौहृदानि अन्यज्जननं जननान्तरं । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तस्य सौहृदानि शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदः “सुहृद्सुहृदा मित्रामित्रयोः” इति साधुः । तेषां भ्रात्राः सौहृदानि यद्यपि “ह्यायनान्तयुवादिभ्योऽण्” इति युवादित्वादणि “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदद्वयोः सौहार्दमिति भाव्यम् तथापि बहूनां सहाकविप्रयोगाणामुप-
लम्भात्प्रयोगस्यास्य साधुत्वमवगन्तव्यम् । तथोक्तमुत्तररामचरिते सौहृदादपृथगा-
श्रयामिमाम्” इति । “निसर्गसौहृदेनास्माक” मित्यनर्घराघवे । अवोधपूर्वं बोधः पूर्वो यस्य तद्वोधपूर्वं तन्न भवतीत्यबोधपूर्वम् । विषयविशेषज्ञानाभावपूर्व-
मित्यर्थः । चेतसा स्मरति नूनं । नूनमिति दाढ्यापादकमव्ययम् । नतूत्प्रेक्षाव्यञ्जकं “ततस्त्विपाकानुगुणानाभिव्यक्तिर्वासनानां” इति जात्यन्तरव्यवधानेऽपि जन्मा-
न्तरस्मरणस्य पातञ्जलयोगशास्त्रसिद्धत्वात् । उक्तं च रघुवंशे “मनो हि जन्मा-
न्तरसङ्गतिज्ञम्” इति एवमेव कादम्बर्या जननान्तरजातसौहार्दाया महाश्वेतायाः
स्थानसम्पर्केन मनसः स्थितेः पुण्डरीकस्यात्सुक्यं द्रष्टव्यम् । इष्टजनसङ्गमेऽपि
रम्यवस्तुदर्शनादिभिः पर्यत्सुकत्वस्याविर्भावान्तरुवश्यं जन्मान्तरसौहार्दानबोधपूर्वं
मनसा स्मरतीत्यर्थः । अनेन राज्ञः शकुन्तलास्नेहो दुर्वासश्शापवशात् जन्मान्तर-
वर्त्तिरोहित इत्यवगम्यते । अत्रोत्तरवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपन्यासा-
द्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । अप्रस्तुतलोकसामान्यवृत्तान्तकथनेन रोज्ञो दुर्वासश्शा-

पञ्चमोऽङ्कः ।

११९

तच्चेतसा स्मरति नूनमवोधपूर्व

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ १ ॥

(इति पर्याकुलस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी (निश्चयः ।) अहो नु खल्वीदृशमिवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता

या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।

काले गते बहुतिथे मम सैव जाता बहुना पूरणः ।

प्रस्थानविक्रवगतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

भोः, कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापीदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवाऽविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । कुतः ।

पतिरोहितशकुन्तलाविषयानुरागस्य परिस्फुरणादप्रस्तुप्रशंसा चेत्यनयोऽस्त्वसृष्टिः । अवोधपूर्वं चेतसा स्मरतीति पूर्वकालिकज्ञानरहितपदार्थस्मरणस्य विरोधरूपस्य वस्तुनः भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानीत्यनेन समर्थनाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

आचार इति ॥ राज्ञः अवरोधगृहेषु अवरुध्यन्ते राजस्त्रियोऽवेत्यवरोधाः ।

“अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति घञ् । अवरोधाश्च ते गृहाश्च तेषु अन्तःपुरेषु आचारः नियमः । वेत्रयष्टिग्रहणमिति शेषः । इति हेतोः । अवरोधरक्षाधिकृतेन वेत्रयष्टिर्गृहीतव्येत्येवंरूपनियमादित्यर्थः । अवहितेन अप्रमत्तेन मया या वेत्रयष्टिः वेत्ररूपा यष्टिर्दण्डः गृहीता सैव या पूर्वं केवलमाचारार्थमेव गृहीता नतु दौर्बल्यात्सैवेत्यर्थः । बहुतिथे बहूनां पूरणः बहुतिथः “बहुपूगणसङ्घस्य तिथुक्” इति तिथुक् काले गते अतिक्रान्ते सति । अनेन स्वस्य राजगृहे चिरकालावस्थानात्प्रवेशनिवेदनयोरुचितकालप्रतीक्षाराहित्यं ध्वन्यते । प्रस्थाने गमने विक्रवा स्खलन्ती गतिर्यस्य तस्य मम अवलम्बनार्था शरीरावलम्बनप्रयोजना “अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” इति लीलिङ्गता । तथाभूता जाता । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अनतिपाल्यमनतिक्रमणीयम् । अविश्रमः नविद्यते विश्रमो यस्य सः विश्रान्तिरहितः “नोदातोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे” रिति विश्रसपदेऽद्वयभावः । लोकतन्त्रं लोकव्यवहारः प्रकृते रक्षाकर्म तस्मिन्नधिकारः नियोगः अथवा लोके भुवने तन्त्राधिकारः प्रधानाधिकारः “तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते” इत्यमरः ।

१२६

अभिज्ञानशाकुन्तले

भानुस्सकृद्युक्ततुरङ्ग एव

रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

शेषस्सदैवहितभूमिभारः

षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ४ ॥

भानुरिति ॥ भानुः सूर्यः सकृत् एकवारमेव युक्ताः सन्नद्धाः तुरङ्गाः अश्वाः
 येन स तथोक्त एव । अस्तीति शेषः । एकवारमेव रथे तुरगान्योजयित्वाऽविश्वान्तमन्तरिक्षे भ्रमतीत्यर्थः । अनेनाश्वयोजनेऽपि विश्रान्तिरहितस्यान्यकार्येऽविश्रान्तिः
 किमु वक्तव्येति विश्रान्तगमनं ध्वन्यते । अत्र राज्ञः सूर्योपमानेन यथा सूर्यस्य विश्रान्त्यभावस्तथा राज्ञोऽनवरतप्रजापालनव्यग्रता सर्वजनानामज्ञानजनितामार्गप्रवृत्तिनिवारणक्षमत्वं च सूच्यते । गन्धवहः वहतीति वहः पचाद्यच् । गन्धस्य वहइति षष्ठीसमासः गन्धं वहतीति विग्रहे तु कर्मण्यणि वृद्धौ गन्धवाह इति स्यात् । वायुः रात्रिन्दिवं “अचतुर” इत्यादिना निपातः । अहर्निशं सर्वदेतियावत् । प्रयाति वाति । अत्र पवनोपमानेन राजादेशस्य निरर्गलप्रचारः सूचितः । शेषः सदैव आहितः स्वफणाभिरूढः भूमेर्भारो येन स तथोक्तः । अस्तीत्यध्याहारः । अत्र सर्वत्र वर्तमानकालिकलटा अद्याप्येवमिति तेषामविश्रान्तकार्यव्यासङ्गस्सार्वकालिक इति प्रतीयते सर्वदा भूभारं वहतीत्यर्थः । अनेन शेषस्येव राज्ञो भूमिधारणक्षमत्वं ध्वनितम् । षष्ठांशः । षट्शब्दात् “तस्य पूरणे ङट् इति ङट्प्रत्यये षष्ठु इति रूपं । ततः “षष्ठाष्टमाभ्यां ज च” इति भागार्थेऽन्त्रत्ययः । षष्ठश्चासावंशश्च षष्ठांशः सः वृत्तिर्जीवनं यस्य तस्य राज्ञोऽपि एषः एवंलोकतन्त्राधिकारे विश्रमाभावः धर्मः न्यायः । अत्र केचित्पूर्वार्धे भानुः सकृद्युक्ततरङ्गः सन् रात्रिन्दिवं प्रयातीत्यनुयन्ति । तदसङ्गतम् । तथा सति रात्रिन्दिवं प्रयातीत्येतावतैव भिममतार्थसिद्धौ सकृद्युक्ततुरङ्गः इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । गन्धवह इत्यस्यानन्वयश्च स्यात् । गन्धवहः रात्रिन्दिवं प्रयातीत्यावृत्तौ तु गौरवं । तच्च गौरवं न चारुताहेतुः । किञ्च भिन्नपदैस्सामान्यधर्मः प्रतिपादनीय इत्येवंरूपः प्रतिवस्तुमानियमश्च हीयेत । अत उक्तरीत्यान्वयः कार्यः । अद्याविश्रान्तकार्यव्यासरूपस्य सामान्यधर्मस्य भानुस्सकृद्युक्ततुरङ्ग एवेत्यादिभिर्भिन्नपदैः वस्तुप्रतिवस्तुभावेन प्रतिपादनात् प्रतिवस्तूपमा साच मालारूपा षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एष इत्यप्रस्तुतराजसासामान्यवृत्तान्तप्रशंसनेन प्रस्तुतदुष्यन्तवृत्तान्तस्य प्रत्यायनादप्रस्तुतप्रशंसा चेत्यनयोः संसृष्टिः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

१२७

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष देवः

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा

निषेवतेश्रान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि संचार्य रविप्रतप्तः

शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ ५ ॥

(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः काश्यपसंदेशमादाय सखीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

नियोगम् स्वाधिकारं मुन्यागमननिवेदनरूपम् ।

प्रजा इति ॥ द्विपेन्द्रः द्वाभ्यां मुखेन शुण्डादन्डेन च पिबन्तीति द्विपाः । “सुपि स्थः” इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कः । तेषां इन्द्रः गजपतिः यूथानि हस्तिकुलानि संचार्य चारयित्वा रविप्रतप्तः भानुसन्तप्त आतपक्लान्त इति यावत् । तथाविधस्सन् दिवा मध्याह्ने शीतं शैत्यजनकं स्थानं वृक्षच्छायामिव अयं दुष्यन्तः प्रजाः जनान् स्वाः प्रजा इव स्वर्कायापत्यानीव । “प्रजा स्वात्सन्ततौ जने” इत्यमरः । तन्त्रयित्वा स्वेषु स्वेषु व्यापारेषु नियोज्य श्रान्तं श्रान्तियुक्तं मनश्चेतो यस्य स तथाभूतः सन् विविक्तं विविचन्ति जनाः अत्र विविक्तं विजनस्थलं “विचेर पृथग्भावे” इत्यस्माद्व्यव्यार्थत्वादत्यर्थत्वाद्वा “क्वोधिकरणे च” इति क्तः । निषेवते आश्रयते । वर्त्तमानकालव्यपदेशेन विविक्तस्थलाश्रयणस्याव्यवधानं व्यज्यते । अत्र राज्ञो विविक्तदेशवर्तित्वकथनेन कण्वशिष्यागमने तैः सह संलापादीनामयमेव श्रेयानवमर इति सूचितं भवति । केचित्तु “निषेवते शान्तमना” इति पाठमाद्रियन्ते । तन्न चतुरं । तथासति रविप्रतप्त इत्युपमानवाक्यस्थविशेषणस्य विरोधः स्यात् । अतस्तादृशविरोधपरिहारार्थं “श्रान्तमना” इति पाठ एवादरणीय इत्यत्र सहृदयाः प्रमाणम् । वक्ष्यति च “एते वयं क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः” इति । पूर्णोपमालङ्कारः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५ ॥

उपत्यकारण्यवासिनः उपत्यकारण्यपर्वतासन्नभूमिगतवनं तद्वासिनः “उपाधिभ्यां त्यक्त्वा सन्नारूढयो” रितित्यकन् “उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमि” रित्यमरः अत्र-तपस्विनां हिमशैलारण्यवासित्वोक्त्या शीतादिक्लेशसहनपूर्वकं दुष्करतपश्चरणं तेन गौरवातिशयश्चरव्याप्यते । देवः प्रमाणम् यत्कर्तव्यं तदेव एव जानातीत्यर्थः ॥ अधिकिमित्यङ्गीकारे “अङ्गीकृतौ स्यादथकिम्” इत्यमरः । श्रौतेन वेदोक्तेन । सत्कृत्य-

१२८

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—(सादरम् ।) किं काश्यपसंदेशहारिणः ।

कञ्चुकी—अथ किम् ।

राजा—तेन हि मद्रचनाद्विजाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः । अमूना-
श्रमवासिनः श्रैतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति ।
अहमप्येतान् तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा । (उत्थाय ।) कोऽहं भोः । (प्रविश्य ।) प्रतीहारी । आणवेन्दु
देवः ।

राजा—वेत्रवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—ईदो इदो देवो ।

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य ।) सर्वः प्रार्थितमर्थमधि-
गम्य सुखी संपद्यते जन्तुः । राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव । यतः ।

औत्सुक्यमात्ममवसाययति प्रतिष्ठा

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेनम् ।

१. इत इतो देवः ।

पूजयित्वा । तर्पस्विपु गौरवातिशयेनस्वयमेवेत्युक्तम् ॥ वेत्रवतीतिप्रतीहारी-
नाम । द्वारदेशस्थिताया स्तत्रास्सर्वदा राजसन्निधानावस्थानादप्रवेशः । प्रतीहारी-
लक्षणं यथा । “सन्धिविग्रहसम्बद्धनानाकार्यसमुत्थितम् । निवेदयन्तियाः कार्यं
प्रतीहार्यस्तुताः स्मृताः ॥” इति ।

औत्सुक्येति ॥ प्रतिष्ठा आस्पदं । राज्यलाभ इतिय वत् । औत्सुक्यमात्रं
केवलं तदप्राप्तिनिमित्तामुत्कण्ठाम् । मात्रशब्दो राज्यलाभोत्कण्ठापेक्षया
राज्यलाभानन्तरजनितक्लेशस्याधिक्यं द्योतयति । अवसाययति अवसानं करोति ।
अवपूर्वकात्षोऽतर्कमणीत्यस्माणिचि रूपं “शाच्छसाध्राव्यावेपां युक्” इति युगा-
गमः । अवसादयतीति पाठे सीदतेर्ण्यन्तस्य रूपं । लब्धस्य राज्यस्य परिपालने
संरक्षणे विषये वृत्तिर्व्यापारः परिपालनाय वृत्तिरिति केषां चिद्व्याख्यानं तु तद-
र्थेन समासस्य प्रकृतिविकृतिभावावगतावेवाभ्युपगमात्प्रकृते च प्रकृतिविकृतिभावं-
स्याभावाच्चतुर्थीसमासस्यानुत्पत्तेश्चिन्त्यम् । अतएवाश्रधासादयः पठ्यासमासा इति।

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये ।)

वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

सिद्धान्तितम् । एनं राजानं क्लिभ्राति । अभिलषितराज्यलाभादौत्सुक्यमात्रं नि-
वर्तते । किन्तु लब्धपरिरक्षणं महान्तं क्लेशमावहतीत्यर्थः ननु राज्यस्य क्लेशा-
वहत्वे कथं तत्प्राप्तिः सर्वैराशास्यत इत्याशङ्कां कविदृष्टान्तमुखेन परिहरति—
नेति । राज्यं स्वहस्तेन धृतो दण्डो यस्य तदातपत्रं आतपात्त्रायत इत्यातपत्रं “अ-
न्येष्वपि दृश्यते” इति उपप्रत्ययः । अपिशब्दः सर्वोपाधिभ्यमिचारार्थः । तेन धा-
त्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचिदुपप्रत्ययो भवति अतएव “इको गुणवृद्धी”
इति सूत्रे भाष्ये इदमेव निरूप्य परितः खाता परिखेत्युदाहृतम् । अतोऽत्रापादाने
आतपे उपपदे उपप्रत्ययः सिध्यति । “भीत्रार्थानाम्” इत्यातपस्यापादानत्वं । अथवा
सुपीति योगविभागात्कः । “आतोऽनुपसर्ग” इति कप्रत्ययस्तु कर्मण्युपपदे विधाना-
दपादाने उपपदेऽत्र न भवति छत्रमिव अतिश्रमापनयनाय अधिकायासनिवारणाय
न भवति । श्रमाय खेदाय च न भवति । यथा वर्षातपनिवारणार्थमात्मना करेण
छत्रे धृते वर्षातपनिवारणरूपं सुखं छत्रवहनरूपश्रमश्च भवति । तथा राज्यलाभो-
त्कण्ठाविनाशान्मनसो निर्वृतिश्च राज्यलाभादनवरतमात्मीयप्रजानां विनयाधानरक्ष-
णभरणादिक्लेशशतबाहुल्यं भवति । तथा च सर्वैरनुकूलतया वेदनीयस्यैव सुखशब्द-
वाच्यत्वाद्वाज्याधिगमसुखस्य दुःखसंस्पृष्टत्वादुःखत्वेनैव व्यवहारो युज्यत इति
“राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव” इति पूर्ववाक्यमनेन श्लोकेन समर्थितमिति वेदि-
तव्यम् । अत्र राज्यं श्रमापनयश्रमवत् । औत्सुक्यावसानपूर्वकलब्धपरिपालन
क्लेशजननात् यथा स्वहस्तधृतदण्डं छत्रमिति पक्षसाध्यहेतूदाहरणसहचरितस्यानुमा-
नस्य सम्भवात्तर्कन्यायमूलोऽयमनुमानालङ्कारः । यच्छ्रमापनयनाय न भवति तच्छ्र-
माय न भवतीत्यापाततः प्राप्तस्य विरोधस्य राज्यस्य दुःखसंस्पृष्टत्वरूपप्रतीयमान-
हेतुना समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । औत्सुक्यमात्रमिति वाक्यस्य नातिश्रमा-
येत्यत्र, क्लिभ्रातीत्यस्य नच श्रमायेत्यत्र च क्रमेणान्यथाव्यासासंख्यालङ्कारः । चतुर्थ-
चरणे स्पष्ट एवोपमालङ्कारः । विरोधाभासयथासंख्योपमानां संसृष्टिः । संसृष्टेना-
नेनानुमानालङ्कारोऽङ्गी सङ्कीर्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

अधिकारखेदं निरूप्येत्यादिना यः खेदो निबद्धस्स परोपकारनिरतानां राज्ञां
स्वभावसिद्ध इत्याह स्वसुखेति ।

१३०

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रथमः—

स्वमुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीत्रमुष्णं

शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ ७ ॥

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः

प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

स्वेति ॥ स्वस्य आत्मनः सुखे अन्तः पुरविहारादिसुखविषये निरभिलाषः
 बीतस्पृहः सन् लोकहेतोः प्रजानिमित्तम् । प्रजानां सुखोत्पादनार्थमिति यावत् ।
 खिद्यसे जितामित्रतया तत्तद्वर्णोचितमार्गप्रवर्तकतयापरं दूयसे । तौदादिकस्य “खिद
 परिघाते” इत्यस्य कर्मकर्तरि प्रयोगोऽयम् । यथाह वामनः “कर्मकर्तरीत्यनुवर्त-
 माने खिद्यस इति च खिद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते । सोऽपि कर्मकर्तर्येव द्रष्टव्यो
 न कर्तर्यदैवादिकत्वात् खिदेः” इति । दैवादिकस्य “खिद दैन्ये” इत्यस्य कर्तरि
 रूपमिति दुर्गसिंहः । तव राजशब्दमात्रं जागर्ति । उपयोगस्तु प्रजानामिति भावः ।
 अथवा ते वृत्तिः । एवंविधैव उक्तप्रकारैव । आत्मनो दुःखानुभवपूर्वं परसन्तापनि-
 वारकत्वमेवेत्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति । अनुभवतीति । पादपः घर्मातानां
 पादान् पातीति पादपः अतएव न वृक्षादिपदप्रयोगः । मूर्ध्ना शिरसा तीव्रं पत्रशा-
 खात्वक्शोषकमुष्णमातपं अनुभवति हि । हिः प्रसिद्धौ । छायाया प्रातर्मध्याह्नसायं-
 समयेष्वेकरूपया संश्रितानां स्वाधः प्रदेशमाश्रितानां परितापं सन्तापं शमयति ।
 परार्थे क्लेशसहनं महतां सहजमित्यर्थः । राजपादपयोर्विम्बप्रतिविम्बभावेन समन्व-
 यादृष्टान्तालङ्कारः । अयञ्च स्वभावोक्त्या संसृज्यते । उत्तरार्धे पादपवृणान्तरूपवस्तु-
 प्रतिपादनेन सजनवृत्तान्तस्य प्रतीयमानत्वात्समासोक्तिरिति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।
 मालिनीवृत्तम् ॥ ७ ॥

नियमयसीति ॥ त्वं आत्तदण्डः गृहीतदण्डनीतिः सन् विमार्गप्रस्थितान्
 विरुद्धमार्गप्रयातान् । अन्यायवर्तिन इति यावत् । नियमयसि दमयसि । यथाह
 भृगुः “यदि न खान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ॥ अकर्णधारा जलधौ विप्रवेतेह
 नौरिव ॥” इति । विवादं कलहं प्रशमयसि । युक्तायुक्तविचारेण निराकरोषि ।
 रक्षणाय परिपालनाय कल्पसे समर्थो भवसि । रक्षणायेत्यत्र “क्लिपि सम्पद्यमाने

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयस्सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ ८ ॥

राजा—एते वयं क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः । स्मः । (इति परिक्रामति ।)

प्रतीहारी—ऐसो अहिणवसम्मज्जणसस्सिररीओ सण्णिहिदहोमधेणू-
अगिसरणालिन्दो । आरुहदु देवो ।

राजा—(आरुह्य परिजानां सावलम्बी स्थित्वा ।) वेत्रवति, किमुद्दिश्य
भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ।

किं तावद्भतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं

धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।

१. एषोऽभिनवसंमार्जनसश्रीकः संनिहितहोमधेनुराग्निशरणालिन्दः । आरोहदु देवः ।

च ” इति चतुर्थी । प्रजानां अतनुषु प्रभूतेषु विभवेषु धनेषु सत्सु ज्ञातयः बन्धवाः
सन्तुनाम सम्भवन्तुनाम । कुक्षिम्भरिभिस्तैः किं प्रयोजनमिति भावः । तासां बन्धु-
कृत्यं बन्धूनां कृत्यं विमार्गाभिवर्तनं, कलहशमनं, सम्यक्पालनं, विपत्सम्पदोदो-
रूपतया हितचिन्तनमित्येवमादिकं कार्यं त्वयि तु त्वय्येव परिसमाप्तं पर्यवसितं त्व-
यैव निष्पाद्यत इत्यर्थः । अत्र त्वयि तु परिसमाप्तमित्यादिवाक्यार्थं प्रति नियमय-
सीत्यादिवाक्यार्थानां हेतुत्वेनोपन्यासाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । प्रजाविषये बन्धु-
दुष्यन्तयोर्मध्ये दुष्यन्ते विशेषप्रतिपानादव्यतिरेकः । अनयोश्च संसृष्टिः ॥ मालिनी
वृत्तम् ॥ ८ ॥

नवीकृताः वैतालिकयोस्सूनृतवचनेनारिवन्नमनसः कृताः । अभिनवसम्मार्जन
सशीकः अभिनवं नूतनं यत्सम्मार्जनं तेन सश्रीकः सशोभः संनिहितहोमधेनुः
समीपावस्थिताग्निहोत्रधेनुः विशेषणद्वयेन पवित्रतातिशयो ध्वन्यते ॥ अग्निशरणा-
लिन्दः अग्न्यगारवहिर्द्वारप्रकोष्ठः पारजनां सावलम्बीति खेदातिशयोक्तनार्थमुक्तम् ।

किं दावदिति ॥ उपोढं धृतं तपो यैस्तादृशानां व्रतिनां तपः नियमेनाव-
स्थितिः निघ्नैः राक्षसादिकृतैः प्रत्यूहैः दूषितं किं विदुतं किं । किमिति वितर्कं ।
“ किंवितर्कं परिप्रश्ने ” इत्यमरः । उत अथवा धर्मारण्यचरेषु धर्मप्रधानमरण्यं धर्मा-
रण्यं तत्र चरन्ति धर्मारण्यचराः “ चरेष्ट ” इति टप्रत्ययः । तेषु तपोवनवर्तिष्वि-

१३२

अभिज्ञानशाकुन्तले

आहोस्वित्प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-

मित्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ ९ ॥

प्रतीहारी—मुचरिदाहिणन्दिणो इसीओ देवं सभाकइदुं आअदेत्ति तन्नेमि ।

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः ।

पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोहितश्च ।)

कञ्चुकी—इत इतो भवन्तः ।

शार्ङ्गरवः—शारद्वत,

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

१- सुचरिताभिन्नन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि ।

त्यर्थः । अत्र मुनीनां प्रभावं सूचयता धर्मपदेन चेष्टितस्यात्यन्तमनुचितत्वं ध्वन्यते । प्राणिषु हरिणादिजन्तुषु विषये केनचित् येन केनचिद्भूतेन असत् असाधु चेष्टितं किं चरितं किं । आहोस्वित् अथवा ममापचरितैः दुष्टेष्टाभिः वीरुधालतानां प्रसवः पुष्पफलादिः विष्टम्भितः प्रतिषिद्धः किं । तथा चोक्तम् । “राज्ञोपचारात्पृथिवी स्वल्पसस्या भवेत्किल । अल्पायुषः प्रजाः सर्वा दरिद्रा व्याधिपीडिताः ” इति इत्थं आरूढाः आविर्भूताः बहवः प्रतर्काः विकल्पाः यस्मिन् तथाभूतं अपरिच्छेदेनानिर्णयेनाकुलं विह्वलं जातमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

महाभाग इति ॥ कामं यद्यपि असौ नरपतिः महाभागः महाभाग्यः अभिन्ना अत्यक्ता स्थितिर्मर्यादा येन सः अनुत्क्रान्तधर्ममर्याद इत्यर्थः । अनेन रक्षाशुल्कष-ड्भागग्राहकत्वेन धर्मैकायतवित्तत्वं द्योत्यते । नरपतेरभिन्नस्थितित्वमेव दर्शयति—न कश्चिदिति । वर्णानां मध्ये अपकृष्टोऽपि हीनः शूद्रादिरपि अपथं कुमार्गं “अपथं नपुंसकं” इति न पुंसकत्वम् । न भजते न सेवते । अनेन प्रजानां विनयाधानरक्षणभरणादौ राज्ञः सामर्थ्यं सूचितम् । तथापि शश्वत् सर्वदा परिचितं सेवितं वि-विक्तं विजनस्थानं येन तथाविधेन मनसा उपलक्षणे तृतीययम् । तादृशेन मनसो-पलक्षितोऽहं जनाकीर्णं प्रजासंकुलमिदं राजभवनं हुतवहपरीतं अनलसंक्रान्तमिव । बहतीति बहः “पचाद्यच्” हुतस्य बहो हुतवह इति शेषपष्ठयन्तेन सह समासः । मन्ये तर्कयामि । यद्यपि “मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः” इत्युक्तेरिवादिशब्दवन्मन्येशब्दोऽप्युत्प्रेक्षा-

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हृतवहपरीतं गृहमिव ॥ १० ॥

शारद्वतः—स्थाने भवान्पुरप्रवेशादित्यंभूतः संवृत्तः । अहमपि,

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा ।) अहो, किं मे वामेदरं णअणं विप्फुरदि ।

१. अहो किं मे वामेतरन्नयनं विस्फुरति ।

व्यञ्जकः । तथाप्युत्प्रेक्षासामग्र्यभावे मन्येशब्दो वितर्कमेव बोधयतीति प्रकृते मन्ये-
शब्दस्य नोत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वमिति ज्ञेयम् । अत्र द्वितीयपादे वर्णानां मध्येऽप्रकृत्योऽप्य-
पथं न भजत इत्युक्त्या उत्तमस्य ब्राह्मणादेरपथेऽप्रवृत्तिः कैमुत्यन्यायसिद्धेति का-
व्यार्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । “कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” इति ।
उत्तारार्धे उपमालङ्कारः । अपिच पूर्वार्धे प्रतिपादितस्य राज्ञो धर्मपरायणत्वस्य कार-
णस्य सत्वेऽप्युत्तरार्धे तत्कार्यरूपस्य राजस्थानसमीचीनत्वस्यानुत्पत्तिप्रतिपादनाद्वि-
शेषोक्तिः । साच पूर्वोक्ताभ्यामर्थपत्युपमाभ्यामङ्गाभ्यां संस्रष्टाभ्यां सङ्कीर्यते ॥ शिख-
रिणी वृत्तम् ॥ १० ॥

अभ्यक्तमिति ॥ स्नातः कृतस्नानः पुरुषः । स्नात इति “गत्यर्थकर्मक”
इत्यादिनाऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । एवं प्रबुद्धः सुप्तइत्यत्रापि अभ्यक्तमिव तैललि-
प्तसर्वाङ्गं पुरुषमिव । “तैलाभ्यङ्गे चिताधूमे मैथुने क्षौरकर्मणि । तावद्भवति चण्डा-
लो यावन्न स्नानभाचरेत्” इति तैलाभ्यक्तस्यास्पृश्यत्वमुक्तम् । शुचिः सद्वृत्तः ।
अशुचिः असद्वृत्तमिव । प्रबुद्धः जागरितः सुप्तमिव निद्रितमिव स्वैरगतिः स्वच्छ-
न्दचारी बद्धमिव संयतमिव इह जगति सुखसङ्गिनं विषयसुखासक्तं जनं अवैम
जानामि मालोपमालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ११ ॥

निमित्तम् दक्षिणाक्षिस्पन्दनरूपापशकुनम् । विस्त्रब्धकार्या विस्त्रब्धं अक्रूरं
कार्यं येषान्ते । कुतूहलगर्भोपहितः कुतूहलेन गर्भे मध्ये उपहितः युक्तः । अनि-
र्वर्णनीयमदर्शनीयम् । हस्तमुरसि कृत्वेति स्त्रीस्वभावोक्तिः ॥ अर्थवान् लोकरञ्जकत्वाद-
न्वर्थः लोकानुग्रहाय भुवनानुग्रहाय अनेन त्रिभुवनानुग्राहकत्वेन लोकोत्तरातपसिद्धि-
स्सूचिता । स्वाधीनकुशलास्सिद्धिमन्त इत्येतदनुरूपमेवोत्तरम् ॥ अनामयप्रश्नपूर्वम् अ-
नामयप्रश्नः पूर्वो यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् आरोग्यप्रश्नपूर्वकम् इदञ्चास्य क्षत्रिय-

१३४

अभिज्ञानशाकुन्तले

गौतमी—^३जादे, पडिहदं अमङ्गलं । सुहाइं दे भत्तुकुलदेवदाओ वितरन्दु । (इति परिक्रामति ।)

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य ।) भो भोःसपस्विन असावत्र-
भवान्वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति । पश्य-
तैनम् ।

शार्ङ्गरवः—भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र
मध्यस्थाः । कुतः ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-

र्नवाम्भुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ १२ ॥

प्रतीहारी—^२देव, पसण्णमुहवण्णा दीसन्ति । जानामि वीस्सद्धकज्जा
इसीओ इत्ति ।

१. जाते, प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तृकुलदेवता वितरन्तु ।

२. देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विस्त्रब्धकार्या ऋषय इति ।

त्वात् । तदुक्तं “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य
शूद्रमारोग्यमेव च ॥” इति । मिथस्समयात् गान्धर्वेण विधिनेत्यर्थः । उपायंस्त-
विवाहितान् “उपायमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥

भवन्तीति ॥ तरवः वृक्षाः फलानामुद्गमैः उद्भवैर्हेतुभिः नम्राः अधोमुखाः
विनीताश्च भवन्ति । घनाः मेघाः नवाम्भुभिः प्रत्यग्रजलैः । नवपदेन
वर्षासमयारम्भो द्योत्यते । तेषां तदानीमेव जलपूर्णत्वादूरविलम्बितत्वं सम्भवति ।
अथ च विनीता भवन्तीति च गम्यति । दूरविलम्बिनः भूमेरदूरवर्तिनः भवन्तीति
च गम्यते । एवं सत्पुरुषाः समृद्धिभिः धनसम्पत्तिभिः अनुद्धताः अनहङ्कारिणः ।
नम्रा इति यावत् । भवन्तीति शेषः । एषः पूर्वोक्तनम्रत्वादिः परोपकारिणां
परोपकृतिरतानां स्वभाव एव निसर्ग एव । सत्पुरुषाणां विनीतत्वस्याजन्म-
सिद्धतया न वयं तत्प्रशंसापदं मन्यामहे इति तात्पर्यम् । अत्र तरुघनसत्पु-
रुषाणां विनीतत्वस्य नम्राः, दूरविलम्बिनः, अनुद्धताः इति भिन्नपदैः पतिपादना-

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा) अथाक्षभवती

का स्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—‘देव, कुतूहलगव्भोपहिदो ण मे तको पसरदि । णं दंसणीआ उण से आकिदी लक्खीअदि ।

राजा—भवतु भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्नम् ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा । आत्मगतम् ।) ‘ह्रिअअ, किंएव्वं वेवसि अज्जउत्तस्स भावं अणवधारिअ । धीरं दाव होहि ।

१. देव कुतूहलगर्भोपहितो न मे तर्कः प्रसरति ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

२. हृदय, किमेवं वेपसे आर्यपुत्रस्य भावमनवभार्य । धीरं तावद्भव ।

न्मालाप्रतिवस्तूपमा । इयं च स्वभाव एवैष परोपकारिणामित्यर्थान्तरन्यासेनाङ्गेन सङ्कीर्यते । किञ्च दुष्यन्तलक्षणे प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसज्जनवृत्तान्तप्रतिपादनादप्रस्तुतप्रशंसाचेत्यनयोः संसृष्टिः ॥ वंशस्थं वृत्तम् ॥ १२ ॥

केति ॥ पाण्डुपत्राणां पक्षपर्णानां मध्ये किसलयमिव सर्वजनस्पृहणाणं कोमलपद्ममिव । किसलयपदस्य भिन्नलिङ्गत्वेनोपमानानर्हत्वेऽपि कोमलत्वादेः साधारणधर्मस्य गम्यत्वात्सहृदयमनोरञ्जकत्वमित्यवगन्तव्यम् । तपोधनानां अज्ञातनागरिकवृत्तीनां तपस्विनां मध्ये अवगुण्ठनवती शिरः प्रावरणवती । अनेन यदीयं तापसकन्यका तदाऽविज्ञातमदनविकारतया सर्वत्र समबुद्धित्वेन चावगुण्ठनं न स्यादिति वितर्कस्य युक्तत्वं गम्यते । नातिपरिस्फुटं अनातिव्यक्तम् । ईषद्व्यक्तमित्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । तथाभूतं शरीरलावण्यं देहसौन्दर्यं यस्याः सा । अनेनापन्नसत्त्वात्वं गम्यते । अत्रातिपर्योराद्यमात्रस्य ग्रहणे शरीरलावण्यस्याल्पत्वं प्रतिपादितं स्यात् । द्वितीयमात्रस्य ग्रहणे शरीरस्य लावण्यं न प्रसज्येत । अत उभयोरुपादानम् अनेनापन्नसत्त्वात्वेन शरीरलावण्यमातिमात्रं न दृश्यत इत्यर्थः । लावण्यलक्षणं यथा । “मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥” इति । तादृशीयं काखित् का वा भवेत् । त्विदिदि वितर्के । एतादृश्या सहैवैतेषां मत्समीपागमने हेतुर्वितर्क्यत इति भावः । उपमालङ्कारः । आर्यो वृत्तम् ॥ १३ ॥

१३६

अभिज्ञानशाकुन्तले

पुरोहितः—(पुरोहितः गत्वा ।) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः ।
काश्चिदेषामुपाध्यायसन्देशः । तं देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तनुद्यम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा—सर्वानभिवादये वः ।

ऋषयः—स्वस्ति भवते इष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतांरक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १४ ॥

राजा—अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय
कुशली काश्यपः ।

ऋषयः—स्वाधीकृतशलाः सिद्धिमन्तः स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्व-
कमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरवः—यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त
तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

कुत इति ॥ त्वयि सतां रक्षितरि कर्मणिषष्टी पालके सति “यस्य च
भावेन भावलक्षणम्” इति सप्तमी । धर्मक्रियाणां विघ्नः कुतः स्यात् कस्माद्धे-
तोरापतेत् । त्वद्रक्षितानां सतां क्रियामाद्धेऽपि विघ्नो न संभाव्यते । धर्मक्रियाविघ्नः
सुतरामसम्भावित इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—तम इति । धर्माः उष्णाः अंशवः
किरणाः यस्य तस्मिन् धर्माशौ तपति सति तमः तिमिरं कथमाविर्भविष्यति अत्र
तपतीत्युक्त्या सूर्ये तपति तमसोऽप्रसक्तिरेवेति तस्य सुतरामाविर्भावाभावस्सूचितः ।
उदयमान इत्युक्तौ तु पूर्वकालिकतमसः किञ्चिद्वर्षाष्टत्वं द्योत्येत । न त्वनावि-
र्भावः । अतएवोपमेयवाक्ये रक्षितरीति प्रयुक्तम् । न तु रक्षितुमीहमान इत्यादीति
ज्ञेयम् । पध्यावक्तं वृत्तम् ॥ १४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

१३७

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमतीव सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणौ वधूवरौ-

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ १५ ॥

तदियमिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी—अज्ज, किंपि वत्तुकामाहि । ण मे वअणावसरो अत्थि ।
कहंति ।

१. आर्य, किमपि वत्तुकामासि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति ।

नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न खलु पृष्ठश्च बन्धुजनः ।

एकैकमेव चरिते भणामि किमेकैकस्य ॥

त्वमिति ॥ यत् यस्मात् त्वं अर्हतां आभिजात्यादिगुणसम्पत्त्या पूजाहार्णां प्राग्रसरः श्रेष्ठः सरतीति सरः अग्रे सरः अग्रसरः, प्रकर्षेण अग्रसर प्राग्रसरः अद्यपि “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः” इत्युच्चेरग्रेसर इत्येकारान्तरूपमेव न्याय्यम् तथापि प्रकृते सतैः पचाद्यचि सरशब्दस्याग्रशब्देन नित्यः सप्तमीसमासः । बहूलग्रहणादलुङ्-नेति कश्चिदुपपत्तिः कल्पनीया । प्राग्रहर इति पाठे प्रकृष्टमग्रं प्राग्रं प्राग्रे हरति “हरतेरनुद्यमनेऽच्” इत्यच् । नः आस्माकं सम्बन्धिनी शकुन्तला मूर्तिमती शरीरधारिणी सत्क्रियेव सती पूज्या चाम्रौ क्रिया चेवेत्युत्प्रेक्षा । अनेनास्यां अखिलजनपूज्यत्वमुक्तम् । तुल्यगुणौ तुल्यः अनुरूपो गुणो ययोस्तौ । वधूवरौ वधूश्च वरश्च तौ तुल्यगुणं वधूवरमिति पाठेतु वधूश्च वरश्च तयोः समाहारः । “स नपुंसकं” इति नपुंसकत्वम् । समानयन् संयोजयन् समाङ्पूर्वान्नयतेः शतृप्रत्ययः । प्रजापतिर्ब्रह्मा चिरस्य चिरकालस्य । अत्र चिरस्येति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । वाच्यं अननुरूपसंघटनाप्रयुक्तां निन्दां न गतः । गत्यर्थेत्यादिना कर्तरि क्तः । रत्नकाञ्चनयोरिव तुल्ययोः शकुन्तलादुद्यन्तयोर्मेलनेनैतावत्पर्यन्तं जगत्तुल्यगुणवधू-वरसंघटनजनितापवादादद्यैवमुक्तो विधिरिति भावः अत्र पूर्वार्धे मूर्तिमतीसत्क्रियेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रकृष्टगुणां विशिष्टत्वरूप सामान्यधर्मस्य वाक्यद्वयेन भिन्नपदैः प्रतिपादना-त्प्रतिवस्तूपमाचेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः अस्य च सङ्करस्योत्तरार्धे तुल्यगुणयो-श्शकुन्तलादुद्यन्तयोर्मेलनकथननिबन्धनस्य समालङ्कारस्य चाङ्गाङ्गिभावलक्षणस्स-ङ्करः ॥ १५ ॥

णावेखिखओ गुरुअणो तुए इमाएण पुच्छिदा बन्धू ।

पक्कमे व्व चरिदे मणामि किं चक्कएकस्स ॥ १६ ॥

शकुन्तला—(आत्मगतम्) 'किं णु क्वु अज्जउत्तौ भणादि ।

राजा—किमिदमुपन्यस्तम् । *What is it that you say?*

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) पावओ क्वु वअणोवण्णासो ।

शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्त
विष्णाताः । *Clever.*

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

तदप्रियाणि प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ १७ ॥

१. किं नु कत्वार्यपुत्रो भणति ।

Sanskrit. २. पावकः खलु वचनोपन्यासः ।

णावेखिखओ इति । हे दुष्यन्त, त्वया गुरुजनः पित्रादिर्नोपेक्षितः । तथा-
नया शकुन्तलया बन्धवः न पृष्टाः एकैकमेव परस्परमेव गुर्वाद्यननुज्ञयेति भावः ।
चरिते अनुष्ठिताविवाहरूपे कार्ये एकैकस्य युवयोरन्यतरस्य । कर्मणः शेषत्वविवक्षया
पृष्टी किं भणामि । यतोऽयं गुर्वादिवद्गुजनानुज्ञासपेक्षोऽपि परिणयोभवद्भयां पर-
स्परानुरागेणैव निर्वर्तितस्ततो नास्मिन्विषये कश्चित्किंचिद्बुद्धं शक्नोतीति भावः ॥ १६ ॥

वचनोपन्यासः वाक्प्रयोगः लोकवृत्तान्तनिष्णाताः लोकाचाराभिज्ञाः “नि-
नदीभ्यांज्ञातेः कौशले” इति निष्णातशब्दस्यणत्वम् ।

सतीमिति । भर्तृमतीं विद्यमानपतिकानां सतीमपि सार्ध्वामपि ज्ञातिकुलं
पितृगृहं एकः संध्रयो यस्यास्तां स्त्रियं जनः लोकः न तु शत्रुमात्रजनः अन्यथा
प्रकारान्तरेण । असाधुत्वेनेति यावत् । अत्रान्यधेतिपदप्रयोगः काव्ये चारुता हेतुः ।
अतएवासुधुत्वेनेत्यादिनोपात्तम् । विशङ्कते सम्भावयति । भर्तृव्यमास्साध्व्या अपि
सार्वकालिकपितृगृहावस्थानमपवादास्पदमित्यर्थः । अतः अस्माद्धेतोस्तादृशजनापवा-
दपरिहारार्थमित्यर्थः । तस्य परिणेतुः अप्रियापि अपिशब्देन भर्तृगृहावस्थितित्यागस्य
समीचीनहेतौ सत्यपीत्यर्थोद्योत्यते । प्रमदा प्रकृष्टतारुण्यमदो यस्याः सा युवतिरि-
त्यर्थः । न तु वृद्धा । स्वबन्धुभिः स्वकीयैः पित्रादिभिः परिणेतुर्भर्तुः समीपे इष्यते

पञ्चमोऽङ्कः ।

१३९

राजा—किं वात्रभवती मया परिणीतिपूर्वा ।

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम् ।) 'हिअअ; संपदं जुत्तं दे आसङ्का ।

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा ।

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः । *असत्तर - is a better reading.*

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि । *blamed*

१. हृदय, सांप्रतं युक्तं ते आशङ्का ।

अभिलष्यते सर्वथा प्रमदया भर्तृसमीपस्थितैव भाव्यमिति भावः । अत्र शकुन्तला-
यास्त्वत्समीपेऽवस्थितिर्न युक्तेति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यस्य वचनं साप्रस्तुत-
अशंसा । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १७ ॥

असत्कल्पनाप्रश्नः असतः आविद्यमानार्थस्य कल्पनया सम्पादनयाकृतः प्रश्नः
“तृतीयातत्कृतार्थे” ति समासः ।

किमिति । कृते स्वेच्छयानुष्ठिते कार्ये गान्धर्वविवाहविधिना शकुन्तला-
परिणयरूपे द्वेषः असहनत्वं किम् । किमिति प्रश्ने । यावन्नानुभूतं तावदेव क-
स्मिंश्चिदासक्तिरिति न्यायेन तदानीं यत्किञ्चित्कृतं तदिदानीं निर्वर्तितप्रयोजनोऽहं
नापेक्ष इति जुगुप्सया तत्र द्वेषः किमिति प्रश्नः । धर्मं प्रति विमुखता वैमुख्यं किं-
विध्युक्तगान्धर्वविवाहपरिणीतपत्नीत्यागादद्यप्रभृतिधर्मवैमुख्यं दीक्षितं किमिति
प्रश्नः । अवज्ञा अस्मास्ववहेलना कृता विहिता । विध्युक्तगान्धर्वविधानेन सानु-
रागं स्वयमेवपरिणीतां शकुन्तलामनुमतिपूर्वकं भवत्सन्निधिं प्रेषयतो मुनेः कण्व-
स्यानुशासनवचनस्य निराकरणादिति भावः । कुतोयमसत्कल्पनाप्रश्न इति राज-
वाक्येनोद्दिष्टासत्कल्पनामुत्तरार्धेन निरखति मूर्च्छन्तीति । अमी विकाराः कृत-
कार्यद्वेषादयः ऐश्वर्यमत्तेषु धनमदान्धेषु प्रायेण प्रायशः मूर्च्छन्ति वर्धन्ते अत्र
पूर्वार्धोक्तार्थस्य विशेषरूपस्योत्तरार्धे सामान्येन समर्थनात्सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

१४०

अभिज्ञानशाकुन्तले

गौतमी—जादे, मुहुत्तअं मा लज्जसु । अवणइस्सं दाव दे ओ
उण्ठणं तदो तुमं भट्ठा अहिजाणिस्सदि । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा—(शकुन्तलां निर्वण्य । आत्मगतम् ।)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ १९ ॥

(इति विचारयन्स्थितः ।)

प्रतीहारी—(जनान्तिकं ।) अहो धर्मावेक्षिता भट्टिणो । ईदिसं
गाम सुहोवणदं रूवं देक्खिअ को अण्णो विआरेदि ।

१. जाते, मुहूर्ते मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ता-
भिज्ञास्यति ।

२. अहो धर्मावेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचा-
रयति ।

यथोक्तमवगुण्ठापनयनम् । निर्वण्यदृष्ट्वा ।

इदमिति । एवं अनेन प्रकारेण उपनतम् । अयत्नप्राप्तमित्यर्थः । न क्लिष्टा
कान्तिर्यस्य तत् अक्लिष्टकान्ति अम्लानशोभं इदं रूपं प्रथमपरिगृहीतं प्रथमं पूर्वं
परिगृहीतं पत्नीत्वेन स्वीकृतं स्यात् न वा स्यात् इत्यव्यवस्यन्ननिश्चिन्वन्नहं विभाते
प्रभाते । प्रभात इत्यनेनानन्तरं रविकिरणैर्हिमेऽपनीते सति मकरन्दभोग सम्भवेत् ।
एवमिहापि शापे निवृत्तेऽनन्तरमविरोधी कामोपभोगो भविष्यतीति रतेर्दाढ्यं
ध्वनितम् । अन्त अभ्यन्तरे तुषारः हिमं यस्य तत्तथोक्तं कुन्दं कुन्दस्य पुष्पम् ।
“पुष्पमूलेषु बहुलम्” इति नपुंसकत्वात्प्रत्ययस्य लुक् । भ्रमरः षट्पद इव परि-
भोक्तुं अनुभवितुं न च शक्नोमि । नैव प्रभवामि हातुं त्यक्तुं च नैव शक्नोमि न
समर्थो भवामि । खल्विति वाक्यालङ्कारे । उपमालङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ १९ ॥

धर्मावेक्षिता परदारग्रहणरूपाधर्मभीरुत्वम् । जोङ्गमास्यते तूष्णीं स्थीयते ।
अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणाम् अभिव्यक्तं सम्यग्दृश्यमानं सत्त्वलक्षणं गर्भचिह्नं यस्यास्तां
प्रकटगर्भलक्षणामित्यर्थः । क्षेत्रिणसा शङ्कमानः कलत्रिणं मन्यमानः यद्यहमन्त-
र्पत्नीमिमां परिगृह्णायां तदाहं क्षेत्रीस्यान्नतुर्वाजी । एतज्जातापत्यं क्षेत्रजमेव भवेन्नौ-
रसम् । अथचान्येनोदाया अस्याः परिग्रहे न धर्मपत्नीत्वं भवेदिति भावः ॥ दूराधि-

शार्ङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते । *very quiet*

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः
स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्क
मानः प्रतिपत्स्ये ।

शकुन्तला—(अपवार्य ।) अज्जस्स परिणए एव्व संदेहो । कुदो
दाणि मे दूराहिरोहिणी आसा ।

शार्ङ्गरवः—मा तावत्

कृताभिमर्शमनुमन्यमानः

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः । *indicates contempt*

मुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं

पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

१. आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा ।

रोहिणी दूरं अतिमात्रं महिषीपदंप्राप्त्यामीत्यादिकं अधिरोढुं शीलं यस्यास्ता । माता-
वदित्यस्य वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः ।

कृतेति । त्वया कृताभिमर्शो कृतः अभिमर्शः संग्रहणं यस्यास्तां प्रलोभादि-
ना स्ववशमानीय कृतसंभोगामित्यर्थः । अनेनातिशयापराधकृत्वं ध्वन्यते । तथा-
भूतां सुतां अनुमन्यमानः अनुरूपवरप्राप्तिर्जातेत्यनुमोदमानः मुनिः अनेन सापरा-
धेऽपि त्वयि मुनित्वेन तादृशकृपा युज्यत इत्यर्थः । विमान्यो नाम तिरस्कार्यः
किल । नामेति कुत्सायाम् । “नामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।
अनेन मुनेरसन्निधानेऽपि प्रियवचनैः शकुन्तलां विलोभ्य कृतं त्वत्परिणयं निर-
तिशयानुग्रहबुद्ध्यास्वीकुर्वन्महर्षिरेव गर्हणीय इत्यर्थः । एवं विमाननीयत्वे हेतुमाह—
मुष्टमिति । मुष्टं चोरितं न तु स्वारसिकतया दत्तं स्वं अर्थं कन्यारूपं धनमिति
यावत् । प्रतिग्राह्यता प्रतिगृह्यतामित्युपच्छन्द्यता पुरुषेण दस्युरिव येन मुनि-
ना त्वं पात्रीकृतः दानयोग्यः कृतः स मुनिर्विमाननीय इति पूर्व्वेणान्वयः । यथा चोरः
स्थापहतं द्रव्यं स्वस्मा एवार्पयतोऽपि पुरुषादगृह्णन्तस्यैव विमाननां जनयति तद्वदि-
ति भावः । अनेन तवाभिजात्यादिगुणं विचिन्त्य त्वदभिमर्शलक्षणस्तवापराधो
मुनिना सोढः । तादृशे अनिष्टमाचरन्स्त्वमेव निन्द्य इति निन्दया निन्दाया अभिव्य-
क्तव्याजनिन्दा लङ्कारः । व्याजनिन्दा चाङ्गेनोपमालङ्कारेण सङ्कीर्यते अनेन सङ्करेण

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्त-
मस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

शकुन्तला—(अपवार्य ।) इमं अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणुराए
किं वा सुमराविदेण । अत्ता दाणिं मे सोअणीओ त्ति ववसिदं एदं ।
(प्रकाशम् ।) अज्जउत्त (इत्यर्थोक्ते ।) संसइदे दाणिं परिणए ण एसो
समुदाआरो । पोरव, ण जुत्तं णाम दे तह पुरा अस्समपदे सहावुत्ताण-
हिअअं इमं जणं समअपुव्वं पतारिअ ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाचक्खिदुं ।

राजा—(कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापम्

१. इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मेदानीं मे शोच-
नीय इति व्यवसितमेतत् । आर्यपुत्र, संशयित इदानीं परिणय नैव समुदाचारः ।
पौरव, न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं
प्रतायेदशैरक्षरः प्रत्याख्यातुम् ।

कन्यादानात्सन्तोषमत्यधिकं प्राप्तुमर्हस्य मुनेर्विमाननापरं फलं जातमितीदृशार्थापेक्षया
विरुद्धस्योत्पत्तिप्रतिपादनलक्षणो विषमालङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारस्य ध्वनिः ।
वंशस्थं वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रत्ययप्रतिवचनं विश्वासजनकं प्रतिवचनमुत्तरं अवस्थान्तरं विपरीतावस्थां
वपरीत्यमितियावत् । आर्यपुत्रेति भर्तुरामन्त्रणप्रकारः एषः आर्यपुत्रेति सम्बोधन-
रूपः आचारः व्यवहारः न युज्यत इत्यन्वयः । अत्र पौरवेतिसम्बोधनं महाकुल-
प्रभूतास्यतवेदशमनुष्ठानमनुचितमिति द्योतयितुम् । नयुक्तं नाम । अतीवानुचित-
मित्यर्थः नामेतिकृतसायां । स्वभावोत्तानहृदयम् स्वभवेन उत्तानं गाधं परवचनाऽन
भिज्ञमित्यर्थः अनेनस्वस्य जानपदमौगंध्यातिशयात्परात्मजनावेकशून्यतयाविश्वा-
साधिगमेहेतुः । समयपूर्वं “परिग्रहवहुत्वेऽपिद्वेप्रतिष्ठे कुलस्यमे” इत्यादि प्रतिज्ञा-
पूर्वकम् अथवा समयपूर्वं कालनियमपूर्वं त्रिचतुरैरहोभिस्तवानयनायपुरुषं प्रेय-
धिष्यामीत्यादिशपथेन तथा च वक्ष्यति—“एकैकमत्रदिवसे दिवसे नामाक्षरं
गणयगच्छसि यावदन्तम् । तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं नेताजनस्तवसमीपमुपैष्व-
त्तांत” ॥ इदशैरक्षरैः “चिन्तयन्नपि नखलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामी” त्यादि-
निरतिकूरैरक्षरैः । प्रत्याख्यातुं निराकर्तुम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

शकुन्तला—होर्दु । जइ परमत्थतो परिपरिगहसङ्किणा तुए एव्वं वत्तुं पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसङ्गं अवणइस्सं ।

राजा—उदारः कल्पः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य ।) हैद्री । अङ्गुलीअसुण्णा मे अङ्गुली । (इति सविषादं गौतमीमवेक्षते ।)

१. भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहसङ्किणा त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि ।

२. हा धिक् । अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।

व्यपदेशमिति व्यपदिश्यत इति व्यपदेशः । अत्र व्यपदेशशब्दः कुलव्यवहारो वर्तते । वक्ष्यति च “कोऽस्यव्यपदेशः” इति । तं परदाराभिमर्शविमुखतया सुप्रसिद्धं कुलं आविलयितुं कलुषीकर्तुं “तत्करोति” इति ण्यन्तात्तुमुन् । तथा इमं जनं अत्मानं माभियर्थः । पातयितुं पतितं कर्तुं च किमीहसे किमर्थमिच्छसि । अत्रोपमायाह—कूलंकषेवेति । कूलं कषतीति कूलङ्का “सर्वकूलाभ्रकरीषेभ्यः कषः” इति खश् “अरुद्धिषत्” इत्यादिना मुमागमः । तटसङ्घर्षिणी उत्कूलप्रवाहतया मर्यादालङ्घनीति यावत् । सिन्धुः नदी प्रसन्नमच्छमम्भः आविलयितुं तटतरुं रोधोवृक्षं पातयितुं च यथा प्रवर्तते तद्वत् यथा तटसङ्घर्षिणी नदी प्रसन्नमम्भः कलुषयति तटतरुं च पातयति तथैवमलीकमालपन्ती त्वं मद्रंशप्रसिद्धिमाविलयितुं मां च पातयितुमिच्छसीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २१ ॥

अपनेष्यामि निवारयिष्यामि । उदारः कल्पः मुख्योन्यायः स्त्रियं स्त्रीसमूहः प्रत्युत्पन्नमिति प्रतिभान्वितम् । अपरम् अन्यदभिज्ञानम् । श्रोतव्यमिति अनेन भवतीभिः कृतोऽयमलीकवचनोपन्यासो यदि मयानभूयते तदाह तदभ्रवणेनापराधीस्याम् । अतः प्रयोजनाभावेऽपिमदपराधमार्जनाय तद्वचनं मन्त्रं श्रोत्र्याभ्यवेति संवृत्तपदेन प्राधाष्येनद्योत्यते ॥ आत्मकार्यनिर्वर्तिनीनां स्वप्रयोजनसम्पादिनीनां स्त्रीणां वाङ्मधुभिः मनोहारिवचनैः अत्र वाङ्मधुभिरित्येकेदशवर्तीरूपकं । तेन स्त्रीपुलतात्वस्य कामुकानां भ्रमरत्वस्य चारोपोगम्यः ॥ विषयिणः इन्द्रियसुखपरायणाः पुमांसः कामिन इति यावत् ।

१४४

अभिज्ञानशाकुन्तले

गौतमी—पूणं दे सक्कादारब्धन्तरे सचीतिथसलिलं वन्दमाणाए
पव्वमं अङ्गुलीअं ।

राजा—(सस्मितम् ।) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति त्वैणमिति यदुच्यते ।

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पहुणत्तं । अवरं दे
कहिसं ।

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—ॐ एक्कस्सि दिअहे णोमालिआमण्डवे णलिणपित्त-
माअणगअं उअअं तुह हत्थे सण्णिहिदं आसि ।

राजा—शृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला—तैक्खणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापक्को णाम मिअपो-
दओ उवट्ठिओ । तुए अअं दाव पढमं पिअउ त्ति अणुअम्पिणा
उवच्छन्दिदो उअएण । ण उण दे अपरिचआदो हत्थव्वासं उवगदो ।
पच्छा तस्सि एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो पणओ । तदा तुमं
इत्थं पहसिदोसि सव्वो सगन्धेसु विस्ससिदि । दुवेवि एत्थ आरण्ण-
आ त्ति ।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृ-
प्यन्ते विषयिणः ।

१. नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुली-
यकम् ।

२. अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

३. नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते
संनिहितमासीत् ।

४. तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घपाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं
तावत्प्रथमं पिवत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद्वस्ताभ्या-
शमुपगतः पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं
प्रहसितोऽसि । सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यवतारण्यकाविति ।

Important.

पञ्चमोऽङ्कः ।

१४५

गौतमी—महाभाअ, ण अरुहसि एवं मन्तिदुं । तवोवणसंव-
ट्ठिदो अणमिण्णो अअं जनो कइदवस्स ।

राजा—अयि तापसवृद्धे ।

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

१. महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः
कैतवस्य ।

स्त्रीणामिति । स्त्रीणां स्त्रीजातेः “जात्याख्ययामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या”
मिति बहुवचनम् । अशिक्षिताः अनुपदिष्टा अपि पटवस्तत्त्वासां भावस्तत्त्वं “त्वत्तलो-
गुणवचनस्य” इति पुंवद्भावः । यद्वा “वोतो गुणवचनात्” इति विहितस्य
ङीषो वैकल्पिकत्वाद्गुणं । अशिक्षिताः अपि पटवः अशिक्षितपटवस्तत्त्वासां भावस्तत्त्वम् ।
अत्रपक्षे पुंवद्भावाकरणेन लाघवम् । यद्वा अशिक्षितं पटुत्वं पाटवमिति समासः ।
अनुपदिष्टकौशलं । स्वभावसिद्धं चतुरत्वमित्यर्थः । अर्थाद्वचने विषये । अमानुषीषु
मानुषजातिव्यतिरिक्तासु परप्रतारकवागव्यवहारशून्यास्त्विति यावत् । सन्दृश्यते
सम्यग्बोधभाव्यते सन्दृश्यते इति वर्तमानं लटा नायमर्थः पुराणादिष्वेव प्रसिद्धः ।
अपित्विदानीमपि सर्वजनानुभवविषय एवेति द्योत्यते । याः प्रतिबोधवत्यः बुद्धिश-
क्तिशालिन्यः वागादिव्यवहारकुशला मानुष्य इत्यर्थः । ताः किमुत मानुषीणामनु-
पदिष्टवक्षकत्वकौशले किमु वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तमर्थमुपपादयति—प्राप्तिः । पर-
भृताः कोकिलस्त्रियः प्रयोजककर्त्यः । परभृतशब्दो योगमहिम्ना कोकिले वर्तते इति
जातिवाचकत्वाभावाज्जातिलक्षणङीषोऽप्रसक्तिः । अथवा अजादेराकृतिगणत्वेन
तत्र पाठाऽभ्युपगमेन टाप् । खं स्वकीयमपत्यजातं शावकसमूहं अन्यैः अन्य-
जातीयैः द्विजैः पक्षिभिः अर्थात्कारकैः प्रयोज्यकर्तृभिः अन्तरिक्षगमनात्प्राकुड्ढीय-
गमनात्पूर्वं पोषयन्ति खलु वर्धयन्ति खलु । खलु प्रसिद्धौ । अत्र केचित्परभृतशब्दं
पुल्लिङ्गं मत्तैवं समादधते । “अपत्यपोषणं कथं पुरुषक्रियेति नाशङ्कनीयम् ।
पुम्पक्षिणामप्यपत्यवात्सल्यस्य विद्यमानत्वात्” इति । नैतत्समञ्जसम् । नह्यत्र
परभृता इत्यनेन पुमांसः कोकिलाः परामृश्यन्ते । येन पुम्पक्षिणामर्पात्यादिना
समाधीयेत । किन्तु परभृता इत्यनेन स्त्रियेव परामृश्यन्ते । अन्यथा स्त्रीणामशि-
क्षितपटुत्वमिति वाक्यार्थस्य समर्थनार्थमुपन्यस्तेन वाक्येन पुंसामशिक्षितपटुत्वमित्यु-
पन्यस्तं स्यादिति पूर्वोत्तरवाक्यार्थसङ्गतिर्भज्येत । अतो यथान्याख्यातमेव रमणीयम् ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-

मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ २२ ॥

शकुन्तला—(सरोषम् ।) अणज्ज, अत्तणो हिअआणुमाणेण पेक्खसि । को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चअप्पवेसिणो तिणच्छण्णकूवो-
वमस्स तव अणुकिदिं पडिवदिस्सदि ।

१. अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकमुकप्रवे-
शिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।

तथा । “अत्रामानुषीपरभृतद्विजादिशब्दाः शकुन्तलावृत्तान्तं सूचयन्ति । यथा ।
अमानुषीशब्देन मेनकोच्यते । परभृतशब्देन शकुन्तला । द्विजशब्देन कण्वः । एवं
परपुष्टवद्विंशतायास्तवानृतभाषणं युक्तमेवेति शब्दशक्त्या सूच्यते ” इति व्याचक्षते ।
तदपि नातीवचतुरम् । अमानुषीशब्देन मेनकाया अवगतावपि मेनकाप्यशिक्षित-
पद्वी किमुत प्रतिबोधवती शकुन्तलेत्यर्थः । प्रतीत्या मेनकाया अपि दूषणविषयत्वं
सम्भाव्यते । तच्चाप्रकृतमसङ्गतञ्च । अपि च पूर्वार्धे अमानुषीशब्देन या प्रतिपादिता
तस्या एवोत्तरार्धे परभृता इत्यनेन परामर्शोन्याय्यः । एवञ्च स्वमपत्यजातामित्यनेन
शकुन्तलापराभूयेत । एवञ्च प्रकृतार्थस्यानुपकारो विरोधश्चेति तत्कल्पनं न चतुरम् ।
किन्तु अमानुषीशब्देन तिर्यग्जातिस्त्रियो गृह्यन्ते । तिर्यगादिष्वेवं किमुत प्रतिबोध-
वतीष्वित्यर्थः । तेनार्थापत्तिस्सङ्गच्छते । उत्तरार्धे परभृता इत्यनेन शकुन्तला ।
स्वमपत्यमित्यनेन भरतः । अन्यैर्द्विजैरित्यनेन मारीचाश्रमवासिनो मुनयः । प्रागन्त-
रिक्षगमनादित्यनेन पुरन्दरप्रेषितमातलिसहकृतस्य दुष्यन्तस्त्रागमनात्प्रागिति चार्थस्य
परिस्फुरणाद्वक्ष्यमाणः मारीचाश्रमे शकुन्तलायाः पुत्रसहिताया मुनिगणरक्ष्यमाणाया
अवस्थितिः । इन्द्रलोकात्प्रातिनवृत्तौ दुष्यन्तस्तस्मिन्नाश्रमे सममृज्यतेति च कथा-
प्रबन्धः प्रतीयत इति वस्तुना मुद्रालङ्कारस्य ध्वनिः । “स्त्रियो हि नाम खल्वेता
निसर्गादेव पण्डिताः । पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शाल्लेणैवोपादिश्यते ॥” इति मृच्छक-
टिकास्थश्लोकेन समार्थोऽयं श्लोकः । अत्राप्रस्तुतर्त्तुसामान्यवृत्तान्तोपन्यासेन प्रस्तुत-
शकुन्तलावृत्तान्तः प्रतीयत इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । सा च किमुतेत्यर्थापत्त्या उत्तरार्धे
विशेषेण सामान्यस्य समर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन चाङ्गाभ्यां सङ्कीर्यते । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

आत्महृदयानुमानेन आत्महृदयज्ञानेन यथा तवमनः परातिसन्धानप्रवणं
तथान्येषां मनांस्यपि तर्क्यसीत्यर्थः । धर्म कमुकप्रवेशिनः धर्मरूपशरीरावरणपि-

पञ्चमोऽङ्कः ।

१४७

राजा—(आत्मगतम् ।) ^{double} सन्दिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः
कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया

मय्यवे विस्मरणदारुणाचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्यां

भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्ष्ये ।

शकुन्तला—सुष्ठु दाव सच्छन्दचरिणी किदह्नि जा अहं इमस्स
पुरुवंसप्पच्चएण मुहमहुणो हिअअट्ठिअविसस्स हत्थब्भासं उवगदा ।

(इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति ।)

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं चापलमप्रतिहतमात्मानं दहति ।

१. सुष्ठु तावत्सच्छन्दचरिणी कृतास्मि याऽहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदय-
स्थितविषयस्य हस्ताभ्याशमुपगता ।

हितशरीरस्य धर्मध्वजिन इत्यर्थः तृणच्छन्नकूपोपमस्य अन्तर्दोषबहुलस्य ॥ सन्दिग्ध-
बुद्धिमिति । इदन्तुरतेरविच्छेदार्थमुक्तम् सन्दिग्धबुद्धिं सन्दिग्धासंशयमारूढा बुद्धि-
र्यस्यतं । अकैतव इव सत्य इव ।

मय्येवेति । विस्मरणेन स्मरणराहित्येन दारुणा अतिनिर्दया परस्त्रीबुद्ध्या
तत्सङ्गमानङ्गीकाराच्चातिपुरुषेति यावत् । तथाभूता या चित्तवृत्तिः मनोव्यापारः
यस्य तस्मिन् । अत्र विस्मरणज्ञानं शकुन्तलावचनमात्रप्रमाणादित्यनुसन्धेयम् ।
रहः विजने वृत्तं सम्पन्नं प्रणयं स्नेहं अप्रतिपद्यमाने अनुपलभमाने मयि विषये अ-
तिरुषा उत्कटकोपेन अथवा अतिरुषा अधिककोपयेति शकुन्तलाया एव विशेष-
णम् । अधिलोहिते अधिकरक्ते अक्षिणी नेत्रे यस्यास्तया “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः”
इति समासान्तः षच् । “पिद्नौरादिभ्यश्च” इति धित्वान्डीष् । अनेन कोपस्याकृ-
त्रिमत्वं व्यज्यते । तथाभूतया अनयेति शेषः । कुटिलयोर्वक्रयोर्भ्रुवोर्भेदात् भङ्गात्
स्मरस्य मन्मथस्य शराः अस्म्यन्तेऽनेनेति शरासनं “करणाधिकरणयो” इति
ल्यट् । धनुः भग्नं खण्डितमिव लक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्धप्रतिपादितस्यार्थ-
स्योत्तरार्धं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात्काव्यलिङ्गध्वेयनयोस्संस्पृष्टः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २३ ॥

१४८

अभिज्ञानशाकुन्तले

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरभवति सौहृदम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः, किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संयुतदोषाक्षरैः
क्षिणुथ ।

शार्ङ्गरवः—(सासूयम् ।) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-

स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

तथापीदमिति । इदं शकुन्तलापरिग्रहणं नलक्ष्ये न पद्यामि न जानामीत्यर्थः ।
आत्मकृतमित्यादि । चापलंचपलकर्म अन्यहृदयमज्ञात्वा तस्मिन्नात्मसमर्पणरूपसमी-
क्ष्यकारित्वम् । कदाचिदात्मकृतं चापलं दैवानुवृत्त्येन सम्यक्तयापरिणमति प्रति-
हृतं दैवविहृतश्चेद्ब्रूहि ।

अत इति । अतः एतस्मात्कारणात् । अप्रतिहृतचापलस्य दाहकत्वाद्देतो-
रित्यर्थः । रहः विजने सङ्गतं प्रणयः विशेषात् विशेषेण परीक्ष्य कर्तव्यम् ।
कार्यसामान्यस्य परीक्ष्यकर्तव्यत्वे रहःसम्बन्धस्य सविशेषं परीक्ष्य कर्तव्यत्वे किमु
वक्तव्यमित्यर्थः । वैपरीत्ये दोषसाह—अज्ञातेति । अज्ञातहृदयेषु अपरिज्ञातचित्तपु-
जनेषु विषये सौहृदं मैत्रा एव इत्थं यथाधुना वयमवलोकयामस्तथा वैराभवति
द्वेषे पर्यवस्यति । अतः कर्तव्यं युक्तमयुक्तं वात पूर्वं सविशेषमालोच्यैव कर्तुमुचि-
तमिति भावः । वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः ॥ २४ ॥

सम्भृतदोषाक्षरैः सम्भृतः आरोपितः दोषो येषु तान्यक्षराणि येषु तैर्वचनै-
रितिशेषः । क्षिणुथ हिंस्थदूषयथेत्यर्थः ॥ अधरोत्तरम् वैपरीत्यम् अथवा अधरं हीनं
अपकृष्टमित्यर्थः तथाभूतमुत्तरं प्रतिवचनम् ।

आजन्मन इति । यो जनः आजन्मनः जन्मन आरभ्य । आ जन्मन इति
पदद्वयम् । अव्ययीभावेनैकत्वे तु आजन्मेति स्यात् । शाठ्यं परवञ्चनाच्चातुर्यं
अशिक्षितः अरण्यवासत्वात्केनापि वञ्चकेनानुपदिष्टः । शिक्षित इति शिक्षेर्ष्यन्ता-
त्कः “प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ष्यन्तानां लादयो मता ” इत्युक्तेः कर्मणि क्तः ।
शाठ्यमिति कर्मणोऽनभिहितत्वात् द्वितीया । तस्य तादृशस्य जनस्य वचनं वाक्यं
अप्रमाणं प्रमाणत्वेनाग्राह्यम् । यैः परेषां अतिसन्धानं विद्येति अधीयते पठ्यते ।
यथा विद्या सद्गुरोः संप्रदायात्मुदिने मङ्गलपूर्वकं नियतात्मतयाधीयते तथेदमित्यर्थः ।
तेकिल त एव आप्तवाचं यथार्थवक्तृत्वाद्विश्वासयोग्यवाक्याः सन्तु भवन्तु । अत्र

परातिसंधानमधीयते यै-

विद्येति ये सन्तु किलासवाचः ॥ २५ ॥

राजा—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ।

शार्ङ्गरवः—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयम् ।

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, किमुत्तरोत्तरेण । अनुष्ठितो गुरोः संदेशः । प्रतिनिवर्तमहे वयम् । (राजानं प्रति ।)

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—कंहं इमिणा किदवेण विष्पलद्ध सि । तुब्बे वि मं परिच्चअह । (इत्यनुप्रतिष्ठते ।)

१. कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि । यूयमपि मां परित्यजथ ।

“तस्याप्रमाणं” सन्तु किलासवाचः” इति वाक्यात्तद्विरुद्धस्यार्थस्य प्रतीतिर्वक्रोक्ति-रलङ्कारः । “वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थं प्रकल्पन” मिति तल्लक्षणात् ॥ इन्द्रव्रजा वृत्तम् ॥ २५ ॥

सत्यवादिन्निति सोऽष्टुष्टवचनम् । अतिसन्धाय वञ्चयित्वा । विनिपातः अधः पतनं प्रत्यवाय इति यावत् ।

तदिति । तत् तस्मात्कारणात् एषा भवतः कान्ता । भवता पूर्वं पत्नीत्वेन परिगृह्यतेत्यर्थः । एनां एनामित्यत्र “द्वितीयाटौखेनः” इत्येनादेशः । तदेषा भवतः कान्तेत्युक्त्वा त्यज वैनमित्यन्वादेशसत्त्वात् । त्यज वा गृहाण वा । एतदेव समर्थ-याते—उपपन्नां हांति । दारेषु कलत्रेषु विषये सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखं यस्याः सा त्यागे ताडने स्वाकारे च स्वातन्त्र्यवती प्रभुता स्वामित्वं उपपन्ना हि युक्ता किल । अत्र शकुन्तलावृत्तान्तरूपस्य विशेषस्य कलत्रसामान्यधर्मोपन्यासेन समर्थनात्सा-मान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २६ ॥

१९०

अभिज्ञानशाकुन्तले

गौतमी—(स्थित्वा ।) वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि इअं क्वणक-
रुणपरिदेविणी सउन्दला । पच्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ
करोदु ।

शार्ङ्गरवः—(सरोषं निवृत्त्य ।) किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।
(शकुन्तला भीता वेपते ।)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले,

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २७ ॥

तिष्ठ । साधयामो वयम् ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रलभसे ।

१. वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छतीयं खलु नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्या-
देशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु ।

प्रत्यादेशपरुषे प्रत्यादेशेन प्रत्याख्यानेन परुषे निष्ठुरे पुरो भागे दोङ्गतैर्दाशिनि।
यदीति । क्षितिपः राजा । अनेन सर्वनियन्ता नृपश्चेदेवं करोति नास्माकम-
स्मिन्विषये किञ्चित्कर्तुं प्रवृत्तिः शक्येति भावः । यथा वदति नेयं मया परिणीतपूर्वेति
तथा त्वमसि यदि त्वं तस्य भार्या न भवसि चेत् उत्कुलया उत्क्रान्तकुलमर्यादया ।
“अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः । त्वया पितुः काश्यपस्य किं
प्रयोजनम् । नासावितः परमीदृशीं त्वां पुनर्गृहीष्यतीति भावः । अथ तु अनन्त-
रन्तु । तुः पूर्वोक्तवैलक्षण्ये । आत्मनः शुचि निष्कलङ्कं व्रतं चरितं वेत्सि यदि
जानासि चेत् पतिकुले भर्तृगृहे दास्यमपि दासीकर्मापि क्षमं उचितम् । दास्यमिदं
“गुणवचन” इति कर्मणि ध्यञ्प्रत्ययः । सर्वथा प्रतिव्रतायाः पतिगृहावस्थानमे-
वेचितमिति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

शार्ङ्गरवः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवांस्तदा कथम-
धर्मभरिः ।

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्धपांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य ।) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मगहे तिष्ठतु । कुत
इदमुच्यत इति चेत् । त्वं साधुभिरादिष्टः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं ज-
नयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति, ततः प्रति-
नन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये पितुरस्थाः समीपगमन-
मवस्थितमेव ।

कुमुदानीति । शशः अङ्कः लाञ्छनं यस्य स शशाङ्कश्चन्द्रः कुमुदान्येव कैर-
वाण्येव । एकसरस्थितान्यपि न पद्मानित्येवकारार्थः । बोधयति विकासयति । सवि-
ता सूर्यः पङ्कजान्येव कमलान्येव न कुमुदानि बोधयति उन्मीलयति । एवं वशिनां
जितेन्द्रियाणां वृत्तिः प्रवृत्तिः परेषां परिग्रहाणां पत्नीनां संश्लेषेषु आलिङ्गनेषु पराङ्-
मुखी विमुखी भवतीति शेषः । पूर्वार्धे वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः । उत्तरार्धेऽन्तरन्या-
सोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

मूढ इति । अहं मूढः विस्मृतपूर्वपरिणयवृत्तान्तत्वेन इतधीः । एषा शकु-
न्तला वा मिथ्या अनृतं वदेत् भाषेत इति संशये सन्देहे जाते सति प्रथमपक्षे
दारत्यागी धर्मपत्नीत्यागी भवामि । आहो पक्षान्तरे परस्त्रियाः परकलत्रस्य स्पर्शेन
अभिमर्शेन पांसुलः पातकी भवामीति शेषः । परकलत्रसङ्गमपापात्पत्नीत्यागो वर-
मिति भावः ।

१९२

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भअवदि वसुहे देहि मे विवरं (इति रुदती निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विजनैश्च ।)

राजा—(शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति ।)
नेपथ्ये ।

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा—(आकर्ण्य ।) किं नु खलु स्यात् ।

पुरोहितः—(सविस्मयम् ।) देव असतं खलु संवृत्तम् ।

राजा—किमिव ।

पुरोहितः—देव परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु ।

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला

बाहूक्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता । बाहू उन्निष्य

राजा—किं च ।

५; भगवति वसुधे, देहि मे विवरम् ।

पूर्ववृत्तमपूर्वचरितम् शकुन्तलापरिग्रहमित्यर्थः अन्यसङ्गात् अन्यस्य स्त्री-जनस्य अवरोधस्येति यावत् सङ्गात् समागमात् अथवा अन्यस्याः लोकात्तरायाः राजलक्ष्म्याः सङ्गात् व्यासङ्गात् राजकार्यकावृत्तचित्तत्वात् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेण पुंवद्भावः अथ चान्यस्याकस्मादापतितस्य शापस्य सङ्गस्सम्बन्धस्तस्मादिति कवेर्गूढाशयः ।

सेति ॥ सा बालत्वाद्बाहूक्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्तेति बालास्वभावोक्तिः । स्वानि मन्त्राणि भाग्यानि भागधेयानि निन्दन्ती सती बाहू उन्निष्य बाहूक्षेपं “स्वाङ्गेऽधुवे” इति णमुलप्रत्ययः । क्रन्दितुं रोदितुं च प्रवृत्ता आरब्धवती । तीर्थन्ते पापान्यनेनेति तीर्थं “पातृतुदि” इति शुक् । अप्सरसा सेवितं तीर्थमप्सरस्तीर्थं इदं च हस्तिनापुरनेदिष्ठस्य गङ्गाया जलावतारस्य नाम । अत्र स्नानार्थमागतानां साधूनां निष्प्रत्यूहस्नानप्रत्यवेक्षणार्थं शक्राज्ञया प्रतिदिनमेका अप्सराः सन्निहिता भवतीति पौराणिकं कथा । अप्सरस्तीर्थमभिव्याप्य आप्सरस्तीर्थं अभिविधवाचकेनाङ्ग सहा-व्ययीभावः अप्सरस्तीर्थमभिव्याप्य आरात्समीपदेशे । यद्वा मर्यादावाचकेनाङ्गव्ययी-

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा-

दाक्षिण्येनां ज्योतिरेकं तिरोऽभूत् ॥ ३० ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

राजा—भगवन् प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव किं वृथा
तर्केणाकृष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

पुरोहितः—(विलोक्य ।) विजयस्व (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वेत्रवति पर्याकुलोऽस्मि शयनभूमिमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो । (परिक्रामति ।)

१, इत इतो देवः ।

भावः । केचित्तु अप्सरस्तीर्थमिति पदं विभज्य व्याचक्षते । तदसङ्गतम् । तथा पद-
विभागे तु आराच्छब्दयोगे “अन्यारात्” इति पञ्चमीविधानेन अप्सरस्तीर्थादारा-
दिति भाव्यम् । आरात्पदसमभिव्याहारेण द्वितीयेतितु नैव शङ्क्यम् तादृशस्यानु-
शासनस्य काप्यनुपलम्भात् । स्त्रिया इव योषित इव संस्थानं अवयवविन्यासः ।
आकृतिरित्यर्थः । यस्य तत् । अनेन स्त्रियाकारयैव देवतया नीतेति परपुरुषासंस्पृष्टत्वं
ध्वन्यते । तादृशं ज्योतिः तेजोमयः पदार्थः । अनेन ज्योतीरूपतया दुर्निरीक्ष्यत्वात्-
लनाकृतिमात्रपरिज्ञानम् न तु विशेषपरिज्ञानमिति ध्वन्यते । एनां उत्क्षिप्य भूत-
वद्गृहीत्वा जगाम । अप्सरस्तीर्थाभिमुखं ययौ तिरोऽभूदिति पाठे अन्तर्दध
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

१६४

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—(आत्मगतम् ।)

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

वलवत्तु दूयमानं प्रत्यायायतीव मां हृदयम् ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतमभिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमोऽङ्कः ।

काममिति ॥ प्रत्यादिष्टां तिरस्कृतां “प्रत्यादेशो निराकृतां । अतएव मुनेः कण्वस्य तनयां दुहितरं शकुन्तलां परिगृह्यत इति परिग्रहः भार्या “पत्नीपरिजना-दानमूलशापाः परिग्रहाः” इत्यमरः । तां कामं अत्यन्तं न स्मरामि । इयं शकुन्तला मया परिणीतेति मम स्मरणमेव न सञ्जायत इत्यर्थः । अतो निराकरणं युक्तमेवेति भावः किंतु तथा स्मरणमावेऽपि वलवत् अत्यन्तं दूयमानं अन्तः परितप्यमानं हृदयं मनः मां तथा विस्मृतिरहितमित्यर्थः । प्रत्यायायतीव निश्चाययतीव वर्तत इति शेषः । शकुन्तलायाः परिणयो मया नूनं न कृतश्चेदिदानीं प्रत्यादेशे मम हृदयं कथं परितप्येतेति भावः ॥ ३१ ॥

इति श्रीदुग्धापगादक्षिणतीरस्थितविरिञ्चिपुराभिजन-
श्रीरामसुधीवरतनूभवशङ्करविरचिताया-
मभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां विद्व-
न्मनोरमाख्यायां पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः स्यालः पश्चाद्वद्वं पुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा ।) अले कुम्भीलआ, कहेहि कहां तुऐ एशे मणिवन्धणोक्किण्णणामहेए लाअकीए अङ्गुलीए समाशादिदे ।

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन ।) पैशीदन्ते भावमिश्शे । हगे ण ई-दिशकम्मकाळी ।

प्रथमः—^३किं शोहणे वल्लणेति कळिअ रण्णा पडिगहे दिण्णे ।

१- अरे कुम्भीलक, कथय कुत्र त्वया एतन्मणियन्धनेत्कीर्णनामधेयकं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् ।

२. प्रसीदन्तु भावमिश्राः । अहं नेदशकर्मकारी ।

३. किं शोभनो ब्राह्मणइति कलयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहोदत्तः ।

अथेदानीं कविः वृत्तवर्तिष्यमाणकथाप्रदर्शकरूपार्थोपक्षेपकेण प्रस्तुतकथां सूचयिष्यन्नाह—तत इति ॥ नागरिकः नगररक्षाधिकृतः स्थालः राजस्यालः । कोष्ठपाल इति यावत् । अरे इति हीनसंबोधनार्थकमव्ययं “हीनसंबोधने त्वरे” इत्यमरः । कुम्भीलकः चोरः । “कुम्भीलको गण्डपदस्तस्करश्च मलिम्लुचः” इति नाममाला । “मागधी राक्षसादेः स्यात्” इति भरतोक्तौ आदिशब्देन शकारधीवरादीनां ग्रहणादत्रैषां मागध्युक्तिः । “तथैवाज्ञारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक्” इति दर्पणकारोऽपि । मणेः रत्नस्य यत् बन्धनं सुवर्णसङ्कटनं तत्र उत्कीर्णं रेखाविन्यासेन व्यक्तीकृतं नामधेयं यस्मिंस्तत् तादृशं । राजकीयं राजसम्बन्धि, “राज्ञः कच” इति सूत्रेण राजन् शब्दात् छप्रत्ययसन्निभयोगशिष्टे कादेशे रूपमिदम् ॥ अङ्गुलौ भवं अङ्गुलीयं “जिह्वामूलाङ्गुलेः छः” इति सूत्रेणाङ्गुलिशब्दात् भवार्थे छप्रत्यये तस्य इयादेशे रूपमिदं । अङ्गुलीयमेव अङ्गुलीयकं स्वार्थे कः ऊर्मिकेत्यर्थः । समासादितं लब्धं । भावमिश्राः पूज्याः भवन्तः इत्यर्थः । “मान्यो भावस्तु वक्तव्यः” इत्युक्तेः । भावेति संबोधनं । असौ नीचस्सुतरां ग्रामीण इति तेन मिश्रपदं गौरवार्थमुक्तं । शोभनः कुलशालादिना समीचीनः

१६६

अभिज्ञानशाकुन्तले

पुरुषः—सुणुधदाणि । हगे शक्रावदाळवभन्तलवाशी धीवळे ।

द्वितीयः—पाडचला, किं अम्मेहिं जादी पुच्छिदा ।

स्यालः—मूअअ कहेदु शव्वं अणुकमेण मा णं अन्तरा पाडि-
वन्धह ।

उभौ—जें आवुत्ते आणवेदि कहेहि ।

पुरुषः—अहेके जालुमालादीहिं मच्चवन्धणोवाएहिं कुडुंबभरणं
कलेमि ।

स्यालः—(विहस्य ।) विमुद्धो दाणिं आजीवो ।

पुरुषः—सहजे किल जे विणिन्दिए णहु दे कम्मविवज्जणीअए ।

पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदु एव्व शोत्तिए ॥

१. शृणुतेदानीं । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः ।

२. पाटच्चर, किमस्माभिर्जातिस्ते पृष्टा ।

३. सूचक कथयतु सवं अनुक्रमेण, मैनमन्तरे प्रतिबन्धय ।

४. यदावुत्तः आज्ञापयति कथय ।

५. अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि ।

६. विशुद्धः इदानीं आजीवः ।

७. सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत् कर्म विवर्जनीयं ।

पशुमारणकर्मदारुणः अनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥

प्रतिग्रहः दक्षिणा, शक्रावतार इति तीर्थनाम; तत्संबन्धात्सन्निहितग्रामस्यापि तदेक
नाम; तदभ्यन्तरवासी तन्मध्यवास्तव्यः, धीवरः जालिकः । पाटच्चरः चोरः ॥

सूचकेत्यादि ॥ सूचक इति रक्षिणोरेकतरस्य नाम अनुक्रमेण क्रममन-
तिक्रम्य आनुपूर्व्येणेत्यर्थः । अव्ययीभावसमासः । “तृतीयासप्तम्योर्वहुलं” इत्य-
त्र बहुलप्रहणात् तृतीयाया अमभावः । एनं पाटच्चरं, अन्तरे मध्ये, मा प्रति-
बन्धय मा हिंसीः । आवुत्तः “ भगिनीपतिरावुत्तः ” इत्यमरः । जालस्थ आना-
यस्थ, उद्गालः प्रसारणं, आजीवः जीविका । विशुद्धः मेध्यः इति सोपहासं
वचनम् ॥

सहजमिति ॥ विनिन्दितं लोकगर्हितमपि, यत्, सहज जन्मसिद्धं कुल-
धर्मत्वेनावश्यमनुष्ठेयतया यज्जन्मतः प्राप्तमित्यर्थः । तत् तादृशं, कर्म, न विवर्ज-
नीयम् ॥

स्यालः—तदो तदो ।

पुरुषः—एकस्मिन् दिशो खण्डशो रोहिममच्चे मए कप्पिदे
जाव । तश्श उदलब्भन्तले एदं लदणभाशुलं अङ्गुलीअं देक्खिअ
पच्छा अहके शे विक्कआअ दंशअंते गहिदे भावमिश्शेहिं मालेह वा
मुंचेह वा अअं शे आअमवुन्तन्दे ।

१. ततस्ततः ।

२. एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो यावत् । तस्यो-
दराभ्यन्तरे इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयकं दृष्ट्वा पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन् पृष्टी-
तो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा अयमस्यागमवृत्तान्तः ।

नीयं खलु न परित्याज्यं । खलुरत्रानुनये “निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु”
इत्यमरः । अत्र धीवरस्य मत्स्याजीवे विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तमित्यप्रस्तुत
प्रशंसा । अत्र दृष्टान्तमाह—पशुमारणेत्यादिना ॥ अनुकम्पया दयया, परदुः
खदुःखित्वरूपेण परदुःखासहिष्णुत्वरूपेण वा कारुण्येनेत्यर्थः । मृदुःअकूरस्वभावः ।
श्रोत्रियः साङ्गवेदाध्यायी विप्रः “श्रोत्रियञ्छन्दोऽधीते” इति घन् प्रत्ययान्त-
निपातोऽयम् । अत्र श्रोत्रियपदं स्वयं अधीतसमग्रवेदवाक्यान्तः पाति “न हिं-
स्यात् सार्वभूतानि” इत्यादि हिंसासामान्यनिषेधकविधिववाक्यार्थावगमतदनुष्ठान-
प्रावण्यादिना सर्वभूतसौहार्दाभिप्रायगर्भं । पशोः यज्ञपशोः, मारणकर्मणि हिंसायां
विषये, दारुण एव क्रूरएव अस्तीति शेषः । “अस्तिर्भवन्ति परोऽप्रयुज्यमानोऽ-
प्यस्ति” इति भाष्यवचनादस्तीत्यध्याहार्यम् । किलेति वार्तायां । यथा श्रोत्रियः
बौद्धादिभिर्विनिन्दितमपि पशुमारणकर्म याज्ञे कर्मणि “अमीषोमीयं पशुमालभेत”
इत्यादिविशेषविधिवलत् अवश्यकर्तव्यतया अनुतिष्ठन्ति न परिहरन्ति तथा वय-
मर्पाति भावः ! श्लोकगतस्य एव शब्दस्य इवार्थकत्वे उपमा ॥

ततस्तत इति ॥ रोहित इति मत्स्यस्य संज्ञा । अभ्यन्तरे मध्ये । भासुरं
दीप्तं, भावमिश्रैः भवद्भिः, मारयत वा मां घातयत वा । मुञ्चत वा परित्यजत
वा । अस्य अङ्गुलीयस्य, आगमवृत्तान्तः आगमनप्रकार इत्यर्थः ॥ जानुकंति द्वि-

१६८

अभिज्ञानशाकुन्तले

स्यालः—जाणुअ, विस्सगन्धी गोहादी मच्छवन्धो एव्व णिस्सं-
सअं । अङ्गुलीअअदंसणं शे विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व
गच्छामो ।

रक्षिणौ—तह, गच्छ अले गन्धिभेदअ ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

स्यालः—सूअअ इमं गोउरदुआरे अप्पमत्ता पडिवाळह ।
जाव इमं अङ्गुलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडि-
च्छिअ णिक्कमामि ।

उभौ—पँविशदु आवुत्ते शामिप्पशादइश ।

(इति निष्क्रान्तः स्यालः ।)

१. जानुक विस्सगन्धी गोधादी, मत्स्यबन्ध एव निस्संशयं । अङ्गुलीयकदर्शन-
मस्य विमर्शयितव्यं । राजकुलमेव गच्छामः ।

२. तथा, गच्छ अरे ग्रन्धिभेदक ।

३. सूचक इमं गोपुरद्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतं । यावदिदमङ्गुलीयकं यथाग-
मनं भर्तुनिवेद्य ततश्चासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रामामि ।

४. प्रविशत्वावुत्तस्त्वामिप्रसादाय ।

तीयपुरुषस्य नाम ॥ विस्सगन्धः अस्यास्तीति विस्सगन्धी । “ विस्सं स्यादामगन्धि-
यत् ” इत्यमरः । गोधां अत्ति भक्षयतीति गोधादी, अयं, मत्स्यबन्ध एव मत्स्य-
घातुक एव । निस्संशयं सन्देहो नास्ति अर्थाभावे अव्ययीभावः । विमर्शयितव्यं
परामर्शनीयं, राजकुलं राजगृहं । ग्रन्थेः सौवर्णराजतादिनाणकाधिष्ठितान्यदीय-
वस्त्रग्रन्थेः, भेदकविस्संसक । इदमपि चोरं प्रति सोपहासं वचनम् ॥

सूचकेत्यादि ॥ अप्रमत्तौ सावधानौ । प्रतिपालयतं रक्षतं । आगमनं
अनतिक्रम्य यथागमनं अव्ययीभावसमासः । येन प्रकारेणेदमङ्गुलीयकमागतं तत्प्र-
कारमित्यर्थः । भर्तुः महाराजस्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । निवेद्य विज्ञाप्य । शासनं आज्ञां
प्रतीक्ष्य प्रतिपालय, यावन्निष्क्रामामि निष्क्रमिष्यामि “ यावत्पुरानिपातयोलेट् ”
इत्यनेन यावतायोगे भविष्यति लट् । “ क्रमः परस्मैपदेषु ” इत्यनेन परस्मैपद-
परे शिति क्रमेर्दार्ढ्यः । यद्वा यावत् निष्क्रमामि तावत् अप्रमत्तौ प्रतिपालयतं इत्य

प्रथमः—^१जाणुअ चिळाअदिव्खु आवुत्ते ।

द्वितीयः—^२णं अवशलोपशप्पणीआ लाआणो ।

प्रथमः—^३जाणुअ फुल्लन्ति मे हत्था इमश्श वज्झश्श शुमणा पि-
णद्धुम् ।

(इति पुरुषं निर्दिशति ।)

पुरुषः—^४णं अलुहदि भावे अकालणमालणं भाविदुं ।

द्वितीयः—(विलोक्य ।) ^५ऐशेअह्माणं शामी पत्थहस्थे लाअशा-
शणं पडिच्छिअ इदोमुहे देक्खीअदि । गिद्धवञ्जी भविश्शशि शुणो
मुहं वा देक्खिश्शशि ।

१. जानुक चिरायते खल्वावुत्तः ।

२. ननु अवसरोपसर्पणीया राजानः ।

३. जानुक स्फुरतो मम हस्तौ अस्य वधार्थं सुमनसः पिनद्धुम् ।

४. नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुं ।

५. एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्य इतोमुखो दृश्यते । गृद्धव-
लिर्भविष्यसि । शुनो मुखं वा द्रक्ष्यसि ।

नव्यस्सुशक्रः । अस्यां योजनायां यावच्छब्दो ऽवध्यर्थकः ॥ स्वामिनः राज्ञः,
प्रसादाय प्रीतिपूर्वकनियोगाधिगमाद्येत्यर्थः । निष्क्रान्तः “गत्यर्थकर्मके” त्यादि-
ना कर्तरि क्तः । “यस्य विभाषा” इत्यनेन निष्ठायां नेट् “अनुनासिकस्य किं”
इत्यादिना उपधा दीर्घश्च । चिरायते विलम्बते अपपाठोऽयं चिरयति इति साधुः ।
चिरं करोति चिरयति “पञ्चाद्याचि” स एव चिरः, स इव आचरति चिरायते
“कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इत्यनेन क्यङ् । अवसरे उचितसमये, उपसर्पितुं
सन्निधातुं गोत्र्याः उपसर्पणीयाः । सुमनसः पुष्पाणि वध्यचिह्नमालिकां इत्यर्थः ।
पिनद्धुं बद्धुं “वट्टिवागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।” इत्यनेनापेराद्यक्षरलोपः ।
निर्दिशति तर्जन्या पुरुषं लक्ष्यकरोतीत्यर्थः ॥

नार्हतिइत्यादि ॥ भावशब्दः पूज्यवाचकः । न विद्यते कारणं निमित्तं
यस्मिंस्तत् अकारण तादृशं मारणं वधं, भावायतुं आपादयितुं इतोमुखः अस्म-

१७०

अभिज्ञानशाकुन्तले

(प्रविश्य ।)

स्यालः मूअअ मुंचेदु एसो जालोवजीवी । उववण्णो खु अ-
ङ्गुलीअअस्स आअमो ।

सूचकः—जैह आवुत्ते भणादि ।

द्वितीयः ऐशे जमशदणं पविशिअ पडिणिउत्ते ।

(इति पुरुषं परिमुक्तबन्धनं करोति ।)

पुरुषः—(स्यालं प्रणम्य ।) भैट्टा अद कीलिशे मे आजीवे ।

स्यालः—ऐतो भट्टिणा अङ्गुलीअअमुल्लसम्मिदो पसादो वि दा-
विदो ।

(इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति ।)

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य ।) भैट्टा अणुग्गाहिदास्मि ।

१. सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः खत्वङ्गुलीयस्यागमः ।

२. यथा आवुत्तः भणति ।

३. एषः यमशदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।

४. भर्तः अथ कीदृशः मे आजीवः ।

५. एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसम्मितः प्रसादोऽपि दापितः । *equal*

६. भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि ।

दमिमुख इत्यर्थः । वलिः उपहारः भक्ष्य इति यावत् । जालोपजीवी धीवरः ।
आगमः आगमनप्रकारः, उपपन्नः युक्तः । आजीवः जीविका “आजीवो जीविका
वार्ता” इत्यमरः । कीदृशः कथंभूतः । “इदं किमोरीशु की” इत्यनेन किमः
की इत्यादेशः । मत्प्राणरक्षणशिक्षणयोर्भवदधीनत्वात् कथं वा मद्विषये भवतानि-
र्णयोव्यधायीति प्रश्नाभिप्रायः । मूल्यं अर्थः, तेन सम्मितः तुलितः, प्रसादोऽपि
पारितोषिकमपि, दापितः ददातेर्ण्यन्तान्निष्ठायां रूपं । स्वं धनं, प्रयच्छति ददाति,
“प्राप्ते” त्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

१७१

सूचकः—एशे णाम अणुमाहे, जे शूलादो अवदालिअ हत्थि-
कन्धे पडिट्ठाविदे ।

जानुकः—आवुत्त, पालितोशं कहेहि । तेण अङ्गुलीअएण भट्टि-
णो शम्भदेण होदन्व ।

स्यालः—णै तस्सि महारूहं रदणं भट्टिणो बहुमदंति तक्केमि,
तस्स दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । मुहुत्तअं पकिदि-
गम्भीरोवि पज्जुस्सुअणअणो आसी ।

सूचकः—शेविदं णाम आवुत्तेण ।

जानुकः—णै भणाहि इमस्सकए मच्छशत्तुणोत्ति ।

(इति पुरुषमसूयया पश्यति ।)

१. एष नामानुग्रहः, यच्छूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।

२. आवुत्तपारितोषिकं कथयति, तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः सम्मतेन भवितव्यम् ।

३. न तस्मिन् महाहै रत्नं भर्तुर्बहुमतं इति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तु-
रभिमतो जनस्मारितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोप पर्युत्सुकनयन आसीत् । self-control

४. सेवितं नाम आवुत्तेन ।

५. ननु भण अय कृते मत्स्यशत्रोरिति ।

एष इत्यादि ॥ नाम प्राकाश्ये उपगमेवा । यत् यस्मात् शूलात् मारण-
साधनशूलायुधाग्रात्, अवतार्य अवरोप्य, हस्तिनः गजस्य स्कन्धे, असदेशे, प्रति
ष्ठापितः स्थितिं प्रापितः । तत् तस्मात् एष नाम अनुग्रहः । कथयति सूचयति ।
सम्मतेन अभीष्टेन । महाहै श्रेष्ठं, स्मारितः स्मृतिपथं प्रापितः । प्रकृत्या निसर्गेण
गम्भीरोऽपि अगाधमनस्कोऽपि, मुहूर्तं घटिकाद्वयं “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया”
पर्युत्सुकनयनः विश्लिष्टजनविषयकानुतापसूचकानुप्रवाहपरिपूरितनयनयुगः इत्यर्थः ।
पर्यश्रुनयनः इति पाठस्तु समीचीनः । सेवितं (भावे क्तः) महान् प्रयासः भव-
ता स्वीकृत इत्यर्थः । मत्स्यशत्रोः कृते धीवरार्थं । कृते इत्यव्ययं “अर्थे कृते च

१७२

अभिज्ञानशाकुन्तले

पुरुषः—भट्टालक, इदो अद्धं तुह्यणं शुमणो मुल्लं होदु ।

जानुकः—ऐत्तके जुज्जइ ।

स्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पिअवअस्सो दाणिं मे संवुत्तो ।
कादंबरीसक्खिअं अह्माणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता सोण्डिआपणं
एव्व गच्छामो ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे ।)

॥ प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नाम अप्सराः ।)

सानु—^{णि}ण्वड्ढिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरातित्थस-१. भट्टारक इतोऽर्धं शुष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु । *moment for buying flowers*

२. एतावद्युज्यते ।

३. धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरीसाक्षिक-
मस्माकं प्रथमसौहार्दमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः ।

४. निर्वर्तितम्भया पर्यायनिर्वर्तनीयं अप्सरस्तीर्थसाभिध्यं सायुजनस्य अभिषे-

शब्दे द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञकौ ” इति वचनात् । अर्धं समांशः “ पुंसधोऽर्धं
समोऽंशके ” इत्यमरः । सुमनोमूल्यं पुष्पक्रयधनार्थं भवतु इत्यर्थः । कादम्बरी
सुरा, तत्साक्षिकं तदभिमुखमित्यर्थः । नीचास्तावत् प्राथमिकसौहार्दसम्पादनसमये
क्रियमाणसौहार्ददान्यसम्पादनाय शौण्डिकापणमास्थाय सुरया चषकमक्रं परिपूर्णं
अन्योन्यं पीतोच्छिष्टं पर्यायेण पिबन्तीति लौकिकी प्रसिद्धिः । शौण्डिकः मण्ड-
हारकः “ शौण्डिको मण्डहारकः ” इत्यमरः ॥ प्रवेशकलक्षणन्तु “ प्रवेशकोऽनु-
दातोक्तया नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्गद्वयान्तविज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ” इति
साहित्यदर्पणे । अनुदातोक्तया प्राकृतभाषयेत्यर्थः ॥

निर्वर्तितमित्यादि ॥ निर्वर्तितुं निर्वोदु योग्यं निर्वर्तनीयं । पर्यायेण
परिवृत्त्या निर्वर्तनीयं प+यं । अप्सरस्तीर्थस्य तन्नाम्नः तीर्थविशेषस्य साभिध्यं समी-

णिज्ज्ञं साहुजणस्स अभिसेअकालोत्थि । संपदं इमस्स राएसिणो उ-
दन्तं पच्चक्खीकरिस्सं । मेणआसंबन्धेण सरीरभूदा मे सउन्दला ।
ताए अ दुहिदुणिमिषं आदिट्ठपुव्वस्सि । (समन्तादवलोक्य ।) किं णु
क्खु उदुच्छवेवि णिरुच्छवारम्भं विअ राअउलं दीसइ । अत्थि मे
विहवो षणिधानेण सव्वं परिण्हादुं । किंदु सहीए आदरो मए माण-
इद्वो । होदु इमाणं एव्व उज्जाणपालिआणं तिरक्खरिणीपडिच्छ-
ण्णा पस्सवत्तिणी भविअ उवळहिस्सं ।

(इति नाट्येनावतीर्थे स्थिता ।)

काल इति । सांप्रतं अस्य राजर्षेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि । मेनकासंबन्धेन
शरीरभूता मे शकुन्तला । तथा च दुहितृनिमित्तं आदिष्टपूर्वाऽस्मि । किं नु खलु
ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन
सर्वं परिज्ञातुं । किन्तु सख्या आदरो मया मानयितव्यः । भवतु अनयोरेवोद्यान-
पालिकयोः तिरस्करणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वा उपलप्स्ये ।

पावस्थानं, निर्बर्तितं निर्व्यूढं अनुष्ठितमिति यावत् । राजा चासौ ऋषिश्च राज-
र्षिः यद्वा राजा ऋषिरिव राजर्षिः तस्य दुष्यन्तस्येत्यर्थः । उदन्तस्यावृत्तान्तं, अप्र-
त्यक्षं प्रत्यक्षं संपद्यमानं करिष्यामि प्रत्यक्षी करिष्यामि साक्षात् निध्यास्यामीत्यर्थः ।
“ कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ” इत्यनेन च्विः । “ अस्त्व च्वौ ” इत्यनेन
ईत्वं । शकुन्तैः पक्षिभिः, लालितेति शकुन्तला, पूर्वं आदिष्टा आदिष्टपूर्वा, पूर्वं आ-
ज्ञप्तेत्यर्थः । किं न्विति वितर्के । ऋतूत्सवेऽपि ऋतुकालिकोत्सवाचरणसमयेऽपी-
त्यर्थः । राजकुलं राजगृहं निर्गतः नष्टः, उत्सवारम्भः यस्मिंस्तत् तादृशं । दृश्यते
आलोक्यते । प्रणिधानेन ध्यानेन । सख्याः मेनकायाः, आदरः अवश्यं त्वया
राजकुलवृत्तान्तः साक्षात् परिज्ञातव्यः इति प्रातिपूर्वं मद्भिधेयीकृतः नियोगः इत्य-
र्थः । मानयितव्यः गौरवयितव्यः अवश्यानुष्ठानेन साफल्यं प्रापणीय इत्यर्थः । ति-
रस्करिणी अन्यदृष्ट्यगोचरत्वापादिका विद्या, तथा, छाया तिरोहिता, पार्श्ववर्तिनी
समीपदेशवर्तिनी, भूत्वा, उपलप्स्ये ज्ञारये । उपोपवृष्टाहमेर्लीट रूपम् ॥

१७४

अभिज्ञानशाकुन्तले

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः ।)

प्रथमा—

आतम्महरिअण्डुर जीविद सच्चं वसन्दमासस्स ।

दिट्ठोसि चूदकोरअ उदुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥

चूअं हरिगिअपिअअं जीविदसरिसं वसन्दमासस्स ।

सच्चलणचळणभगं उदुमंगलं विअ पेख्खामि ॥

द्वितीया—पैरहुदिए किं एआइणी मन्तेसि ।

१. आताम्रहरितपाण्डुर जीवित सत्यं वसन्तमासयोः ।

दृष्टोसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ॥

२. चूतं हर्षितपिककं जीवितसदृशं वसन्तमासस्य ।

षट्चरणचरणभगं ऋतुमङ्गलमिव पश्यामि ॥

३. परभृतिके किं एकाकिनी मन्त्रयसे ।

तत इत्यादि ॥ चूताङ्कुरं सहकारकोरकं, पृष्ठतः पश्चाद्देशे ॥

आताम्रेति ॥ हे चूतकोरक रसालकलिके, “आम्रश्चूतो रसालोऽसौ”

“कलिका कोरकोऽस्त्रियां” इति चामरः । दृष्टोऽसि त्वां भवन्तं, प्रसादयामि

सभाजयामि, प्रशंसाविषयीकरोमीति योजना । तमेव चूतकोरकं विशेषयति आ-

ताम्रेत्यादिना । आ समन्तात् ईषद्वा “आङ्गीषदर्थेऽभिध्यातौ समार्थे धातुयो-

गजे” इत्यमरः । ताम्रः रक्तः हरितः पालाशवर्णयुक्तः, पाण्डुरः अवदातश्चेति

कर्मधारयसमासः । तादृश, अनेन प्राथमिकसंबोधनेन चूताङ्कुरस्वभाववर्णनात्

स्वभावोक्तिः । सत्यमिति शपथे । “सत्यं च शपथे तथ्ये” इति विश्वः । वस-

न्तमासयोः मधुमाधवमासयोः, जीवित जीवितवत् प्राधान्येन आश्रयणीय, धारक

इति वार्थः । अत्र चूताङ्कुरे मधुमाससम्बन्धित्वाविशिष्टजीवितत्वारोपात्त अमेद-

रूपकं । सत्स्वप्यन्येषु प्रसूनेषु ऋतोरुच्छसितमिव त्वमेव त्वमेव प्रधानः इत्यर्थः ।

ऋतुमङ्गलेत्यपि रूपकं, ऋतोः वसन्तर्तोः, मङ्गल अभ्युदयकर, सुखतस्त्वदभिव्य-

क्त्यैव ऋतोः स्थयसीप्रतिष्ठेति भावः । कार्यकारणयोः अमेदप्रतिपादनात् “हेत्व-

लङ्कारः” “हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित् प्रचक्षते” इति लक्षणात् ॥

परभृतिके इत्यादि ॥ एकाकिनी असहाया “एकादाकिनिचासहाये”

इत्यनेन आकिनच् । मन्त्रयसे भाषसे । उन्मत्ता चित्तविभ्रमवती “उन्मादश्चित्त-

षष्ठोऽङ्कः ।

१७१

प्रथमा—महुअरिए, चूअकलिअं देविखअ उम्मत्तिआ परहुदि-
आ होदि ।

द्वितीया—(सहर्षं त्वरयोपसृत्य ।) केहं उवट्टिदो महुमासो ।

प्रथमा—महुअरिए, तव दाणिं कालो एसो मदक्किभमगीदारणं ।

द्वितीया—सँहि अवलंब मे जाव अग्गपादट्टिदा भविअ चूदक-
लिअं गेण्हिअकामदेवच्चणं करेमि ।

प्रथमा—जँइ मम विक्खु अद्धं अच्चणफलस्स ।

द्वितीया—अकहिदेवि एदं संपज्जइ जदो एकं एव्व णो जीविदं
दुधाड्डिदं सरीरं ।

१. मधुकारिके, चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परश्रुतिका भवति ।

२. कथमुपस्थितो मधुमासः ।

३. मधुकारिके, तवेदानीं कालेष मदविभ्रमगीतानां ।

४. सखि अवलम्बस्व मां, यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा
कामदेवार्चनं करोमि ।

५. यदि ममापि खल्वर्थे अर्चनफलस्य ।

६. अकथितेऽप्येतत्संपद्यते यतः एकमेव नौ जीवितं द्विधा स्थितं शरीरं ।

विभ्रमः ” इत्यमरः । उपसृत्य समीपं प्राप्य । कथमित्यतर्कितोपनतवस्तुसन्द-
र्शननिबन्धनाश्वर्ये । मधुमासः वसन्तमासः, उपस्थितः संप्राप्तः इति काकुः ।
स्थितः इत्यत्र “ यति स्यति मास्थामिति किति ” इत्यनेनाकारस्य इकारादेशः ।
(कर्तरि क्तः) अवलम्बस्व धारय, अर्थे अन्यूनानतिरिक्तस्समाप्तिः । यदीत्यतः
परं भवतीति पदमध्याहार्यं । अकथितेऽपि एतस्मिन् अनुक्तेषु, एतत् अर्चनफलं
संपद्यते निष्पद्यते, अये इति विस्मयार्थकं अव्ययं । अप्रतिबुद्धोऽपि विकासं अ-
प्राप्तोऽपि, चूतप्रसवः रसालकुसुमं, अत्र इदानीं, बन्धनस्य प्रसववृत्तस्य, भज्जेन
भज्जनेन सुराभिः सौरभवान्, भवति । कपोतकलक्षणन्तु “कपोतोऽसौ करौ यत्
क्षिष्टनूलाग्रपार्श्वकौ ” इति सं—रत्नाकरे ॥

१७६

अभिज्ञानशाकुन्तले

(सखीमवलम्ब्य स्थिता चूताङ्कुरं गृह्णाति ।)

अए अप्पडिबुद्धोवि चूदप्पसवो एत्थ बन्धणसुरभी होदि ।

(इति कपोतहस्तकं कृत्वा ।)

तुमंसि मए चूदङ्कुर दिण्णो कामस्स गहीदधणुअस्स । पहिअजण-
जुवइलक्खो पंचवमहिओ सरो होहि ।

(इति चूताङ्कुरं क्षिपति)

(प्रविश्य अपटीक्षेपेण कुपितः कञ्जुकी ।)

कञ्जुकी—मा तावत् अनात्मज्ञे देवेन प्रतिषिद्धे वसन्तोत्सवे
त्वामास्रकलिकभङ्गं किमारभसे ।

उभे—पैसीददु अज्जो । अगहीदत्थाओ वअं ।

१. अये अप्रतिबुद्धोऽपि चूतप्रसवोऽत्र बन्धनभङ्गसुरभिर्भवति ।

२. त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे । पथिकजनयुवतिलक्ष्यः
पंचाभ्यधिकः शरो भव ॥

३. प्रसीदतवार्यः । अगृहीतार्थे आवां ।

त्वमिति ॥ हे चूताङ्कुर, त्वं, मया (कन्या) गृहीतधनुषे अखिलजगज्ज-
योद्देशेन करधृतकोदण्डदण्डायेत्यर्थः । कामाय मन्मथाय, दत्तः अर्पितोऽसि । अ-
र्पणफलं प्रतिपादयति पथिकेत्यादिना । हे चूताङ्कुर, त्वं, पन्थानं गच्छन्तीति प-
थिकाः, पथिका इति जनाः, पथिकजनाः, तेषां युवतयः तरुण्यः ता एव लक्ष्याणि
शरव्याणि, यस्य सः तादृशस्सन् । पञ्चभ्यः कुसाराविन्दादिबाणपंचकात्, अभ्य-
धिकः अतिरिक्तः, शरः, बाणः, भव भूयाः इत्याशीरर्थे लोट् । मन्मथसन्निधौ वि-
द्यमानैः पञ्चभिरपि बाणैः असाध्यं पथिकव्रनिताहृदलनात्मकं कृत्यं चिराय मदनेन
वाञ्छितं त्वदेकायतामिति भावः । अत्र प्रस्तुतस्य चूताङ्कुरस्य पञ्चाभ्यधिकत्वासं-
न्धेऽपि तत्संबन्धकथनात् संबन्धातिशयोक्तिः ॥

इतीत्यादि ॥ अपटी तिरस्करणी । “अपटी काण्डपटी स्यात् प्रति-
सीरा यवानिका । तिरस्करिणी” इति क्रोशात् । कञ्जुक्लिक्षणन्तु मानुगुप्ताचार्यै-
रुक्तं यथा “ये नित्यं सत्यसंपन्नाः कामदोषविदर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कं-
जुकीयास्तु ते स्मृताः” इति आत्मानं परकीयत्वेन स्वाच्छन्द्यसम्पादनार्थं निज-
स्वरूपं, न जानातीति अनात्मज्ञा तस्यत्वंबुद्धेः अनात्मज्ञे इति सोऽपालम्ब-
चनमेतत् । आरभसे उपक्रमसे । अगृहीतः अज्ञातः अर्थः प्रस्तुतावयवः याभ्यां

कञ्जुकी — न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य
शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च ।

तथाहि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत् कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं

शङ्के सहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम् ॥ ४ ॥

ते तादृशे । वसन्ते वसन्तकाले भवाः वासन्तिकाः “ कालाट्टन् ” इति ठञ् तस्य
इकादेशश्च । तदाश्रयिभिः तद्रक्षाश्रितैः, पत्रिभिः पक्षिभिश्च, देवस्य महाराजस्य,
शासनं अज्ञावचनं, प्रमाणीकृतं अप्रमाणं प्रमाणं उपपद्यमानं कृतं प्रमाणीकृतं ।
अन्यन्तमेतत् मर्यादात्वेनाश्रयणादनुल्लङ्घितमित्यर्थः । न श्रुतं इति काकुः ॥

पूर्वोक्तमेव वासन्तिकवृक्षादिकर्तृकराजाज्ञानुल्लङ्घनप्रकारं विशदयति । चूता-
नामित्यादिना ॥ चूतानां रसालतरूणां, कलिका मञ्जरी, कलिकेति जातावेक-
वचनम् । कालकाशब्दो मुख्यार्थे बाधितस्सन् अभिनवोद्गमनसाधर्यान्मञ्जरीं लक्ष-
यति । चिरनिर्गतापि शिशिरावसानसमुद्भूतापि, स्वं स्वकीयं, रजः परागं, न वध्ना-
ति न सम्पादयतीत्यर्थः । किञ्च यत् कुरवकं शोणकुरण्टककुसुमं, इदमपि जातावे-
कवचनं, सन्नद्धं विकासार्थं दृन्तात् निर्गतं, तदपि, कोरकावस्थया कलिकावस्थया,
स्थितं स्तब्धं अभूदित्यर्थः । (कर्तरि क्तः) शिशिरे कोकिलकण्ठराफिममञ्जके शि-
शिरतौ, गतेऽपि अतीतेऽपि, पुंस्कोकिलानां परभृतयूनां, रुतं स्वनः, (भावे क्तः)
कण्ठेषु कण्ठप्रदेशेष्वेव, स्खलितं स्खालित्यं आपन्नं । (कर्तरि क्तः) चकितः भीतः
स्मरोऽपि मम्मथोऽपि, तूणात् निषङ्गात्, अर्धकृष्टं कामिजनवेधनार्थं बहिः अर्धो-
शेनाकृष्टं, शरं पुष्पधाणं, सहरति इति शङ्के ॥ अत्र श्लोके पादत्रयेऽपि कलिका
कुरवकं पुंस्कोकिलरूतानां चिरनिर्गमन विकाससन्नाह शिशिरापगमरूपं पुष्कलका-
रणसत्वेऽपि तत्कार्यभूत रजो बन्धन विकास स्वर सारत्यरूपकार्यानुदयकथनात्
मालाविशेषोक्तिः । तल्लक्षणन्तु “ कार्यां जनिर्विशेषोक्तिस्सति पुष्कलकारणे ” इति ॥
चतुर्थपादे तूत्रेक्षा । अत्र चकितत्वं शरसंहरणं उभयमुत्प्रेक्ष्यं । कामस्य प्रसून-
शरत्वात् वसन्तपुष्पाणां असकलोत्पत्तेरियमुत्प्रेक्षा । तुरीयपादप्रतिपाद्यार्थं प्रति
पूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वेनोद्भूतत्वात् काव्यलिङ्गं चेत्यनयोस्सङ्करः । अनयोश्च विशेषो-
क्त्या सह संसृष्टिरिति सुधीभिराकलनीयं । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

उभे—णत्थि सन्देहो । महाप्पहावो राएसी ।

प्रथमा—अज्जकदि दिअहाइं अम्हाणं मित्तावसुणा रट्ठिएण भट्ठिणीपादमूलं पेसिदाणं । इत्थं अणोपमदवणस्स पालणकम्म समप्पि दं । ता आअन्दुअदाए अस्सुदपुव्वो अम्हेहिं एसो वुत्तन्दो ।

कंचुकी—भवतु । नपुनरेवं प्रवर्तितव्यं ।

उभे—अज्ज कोदूहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदव्वं कहेदु अअं किंणिमित्तं भट्ठिणा वसन्तुत्सवो पडिसिद्धो ।

सानुमती—उत्सवप्पिआखु माणुसा । गुरुणा कालणेण होदव्वं ।

कंचुकी—बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते । किंमत्रभवत्योः कर्णपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनं । *Public report.*

१. नास्ति सन्देहः । महाप्रभावो राजपिः ।

२. आर्य कति दिक्षसान्भावयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूलं प्रेषितयोः । इत्थं च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितं । तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्वं आवाभ्यामेष वृत्तान्तः ।

३. आर्य कौतूहलं नौ । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यं कथयत्वयं किञ्चिन्मित्तं भर्ता वसन्तोत्सवः प्रतिपिद्धः ।

४. उत्सवप्रियाः खलु मानुषाः । गुरुणा कारणेन भवितव्यं ।

नास्तीत्यादि ॥ राजा ऋषिरिव राजर्षिः । यद्वा राजसु ऋषिः राजर्षिः । ऋषिवत् प्रशस्तकर्मानुष्ठानतत्परः इत्यर्थः । राष्ट्रियेण राज्ञः स्यात्वेन “ राज्ञस्स्यालस्तु राष्ट्रियः ” इत्यमरः । मित्रावसुना, भट्टिन्याः राज्ञ्याः, पादमूलं चरणसकाशं, प्रेषितयोः प्रहितयोः, आवयोः, कतिचिद्दिनानि, आसन् इति शेषः । इत्थं च इदानीमेव प्रमदवनपालनकर्म, उद्यानरक्षणव्यापारः, नौ आवयोः, अर्पितं दत्तं अधि-कृतेनेति शेषः । आगन्तुकतया इदानीमेवागमनादित्यर्थः । पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वः सः न भवतीति अश्रुतपूर्वः । कौतूहलं उत्साहः औत्सुक्यं वा । प्रतिपिद्धः निराकृतः । प्रियः उत्सवः येषां ते उत्सवप्रियाः “ वा प्रियस्य ” इत्यनेन प्रियशब्दस्य वैक-

उभे—भुदं रङ्गिअमुहादो जाव अङ्गुलीअअदंसणं ।

कंचुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यं । यदैव खलु स्वाङ्गुलीयक-
दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्त्वभवती रहसि शकुन्तला मो-
हात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापानुगतो देवः ।

तथाहि ।

रम्यं द्वेष्टि यथापुरा प्रकृतिभिर्नप्रत्यहं सेव्यते

शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्रएव क्षपाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तः पुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥ ९ ॥

१. श्रुतं राष्ट्रियमुखात् यावदङ्गुलीयकदर्शनम् ।

लिपकः परनिपातः । यदङ्गुलीभूतं विस्तृतमिति यावत् । अत्र भवत्योः युवयोरित्य-
र्थः । प्रत्यादेशः निराकृतिः, तल्लक्षणं, यत् कौलीनं लोकवादः “स्यात् कौलीनं
लोकवादः” इत्यमरः । अङ्गुलीयकदर्शनं यावत् ऊर्मिकाविलोकनावधि । ‘यावद-
वधौ ।’ “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ” इत्यमरः । ऊढपूर्वा पूर्वं परिणीतेत्यर्थः ।
पश्चात्तापं अनुशयम् ॥

रम्यमिति ॥ रम्यं मनोज्ञं वस्तु सक्चन्दनचन्द्रपादादिकं इति भावः ।
द्वेष्टि न प्रातिविषयीकरोति अनेनारतिर्नाम मदनावस्था प्रतिपादिता । प्रकृतिभिः
अमात्यैः, पुरा पूर्वं यथा, तथा, प्रत्यहं अहन्यहनि प्रत्यहं अव्ययीभावः, प्रति-
दिनं, न सेव्यते नाश्रीयते । यथा पुरमित्यपि पाठः । पुरा भावं अनतिक्रम्य यथा
पुरं पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्दस्समस्यते स चाव्ययीभावः । पूर्ववदित्यर्थः । किंच
उन्निद्रः निद्रारहितस्सन, शय्याप्रान्तेषु शयनतलपर्यन्तदेशेषु, विवर्तनैः विलोठ-
नैरेव, क्षपाः रात्रीः विगमयति यापयति । अनेन जागराख्या मदनावस्था प्रति-
पादिता । किंच, अन्तःपुरेभ्यः तात्स्थ्यात् तल्लपदेशः, अन्तःपुरस्थेभ्यः स्त्रीभ्यः
इत्यर्थः, दाक्षिण्येन अत्यन्तानुरोधेन, “तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः” इत्युक्तदक्षिण-
नायकोचितसरलस्वभावानुरोधेन वा, उचितां उत्तरत्वेन कथयितुं अर्हौ, वाचं उ-
क्तिं, ददाति प्रयच्छति, यावता परिमितेन उत्तरेण भूयांसः प्रश्नाः दत्तोत्तराः स्युः
तथा व्यवहरतीत्यर्थः । किंच, यदा यास्मिन् समये गोत्रेषु स्खलितः शून्यहृदयत-

१८०

अभिज्ञानशाकुन्तले

सानुमती—'पिअं मे ।

कंचुकी—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यात् उत्सवः प्रत्याख्यातः ॥
उभे—जेजुइ ।

(नेपथ्ये ।)

एदु एदु भवं ।

कंचुकी—(कर्णं दत्वा ।) अये इतएवाभिवर्तते देवः । स्वकर्मानुष्ठी-
यतां ।

उभे—तैह । (इति निष्क्रान्ते ।)

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजाविदूषकः प्रतिहारी च ।)

कंचुकी—(राजानमवलोक्य ।) अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वं
आकृतिविशेषाणां । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः ।

१. प्रियम्मे ।

२. युज्यते ।

३. एत्वेतु भवान् ।

४. तथा ।

या प्रणयिनी समाह्वानसमयेषु यदा नामस्खालित्यं प्राप्तः, तदा, चिरं चिराय, ग्री-
डया लज्जया, विलक्षः कथमेवमनालोच्य अभिहितमिति विस्मयान्वितः, भवति ।
“विलक्षो विस्मयान्वितः” इत्यमरः । अत्र पश्चात्तापादिके कारणे वक्तव्ये तद-
नुक्ता तत्कार्यभूतस्य रम्यद्वेषादेः कथनात् पर्यायोक्तं काव्यलिङ्गं च । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रियमित्यादि ॥ प्रभवतः प्रबलात्, वैमनस्यात् मनोव्यथया, प्रत्याख्या-
तः तिरस्कृतः । युज्यते न्याय्यमेतदित्यर्थः । देवः राजा, अभिवर्तते आभिमुख्ये-
न आगच्छतीत्यर्थः । अनुष्ठीयतां क्रियतां, अवस्थासु दशासु, आकृतिविशेषाणां
विलक्षणाकारजुषां पदार्थानां, रमणीयत्वं शोभाविशेषः भस्तीति पदमध्याहार्यम् ॥

तथाहि ।

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठार्पितं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासापरक्ताधरः ।

चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

सानु—(राजानं दृष्ट्वा ।) ठाणे खु पच्चादेसविमाणिदावि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदित्ति ।

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य ।)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

१. स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति ।

प्रत्यादिष्टेति ॥ अयं राजा, प्रत्यादिष्टः निराकृतः, विशेषमण्डनविधिः राजार्हविविधविचित्राभरणालङ्कारः येन सः तादृशः, वामप्रकोष्ठे सन्ध्ये मणिवन्धे, अर्पितं निक्षिप्तं शृतमिति यावत् । काञ्चनं स्वर्णमयं, एकमेव वलयं कङ्कणं, विभ्रत् वहन् “नाभ्यस्ताच्छतुः” इत्यनेन नुम्प्रतिषेधः । श्रासेन सन्ततान्तस्सन्तापजनितसमधिकतरोष्णश्वासेन, अपरक्तः रक्तवर्णरहितः, विवर्ण इति यावत् । अधरः रदनच्छदः, यस्य सः तादृशः । चिन्तया शकुन्तलाविषयिण्या, यज्जागरणं तेन प्रतान्ते ग्लानिं आपन्ने, नयने नेत्रे यस्य सः तादृशस्सन्नपि, आत्मनः स्वस्य, तेजो गुणान् दीप्तिस्वरूपात्, संस्कारार्थं उत्कृष्टगुणाधानार्थं, उल्लिखितः श्लाणोपलारोपण-पुरस्सरं घृष्टः, महामणिरिव उत्तमरत्नमिव, अत्र महच्छब्दविशेषणेन मणेः जाल्यत्वं महत्त्वं सर्वगुणविशिष्टत्वं च अभिहितम् । क्षीणोऽपि कुशोऽपि, नालक्ष्यते क्षीणत्वेन नालोक्यते, यथा श्लाणोल्लिखितो महामणिः स्वतेजसा क्षीणः न दृश्यते तद्वदित्युपमा । अत्र चिन्तेति सङ्कल्पः, जागरेति निद्राच्छेदः, क्षीण इति तनुता, प्रत्यादिष्टेति विषयनिवृत्तिः, इति कामावस्था अपि सूचिताः । शार्दूलविक्रीडितं शृतम् ॥ ६ ॥

प्रथममिति ॥ साराणि अङ्गानि यस्य सः सारङ्गः । “सारङ्गः पशुपाक्षि-
णोः” इति शकन्ध्वादिषु पाठात् पररूपं । सारङ्गस्य हरिणस्य अक्षिणी इव अ-

१८२

अभिज्ञानशाकुन्तले

सानु—ॐ ईदिसाणि तवास्सिणीभाअहेआणि ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) लेङ्घिदो एसो भूओवि सउन्दलावाहिणा ।
ण आणे कहं चिकिच्छिदन्वोत्ति ।कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जवतु जयतु देवः महाराज प्रत्यवेक्षिताः
प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदनस्थानानि महाराजः ।राजा—वेत्रवति, मद्रचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधान्न
संभावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुं । यत्प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण
तत्पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

१. नन्वीदृशानि तपस्विन्याः भागधेयानि ।

२. लङ्घितः एषः भूयोऽपि शकुन्तलाभ्याधिना : न जाने कथं चिकित्सित-
व्यो भविष्यतीति ।

३. यदेव आज्ञापयति ।

क्षिणी यस्यास्सा सारङ्गाक्षी “ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ”
इति वार्तिकेन उपमानपूर्वपदसमासस्य शब्दान्तरेण बहुव्रीहिः पूर्वसमासोत्तरपद-
लोपश्च । तथा प्रियया प्रणयिन्या शकुन्तलया (कर्त्र्या) प्रथमं अग्रे, प्रतिबोध्य-
मानमपि रहः प्रणयकथनादिना बहुधा स्मृतिमापाद्यमानमपि, सुप्तं मोहमुपागतं ।
अतएव हतहृदयं दुष्टहृदयं, (कर्तृ) संप्रति इदानीं, अनुशयदुःखाय पश्चात्ताप-
जनितविषादाय, तं अनुभोक्तुमित्यर्थः । विदुद्धं उद्बुद्धसंस्काराधीनधारावाहिं स्मृ-
तिसहितं इत्यर्थः । पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । उत्तरार्धे विभावनालङ्कारः । पथ्यार्थं
वृत्तम् । “ त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः । पथ्येति नाम तस्याः
छन्दो विद्विस्समाख्यातं ” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

नन्वित्यादि ॥ तपस्विन्याः शोच्यायाः शकुन्तलायाः । भागधेयानि
भाग्यानि “ भागरूपनामभ्यो धेयः ” इत्यनेन स्वार्थे धेयप्रत्ययः । अपवारित-
लक्षणन्तु “ रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्याभिधीयते । अपवारितमेतन् स्यात् ”
इति । लङ्घितः आक्रान्तः । चिकित्सितव्यः औपघदानेन व्याधिनिवृत्तिं आपादनी-
यः । प्रत्यवेक्षिताः परिशीलिताः । काममनतिक्रम्य यथाकामं “ अव्ययीभावः ”

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—किदं भवदाणिम्माच्छिअं । संपदं सिसिरातवच्छे
अरमणीए इमस्सिं पमदवणुद्देसे अत्ताणं रमइस्ससि ।

राजा—वयस्य, रन्ध्रोपपातिनो अनर्थाः इति यदुच्यते तदव्यभि-
चारि वचः । कुतः ।

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥८॥

१. कृतं भवता निर्मेक्षिकं । सांप्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीये अस्मिन् प्रमद-
वनादेशे आत्मानं रमयिष्यसि ।

स्वेच्छयेत्यर्थः । विनोदनस्थानानि कालयापनानुगुणप्रदेशाः । “अधिशीङ्स्थासां
कर्म” इत्यनेन द्वितीया । अध्यास्तां आश्रयतु । भवानिति शेषः । वेप्रवतीत
प्रतीहार्याः नाम । चिरप्रबोधात् रात्रौ चिरं जागरणेन । अथ इदानीं धर्मासनं
सिंहासनं, अध्यासितुं आधिष्ठातुं, प्रत्यवेक्षितं परिशीलितं । वातायनेति कञ्चुकिनो
नाम । नियोगं अधिकारं । मक्षिकाणामभावः निर्मेक्षिकं अर्थाभावे अव्ययीभावः ।
अयं देशो विजनः कृतः इत्यर्थः । शिशिरे शीतले आतपच्छेदेन रमणीये मनोज्ञे,
प्रमदवने उद्याने आत्मानं मनः रमयिष्यसि आनन्दयिष्यसि । अनर्थाः विपदः,
रन्ध्रेषु छिद्रेषु, उपनिपातिनः अहमहमिद्वक्या निपतनशीलाः, इति यदुच्यते लौ-
किकैरिति शेषः । तत् वचः वचनं अव्यभिचारि नान्यथा भावे । सत्यमेवेत्यर्थः ॥

मुनीति ॥ हे सखे मित्र, मुनिसुतायां शकुन्तलायां, राज्ञः मुनिसुतात्वेन
प्रत्यभिज्ञानात्तथोक्तिः । यः प्रणयः प्रेम, तस्य स्मृतिः स्मरणं, तस्याः रोधिना
आच्छादकेन, तमसा अज्ञानेन, इदं मम मनश्च, मुक्तं त्यक्तं । प्रहरिष्यता कामि-
जनरूपं लक्ष्यं वाणैः ताडयिष्यता मनसिजेन मन्मथेन “हलदन्तात् सप्तम्या-
स्संज्ञायाम्” इत्यनेनालुक् । धनुषि ऐक्षवचापे, चूतशरश्च रसालकुसुमरूपः वाण-
श्च, निवेशितः निक्षिप्तः । मम शकुन्तलावियोगः वियोगिजनदुस्सहो वसन्तमासश्च
युगपत् प्रादुरासीत् इत्यर्थः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । “द्रुतविलम्बितमाहनभौ भरौ”
इति लक्षणात् । विषमालंकारः ॥ ८ ॥

१८४

अभिज्ञानशाकुन्तल

विदूषकः—चिह्नदाव । इमिणा दण्डकट्टेण कन्दप्पवाहिं णासेस्सं ।

(इति दण्डकाष्टमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुं इच्छति ।)

राजा—(सस्मितं ।) भवतु दृष्टं ब्रह्मवर्चसं । सखे कोपविष्टः प्रिया
याः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि ।

विदूषकः—ॐ आसण्णपरिआरिआ चतुरिआ भवदा संदिद्धा ।
माधवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं । तर्हि मेचित्तफलअगदं सहत्थ-
लिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिक्किदि आणेहित्ति ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदनस्थानं । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

विदूषकः—ईदो इदो भवं ।

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति ।)

विदूषकः—ऐसो मणिसिलापट्टसणाहो माधवीमण्डवो उवआररम-
णिज्जदाए णिस्संसअं साअदेण विअ णो पडिच्चदि । तापविसिअ
णिसीददु भवं ।

१. तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्टेन कन्दर्पव्याधिं नाशयिष्यामि ।

२. नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता सन्दिष्टा । माधवीमण्डपे इमां वेलं
अतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तला-
याः, प्रतिकृतिं आनयेति ।

३. इतइतो भवान् ।

४. एष मणिशिलापट्टसनायः माधवीमण्डपः उपचाररमणीयतया निस्संशयं
स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति । तत् प्रविश्य निषीदतु भवान् ।

तिष्ठेत्यादि ॥ कन्दर्पव्याधिं मान्मथयाधां । चूताङ्कुरं रसालतरुफलिकां ।
ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसं “ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ” इत्यनेन समासान्तोऽच् । ब्रह्म-
तेजः इत्यर्थः । किञ्चिदनुकारिणीषु ईषत्सदृशीषु । विलोभयामि आनन्दयामि ।
माधवी वासन्ती लता । अतिवाहयिष्ये यापयिष्ये । स्वहस्तेन मद्रस्तेनेत्यर्थः ।
प्रतिकृतिं प्रतिमां । हृदयस्य मनसः । विनोदनस्थानं, व्यथापनोदनार्हो देशः ।
आदेशय दर्शय । मणिमयः चन्द्रकान्तस्वरूपः यः शिलापट्टकः चतुरश्रोपलः, त-

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानु—लंदासंस्सिदा देक्खिस्संदाव सहीए पडिक्किदिं । तदो से भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं णिवेदइस्सं ।

(इति तथा कृत्वा स्थिता ।)

राजा—सखे सर्वे इदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमं वृत्तान्तं । कथितवानसि भवतेच । स भवान् प्रत्यादेशवेलायां मत्समीपगतो नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित् संकीर्तितं तत्र भवत्यानाम । क्वचिद्दहमिव विस्मृतवानसित्वं ।

विदू—गे विमुमरामि । किंदु सव्वं कहिअ अवसाणे, उण तुए परिहासविअप्पओ एसो ण भूदत्थोत्ति आचक्खिदं । मएवि मिप्पिण्ड बुद्धिणा तह एव्व गहीदं । अहवा भविदव्वदाखुबलवदी ।

१. लतासंभिना द्रक्ष्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिं । ततोऽस्याः भर्तुः बहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि ।

२. न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुनस्त्वया परिहासविजल्प-एषः न भूतार्थः इत्याख्यातं । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतं । अथवा भवितव्यता खलु बलवती ।

तस्नाथः तत्सहितः । उपचारेण (उपहारेत्यपि पाठः) सम्यक् सम्मार्जनपुष्प-विसरणादि लक्षणेन । रमणीयतया मनोज्ञतया । नौ आवां, स्वागतेन स्वागत-प्रश्नेन । प्रतीच्छतीव सादरं आह्वानपुरस्सरं अङ्गीकरोतीवेत्युत्प्रेक्षा । निस्संशयं अर्थाभावे अव्ययीभावः । संशयो नास्तीत्यर्थः । निर्षादतु उपविशतु “ पात्रे ” त्यादिना सदेस्सीदादेशः ॥

लतेत्यादि ॥ बहुमुखं नानाप्रकारं । अनुरागं प्रेमाणं, निवेदयिष्यामि कथयिष्यामि । प्रत्यादेशवेलायां निराकरणसमये । तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः । कञ्चित् शब्दः आत्मप्रीत्याभिष्कारार्थकः । “ कञ्चित् कामप्रवेदने ” इत्यमरः । अवसाने वचनावसानसमये । परिहासविजल्पः नर्मालापः, न भूतार्थः न यथार्थः । मृत्पिण्डवत् अप्रकाशा बुद्धिः मतिः यस्य सः तादृशेन मयापि तत् भवदीयं तथैवेति परिहासविजल्प इत्येव । गृहीतं अङ्गीकृतं अवगतं वा । भवितव्यता दैवम् ।

१८६

अभिज्ञानशाकुन्तले

सानु—एवं णेदं ।

राजा—(ध्यात्वा ।) सखे त्रायस्व मां ।

विदूषकः—भो, किं एदं । अणुववण्णं खु ईदिसं तुइ । कदावि सप्पुरिसा सो अवत्तत्वा ण होन्ति । णं पवादे वि णिक्कम्पा गिरीओ ।

राजा—वयस्य निष्कारणपरित्यागविक्रवायाः प्रियायाः समवस्थां अनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सहि ।

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता स्थिता

तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती

मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति मां ॥ ९ ॥

१. एवमेवैतत् ।

२. भोः किमेतत् । अनुपपन्नं खलु ईदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्याः न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पाः गिरयः ।

बलवती अनिवार्यमित्यर्थः । त्रायस्व रक्ष । अनुपपन्नं अयुक्तं । सत्पुरुषाः साधवः शोके दुःखे तद्विषयकप्रस्तावे इत्यर्थः । वक्तव्याः कथनीयाः न भवन्ति । प्रवाते जञ्झावातेऽपि । गिरयः पर्वताः निष्कम्पाः निश्चलाः भवन्ति इति शेषः । निष्कारणनिराकरणं अहेतुकत्यागः, तेन विक्रवायाः विह्वलायाः, समवस्थां दुर्दशां, अनुस्मृत्य चिन्तयित्वा । बलवत् अत्यन्तं । अशरणोऽस्मि अनाथोऽस्मि ॥

इत इति ॥ सा शकुन्तला । इतः अस्मात् मत्सकाशादित्यर्थः । प्रत्यादेशात् निराकरणात् हेतोः स्वजनं निजबन्धुजनं शार्ङ्गरवप्रभृतिं । अनुगन्तुं अनुसर्तुं, व्यवसिता प्रवर्तते स्म । तदा गुरुणा पित्रा कण्वेन यद्वा आचार्येण समे सदृशे । गुरोः पितुः शिष्ये प्रधानछात्रे (शार्ङ्गरवे) अत्र कथितपदत्वाख्यो दोषो नाशङ्कनीयः तात्पर्यभेदेन लाटानुप्रासार्यमेव तथा प्रयोगात् । तिष्ठ इति उच्चैः वदति सति । स्थिता परिहृतगतिरासीत् । पुनः भूयोऽपि । क्रूरे कठिनहृदये, मयि मामुद्दिश्येत्यर्थः । वाष्पस्य अध्रुजलस्य, प्रसरेण प्रवाहेण कलुषां आविलां, दृष्टिं, अर्पितवतीति यत् तत् सविषं विषसहितं शल्यमिव मां अन्तः हृदये, दहति सन्तापयति । उपमालंकारः । शिखरिणी वृत्तं । “रसैरुन्नैः छिन्ना यमनसमलागद्विशखरिणी” इति लक्षणात् ॥ ९ ॥

षष्ठौऽङ्कः ।

१८७

सानु—अम्हहे ईरिसी सकज्जपरदा । इमस्स सन्दावेण अहं
रमामि ।

विदूषकः—भो अत्थि मे तक्को । केणवि तत्तहोदी आआसचारि-
णा णीदेत्ति ।

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्धुमुत्सहेत । मेनका किल
सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते
हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

सानु—सम्मोहो खु विस्मयणीओण पडिवोहो ।

विदूषकः—जैइ एवं अत्थि क्खु समाअमो कालेण तत्तहोदीए ।

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—णे खु मादापिदरा भत्तुविओअडुक्खिअं दुहिदरं
देक्खिअहुं पारेन्ति ।

१. अहो ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य सन्तापेन अहं रमे ।

२. भो अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवत्याकाशचारिणा नीतेति ।

३. सम्मोहः खलु विस्मयनीयः । न प्रतिबोधः ।

४. यद्येवं अस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या ।

५. न खलु आतापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं ब्रष्टुं पारयतः ।

अहो इत्यादि ॥ स्वस्य कार्यं स्वकार्यं तत् परं प्रधानं यस्याः सा स्व-
कार्यपरा तस्याः भावः स्वकार्यपरता “त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियां” इत्यभि-
युक्तोक्तिबलात् तलन्तस्य स्त्रीत्वं । सन्तापेन दुःखेन । रमे क्रीडामि । तर्कः ऊहः ।
“अध्याहारस्तर्कऊहः” इत्यमरः । आकाशचारिणा गगनतलसंचारिणा, केनापि
सिद्धिविद्याधरादिषु अन्यतमेन । नीता अपहृता । पतिः भर्ता देवता यस्यास्सा तां
अन्यः अपरः को वा । परामर्धुं स्पृष्टुं अपहर्तुं इत्यर्थः । उत्सहेत शक्नुयात् । जन्म
प्रतिष्ठा जननस्थानं । तत्सहचारिणीभिः मेनकासखीभिः । आशङ्कते तर्कयति ।
सम्मोहः शकुन्तलाविस्मरणं । विस्मयनीयः आश्चर्यार्हः । प्रतिबोधः प्रत्यभिज्ञा न
विस्मयनीयः इति शेषः । पारयतः समर्थो भवतः ॥

१८८

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—वयस्य ।

स्वप्नो नु मायानु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत् फलमेव पुण्यं ।

असन्नित्वृत्यैतदतीतमेव मनोरथानामतटाः प्रवाहाः ॥ १८ ॥

विदूषकः—मा एवञ्च णं अंगुलीअं एव्व णिदंसणं, अवस्सं भावी अचिंतणिज्जो समाअमो होदिति ।

राजा—(अङ्गुलीयकं विलोक्य ।) अये, इदं तावदसुलभस्थानभ्रंशि शोचनीयं ।

तव सुचरितमंगुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरामुतस्याः च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ११

१. मैवं । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनं । अर्धशयं भाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।

स्वप्न इति ॥ प्रागनुभूतशकुन्तलादर्शनसम्भाषणप्रत्याख्यानादि सधं स्वप्नो नु, स्वाप्निकपदार्थानुभववत् क्षणदृष्टनष्टत्वात् तत्त्वेनाशङ्का । दुःखितस्य स्वप्नानुभवनिमित्तनिद्राया एवाप्रसक्तेराह मायेति । मायानु अगथावस्थितवस्तुस्वभावसन्दर्शनैकशालः ऐन्द्रजालिकव्यापारो वा । आर्कास्मके तादृशैन्द्रजालिकोपच्छन्दने हेत्वभावादाह, मतीति । मतिभ्रमो नु, चित्तभ्रान्तिर्वा, स्वस्थस्य तादृशचित्तभ्रमासम्भवादाह, तावदिति । तावत्फलमेव लोकोत्तरतादृशस्त्रीरत्नसन्दर्शनमात्रफलकमेव पुण्यं सुकृतं, क्लिष्टं नष्टमभूत् किं । तत् तादृशं वस्तु असन्नित्वृत्यै अपुनरावृत्तये यद्वा असन्नित्वृत्य एतदिति पदच्छेदः । एतत् असन्नित्वृत्य पुनरप्यप्रत्यावृत्य, अतीतमेव गतमेव । पुनरावृत्ति शङ्का शूकनिवृत्यभिप्रायफेवकारः । मनोरथानां अभिलाषाणां प्रवाहाः स्रोतांसि, तटाभ्यां परिमातुं अशक्याः इति भावः । सन्देहालंकारः । वृत्तं उपजातिः ॥ १० ॥

तथेति ॥ हे अङ्गुलीय कर्मिके, तव सुचरितं सुकृतं, ममेव मदीयसुकृतमिव, प्रतनु अत्यल्पं, नूनं निश्चये । फलेन कार्येण विभाव्यते सम्यग् ज्ञायते । तदेव विशदयति । अरुणेत्यादिना । यत् यस्मात् कारणात् अरुणैः रक्तवर्णैः नखैः नखरैः, मनोहरासु मनोज्ञासु, तस्याः, अङ्गुलीषु करशाखासु, लब्धपदं प्राप्तस्थानं सत्, च्युतमसि भ्रष्टमसि । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं अलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तं ११

षष्ठोऽङ्कः ।

१.६९

मानुः—जह् अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव सोअणिज्जं भवे ।

विदूषकः—भो इअं णाममुहा केण उग्घादेण तत्तहोदीए हत्थ-
ब्भासं पाविदा ।

सानुः—मैम वि कोदूहलेन आआरिदो एसो ।

राजा—श्रूयतां । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सनाप्पमाहं किय-
च्चिरेणार्यपुल्लः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

विदू—तंदो तदो ।

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदंगुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता ।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छति यावदन्तं ।

१. ययन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।

२. भोः इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन तत्रभवत्याः हस्ताभ्याशं प्रापिता ।

३. ममापि कौतूहलेन आकारितः एषः ।

४. ततस्ततः ।

यदीत्यादि । यदि अन्यहस्तगतं भवेत् तदा सत्यमेव, शोचनीयं दुः-
खितव्यं, स्यात् । उद्घातेन उपक्रमेण “उद्घातः कथ्यते धारैः स्खलिते सञ्चपक्रमे”
इति विश्वः । अभ्याशं समीपम् । कौतूहलेन प्रश्नविषयकौतुक्येन आकारितः आ-
हूतः आकृष्टः इति यावत् । ममाप्येतच्छ्रवणे कौतूहलमासीत् । तदेवानेन पृष्टमिति
भावः । बाष्पेण अध्रुणा सहवर्तते यास्मिन् कर्मणि तन् सवाष्पं क्रियाविशेषणमेतत् ।
आह अवोचत् । भूतार्थे अव्ययमेतत् । क्रियाचरेण क्रियता कालेन, प्रतिपत्तिं प्रति-
सन्देशं, दास्यति मत्प्रमिति शेषः । मुद्रां नामाङ्कितं अङ्गुलीयकं, निवेशयता अर्प-
यता, प्रत्यभिहिता प्रत्युक्ता ॥

एकैकमिति । हे प्रिये अत्र मुद्रिकायां, दिवसे दिवसे प्रतिदिनं “नित्य-
वीप्सयोः” इत्यनेन द्वित्वम् । मदीयं मत्संबन्धि । नामाक्षरं “दुष्यन्तमहाराजः”
इति मन्नामधेयघटकवर्णानि, एकैकं एकैकशः, गणय । यावत् (अव्ययमेतत्)
यावता कालेन, अन्तं अवसानं, गच्छति प्राप्नोति । तावत् तावता कालेन, मद्-

१९०

अभिज्ञानशाकुन्तले

तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपेक्ष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितं ।

सानु—रमणीओ खु अवही विहिणा विसंवादिदो ।

विदू—कंहं धीवरकल्पिअस्स लोहिअमच्चस्स उदलब्धन्तले आसी ।

राजा—शची तीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्तात् गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम् ।

विदू—जुज्जइ ।

सानु—अदो एव्वं तवस्सिणीए सउन्दलाए अधम्मभीरुणो इमस्स राएसिणो परिणए सन्देहो आसी । अहवा ईदिसो अणुराओ अहिण्णा णं अवेक्खदि । कंहं विअ एदं ।

१. रमणीयः खल्ववधिः । विधिना विसंवादितः ।

२. कथं धीवरकल्पितस्य लोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे आसीत् ।

३. युज्यते ।

४. अतएव तपस्विन्याः शकुन्तलायाः अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये सन्देहः आसीत् । अथवा ईदृशोऽनुरागोऽभिज्ञानं अपेक्षते । कथमिवैतत् ।

वरोधगृहप्रवेशं मदीयान्तःपुरप्रवेशं, नेता प्रवेशयिता, जनः पुरुषः, तव समीपं उपकण्ठं, उपेक्ष्यति प्राप्स्यति, इति प्रत्यभिहितेति पूर्वेण सम्बन्धः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । छेकवृत्त्यनु प्रासौ कान्यलिङ्गं च ॥ १२ ॥

तच्चेत्यादि । दारुणात्मना क्रूरचित्तेन । मोहात् अज्ञानात् । नानुष्ठितं न संपादितम् । अवधिः कालमर्यादा, विसंवादितः अन्यथा कृतः । धीवरेण जालिकेन, कल्पितस्य खण्डितस्य, अभ्यन्तरे मध्ये । स्रोतसि प्रवाहे । युज्यते उपपन्नमेतदित्यर्थः । तपस्विन्याः शोच्यायाः, अधर्मात् पापात् । भीरोः भीतस्य । परिणये उ-

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

विदू—(आत्मगतम् ।) गृहीदो णेण पन्था उम्मत्ताणं ।

राजा—

कथन्नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथ वा ।

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ २३० ॥

विदू—(आत्मगतम् ।) कैहं बुभुक्ष्वाए खादिदन्वोद्धि ।

राजा—अकारणपरित्यागानुशयतस्तद्दयस्तावदनुकम्प्यतामयं जनः
पुनर्दर्शनेन ।

१. गृहीतः अनेन पन्थाः उम्मत्तानाम् ।

२. कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ।

द्वाहे, अभिज्ञानं स्मारकं वस्तु । अपेक्षते इति काकुः । न कदाप्यपेक्षतेत्यर्थः । उपा-
लप्स्ये निन्दिष्यामि । उम्मत्तानां चित्तभ्रमं आपन्नानाम् ॥

कथन्विति । हे अङ्गुलीय, बन्धुराः मनोज्ञाः, कोमलाः अतिमृदुलाः,
अङ्गुलयः करशाखाः यस्य तादृशं, तं करं शकुन्तलापाणिपल्लवं, विहाय त्यक्त्वा,
अम्भसि जले, कथन्नु मग्नं असि । न्विति प्रश्ने स्वोक्तमेवाक्षिपति अथर्वात् । ना
मेति प्रसिद्धौ । अचेतनं चैतन्यविहीनं जडवस्तु (कर्तुं) गुणं वस्तुन्तरवर्तिसर्वो
त्तरसौन्दर्यादिगुणं (कर्म) न लक्षयेत् न पश्येत् इति सामान्येन विशेषसमर्थनम् ।
मयैव अवैवकारः चेतनामूलकपदार्थगतोत्कर्षानकर्षविचारसामर्थ्याभिप्रायकः । कस्मात्
किन्निमित्तं, प्रिया प्रेयसी, अवधीरितातिरस्कृता । त्वया त्वचेतनत्वादिदं अनुचितं
कार्यं अकारि । मयातुं सचेतनेनाप्यनुचितकारिणा त्वां प्रति न किञ्चिदपि वक्तव्यमि-
ति भावः । अज्ञांचेतने अङ्गुलीये चेतनव्यवहाररोपात् समासोक्तिः । प्रथमद्वि-
तीयपादप्रतिपादितस्य समर्थनीयस्य विशेषस्य अचेतनं नामेत्यादितृतीयपादेन सामा-
न्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः । वंशस्थवृत्तम् ॥ १३ ॥

कथामित्यादि । बुभुक्षया क्षुधा, खादितव्यः भक्षणीयः आक्रान्त इति
यावत् । अनुशयः पश्चात्तापः, अनुकम्प्यतां दयया रक्ष्यताम् । अपटी यवनिका

१९२

अभिज्ञानशाकुन्तले

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता चतुरिका ।)

चतुरिका—इअं चित्तगदा भट्टिणी ।

(इति चित्रफलकं दर्शयति ।)

विदू—सांहु वअस्स, महुरावत्थाणदंसणिज्जो भावाणुप्पवेसो ।
 खलदि विअ मे दिट्ठी णिण्णुणअप्पदेसेसु ।

सानु—अम्मो एसा राएसिणो णिउणदा । जाणे सही अंगादो मे
 वट्ठदित्ति ।

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १४ ॥

१. इयं चित्रगता भट्टिनी ।

२. साधु वयस्य मधुरावस्थानदर्शनीयः भावानुप्रवेशः। स्खलतीव मे दृष्टिनिम्नो-
 मतप्रदेशेषु ।

३. अहो एषा राजर्षेर्निपुणता जाने सख्यप्रप्तो मे वर्तते इति ।

“अपटीकाण्डपटस्यात् प्रतिसीरा यवनिका तिरस्करणी” इति हलायुधः । भट्टिनी
 राज्ञी । भावस्य शकुन्तलाविषयक त्वदीयमनोभावस्य, अनुप्रवेशः अभ्यन्तरीकरणं ।
 मधुरं मनोहरं, यत् अवस्थानं प्रतिभारूपशकुन्तलासंबन्धिकचरणायत्तविन्यासप-
 रिपाटी । तेन दर्शनीयः सम्यक् लक्षणीयः । निम्नोन्नतप्रदेशेषु नामीजठरकन्धरा
 स्तनभारनासिका भ्रूप्रभृतिषु स्थानेषु, स्खलतीव अनेन राज्ञः आलेख्यविषये अ-
 न्यादृशं हस्तचातुर्यं सूचितम् ॥

यद्यदिति ॥ यद्यपि, चित्रे आलेख्ये, यद्यत् साधु सुस्मिष्टं, न स्यात्, तत्तत्
 अन्यथा यथावस्थितरीत्यपेक्षया विलक्षणप्रकारेण, क्रियते कल्प्यते । तथापि,
 तस्याः शकुन्तलायाः, लावण्यं सौन्दर्यं, रेखया आलेख्यसमर्पितप्रतिकृतिरेखया
 (सह) किञ्चित् ईषत्, अन्वितं सज्जतं, अभवादिति शेषः । पध्यावक्तुं वृत्तम् ।
 “युजोर्जेन सरिद्धतुः पध्यावक्तुं प्रकीर्तितम्” इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

१९३

सानु—सरिसं एदं पच्छादावगुरुणो सिणेहस्स अजवळेवस्स अ ।

विद्—भो दाणिं तिणिण तत्तहोदीओ दीसन्ति । सत्त्वाओअ दं-
सणिज्जाओ । कदमा इत्थ तत्तहोदी सउन्दला ।

सानु—अणभिण्णो खु ईदिसस्स रुवस्स मोहदिट्ठी अअं जणो ।

राजा—त्वं तावत् कतमां तर्कयसि ।

विद्—तँकेमि जा एसा सिढिलकेशवन्धगुण्वन्तकुसुमेण, केशन्तेण
उब्भिण्णसेअविन्दुणा वअणेण विसेसदो ओसरिआहिं बाहाहिं अवसे
असिणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअपाअवस्स पासे इसि परिस्सन्ता विअ
आलिहिदा सा सउन्दला । इदराओ सही ओत्ति ।

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम् ।

१. सदृशमेतत् पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च ।

२. भोः इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमात्रं तत्र-
भवती शकुन्तला ।

३. अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः । अर्थ-

४. तर्कयामि येषां शिथिलकेशवन्धनोद्धान्तकुसुमेन केशान्तेन उद्भिन्नस्वेदवि-
न्दुना वदनेन विशेषतो अपसृताभ्यां बाहुभ्यां अवसकलिगद्यतरुणपल्लवस्य चूतपाद-
पस्य पार्श्वे ईषत् परिश्रान्ते वा लिखिता सा शकुन्तला । इतरे सख्याविति ।

सदृशमित्यादि ॥ पश्चात्तापेन अनुशयेन गुरोः अधिकस्य, अनवलेपस्य
दर्पाभावस्य च । दर्शनीयाः सुन्दर्यः । रूपस्य अनभिज्ञः “कर्मणि षष्ठी” अतएव
मोघदृष्टिः निष्फलचक्षुष्कः । दर्शनीयवस्तुसन्दर्शनं हि चक्षुषः फलं तदभावे सतो-
रपि चक्षुषोर्व्यर्थतैवेति भावः । केशवन्धनं केशनहनं । तस्मात् उद्धान्तानि बहि-
र्विगलितानि, कुसुमानि येन, तादृशेन, केशान्तेन उद्भिन्नाः समन्तादाविभूताः
स्वेदविन्दवः धर्मजलकणाः यस्मिन् तादृशेन, वदनेन मुखेन (उपलक्षिता) अप-
सृताभ्यां खेदात् सस्ताभ्यां, बाहुभ्यां (उपलक्षिता) ईषत् किञ्चित् परिश्रान्तेव, वा
आलिखिता, सा शकुन्तला । भावचिह्नं मदभिप्रायाविष्कारकं लिङ्गम् ॥

१९४

अभिज्ञानशाकुन्तले

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् ॥ १९ ॥

चतुरिके, अर्धलिखितमेतत् विनोदस्थानं । गच्छ । वर्तिकां ताव-
दानय ।

चतु—अज्ज माढव्व, अवलंब चित्तफलअं जावआअच्छामि ।

राजा—अहमेवैतदवलम्बे ।

(इति यथोक्तं करोति ।)

(निष्क्रान्ता चेटी ।)

राजा—अहं हि ।

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितामहमिमां बहुमन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातस्सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥

१. आर्य माढव्व, अवलम्बस्य चित्रफलक आवदागच्छामि ।

स्विन्नेति ॥ रेखायाः प्रान्तेषु पर्यन्तदेशेषु, मलिनः आविलः, स्विन्नानो
सात्त्विकोदयेन संजातस्वेदनां, अङ्गुलीनां, विनिवेशः स्थितिः, दृश्यते लक्ष्यते ।
कपोलपतितं लिखिताङ्गुलिकपोलप्राप्तं, इदं पुरतो दृश्यं, अश्रु अन्नसलिलं च, वर्ण-
कस्य लेपद्रव्यविशेषस्य, उच्छ्वासात् उच्छ्रिततया हेतुना, दृश्यं द्रष्टुं योग्यं आस्ते-
इतिशेषः । पथ्यार्यावृत्तम् ॥ १९ ॥

साक्षादिति ॥ हे सखे मित्र, पूर्वं पुरा, साक्षात् प्रत्यक्षं “साक्षात्प्रत्यक्ष-
तुल्ययोः” इत्यमरः । उपगतां मदन्तिकं स्वयमेवागतां, प्रियां प्रेयसीं (शकुन्तल-
मिति) यावत् । अपहाय त्यक्त्वा, संप्रति, चित्ते आलेख्ये, अर्पितां स्थापितां, इमां
पुरतो दृश्यमानां बहुमन्यमानः आदरेणालोकमानः, अहं, पथिमार्गे, निकामजलां
संपूर्णोदकां, स्रोतोवहां नदीं, अतीत्य उल्लङ्घ्य, मृगतृष्णिकायां मरीचिकायां, “मृग-
तृष्णामरीचिका” इत्यमरः । प्रणयवान् आसक्तः, जातः अभूव । वाक्यार्थवृत्ति
निदर्शना । “वाक्यार्थभोस्सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना” इति लक्षणात् । वसन्त-
तिलकं वृत्तं ॥ “उक्तं वसन्ततिलकं तमजाजगौगः” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

१९९

विद्—(आत्मगतम् ।) एसो अत्तभवं णदिं अदिक्कमिअ मिअतिप्पिण
आं संकन्तो ।

(प्रकाशम् ।)

भो अवरं किं एत्थ लिहिदव्वं ।

सानु—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आलिहिदुका-
मो भवे ।

राजा—श्रूयतां ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १५॥

१. एषोऽन्नभवान् नदीं अतिक्रम्य मृगतृष्णिकां सङ्क्रान्तः ।
२. भोः अपरं किमत्र लेखितव्यम् ।
३. यो यः प्रदेशः सख्याः मे अभिरूपः तं तं आलिखितुकामो भवेत् ।

कार्येति ॥ अनेन श्लोकेन आश्रमस्थं पूर्वानुभूतं तदानीन्तनं उद्दीपनं वि-
भावगणं स्मरति । सैकतेषु तोयोत्थितपुंल्लनदेशेषु “तोयोत्थितं तत् पुंल्लिनं सैकतं
सिकतामयं” इत्यमरः । लानानि निषण्णानि हंसमिथुनानि मरालद्वन्द्वानि यस्या
सा तादृशी, मालिनी तन्नाम्नी, स्रोतोवहानदी “स्रोतस्विनी द्वीपवती” इत्यमरः ।
कार्या अवश्यं लेखनीयेत्यर्थः । “ऋद्धलोप्यत्” इत्यनेन करोतेर्प्यत् इति । तां अभि-
तः तस्याएव मालिनीनद्याः उभयतः, (विद्यमानाः) ‘अभितः परितस्सये’ त्यादि
ना द्वितीया । निषण्णाः सुखामीनाः, हरिणाः सारंगाः, येषु ते तादृशाः, पावनाः
परिशुद्धाः, गौरीगुरोः पार्वतीजनकस्य हिमवत इति यावत् । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः
“पादाः प्रत्यन्तपर्वताः” इत्यमरः । कार्याः इति लिङ्गवचनविपर्ययमेनात्रापि
संबध्यते । शाखास्तु, लंबितानि विषक्तानि, वल्कलानि धल्कानि यस्य सः, तादृश-
स्य, तरोः वृक्षस्य, अधः मूलदेशे, कृष्णमृगस्य कृष्णसारख्यसारंगविशेषस्य,
शृङ्गे विषाणे, वामनयनं सव्यलोचनं, कण्डूयमानां कण्डूविनयनाय घर्षयन्तीं, मृगी
सारंगीं च, निर्मातुं स्रष्टुं, इच्छामि वाञ्छामि । “इषुगमियमाछः” इत्यनेनेष्वेष्वस्यछः ।
स्वभावोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

१९६

अभिज्ञानशाकुन्तले

विदू—(आत्मगतम्) जह अहं देवसामि पूरिद्वं गेण चित्तफलं
लम्बकुचाणं तावसाणं कदम्बेहि ।

राजा—वयस्य, अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसादनमभिप्रेतमस्माभिः ।

विदू—किं विअ ।

सानु—वणवासस्स सोउमारस्स अ विणअस्सअ जं सरिसं भत्ति-
स्सदि ।

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥

१. यथाहं पश्यामि पूरितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकुचाणां तापसानां कदम्बैः ।

२. किं इव ।

३. वनवासस्य सौकुमार्यस्य अविनयस्य च यत् सदृशं भविष्यति ।

यथेत्यादि ॥ अनेन, चित्रफलकं लम्बमानः अधोऽवसंसमानः, कूर्चैः
चित्रुकट्टेशरूढानि अधो लम्बमानानि, रोमाणि, येषां ते तादृशानां, तापसानां ऋषी-
णां, कदम्बैः समूहैः, पूरितव्यं इति अहं पश्यामि तर्कयामीत्यर्थः । प्रसाधनं-अलं-
करणं, अभिप्रेतं अभिमतं । वनवासस्येत्यादिना पुष्पादिकं । सौकुमार्यस्य च इत्य-
नेन कुसुमानामपि यत् कोमलतरं, तदेकद्वित्रिधारणं च । अविनयस्य चेत्यनेन
शेखरादिव्यावर्तनं च व्यज्यते ॥

कृतमिति ॥ हे सखे मित्र, कर्णे ध्रुवणे, अर्पितं आहितं, बन्धनं वृत्तं,
यस्य तत् । तादृशं, गण्डं कपोलं अभिव्याप्य आगण्डं, गण्डं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । वि-
लम्बिनः लम्बमानाः केसराः यस्य तत् तादृशं, शिरीषं शिरीषकुसुमं, न कृतं न
चित्रे विलिखितं । उत्तरार्धे विद्यमानो वा शब्दः यच्चव्वादर्थकः, किंच शरच्चन्द्रस्य
शारदसुधांशोः, मरीचिवत् किरणवत्, कोमलं अतिमनोहरं, मृणालसूत्रं च विस-
तन्तुश्च, स्तनान्तरे पयोधरमध्ये, न रचितं न निहितं, शकुन्तलायाः स्तनयोः
मध्ये मृणालसूत्रमात्रनिवेशयोग्यावकाशवत्कथनेन तयोरतिपीवरतया परस्परोत्पी-
डनत्वं, तेनलिङ्गनयोग्यत्वं, तेन च तदप्राप्त्या स्वस्य अधन्यत्वादि व्यज्यते ।

षष्ठोऽङ्कः ।

१९७

विदू—भो, किंणु तत्तहोदी रत्तकुवलअपल्लवसोहिणा अग्गहत्थेण
मुहं ओवारिअ चइदचइदाविअ ठिआ ।

(सावधानं निरूप्य दृष्ट्वा ।)

आ एसो दासीएपुत्तो कुसुमरसपाटच्चरो तत्तहोदीए वअणं अहि-
लङ्घेदि महुअरो ।

राजा—ननुं वार्यतामेष धृष्टः ।

विदू—भैवं एव अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहविस्सदि ।

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलता प्रियातिथे, किमत्र परि-
पतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥१९॥

१. भोः किन्नु तत्रभवता रत्तकुवलयपल्लवशोभिना अग्रहस्तेन मुखमपेवार्यं
चकितचकितेव स्थिता ।

२. आः, एषः दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरः तत्रभवत्याः वदनं अभिलङ्घयति
मधुकरः ।

३. भवानेवाविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभविष्यति ।

स्वभावोक्तिः उपमाच । वसन्तातलक वृत्तम् । “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ”-
इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

रक्तौ अरुणौ यौ कुवलयपल्लवौ, तद्वच्छोभिना, अग्रहस्तेन हस्ताग्रेण, अप-
वार्य आच्छाद्य, चकितचकितेव भीतभीतेव, स्थिता तिष्ठति । अवधानं चित्तैकाग्र्यं
तत्संहितं यथातथा निरूप्य सम्यङ्निध्याय, दास्याः पुत्रइति सोपालम्भं वचनं ।
“षष्ठ्या आक्रोशे” इत्यनेन षष्ठ्या अलुक् । पाटच्चरः चोरः । अभिलङ्घयति उल्लङ्घ-
यति । वार्यतां अपोहतां ॥

एषेति ॥ कुसुमे पुष्पे, निषण्णा निलीना, अनुरक्ता त्वद्यनुरागयुक्ता च,
किंच सती विद्यमानपतिव्रताच । एषा मधुकरी भ्रमरी, तृषितापि मधुरसपानाभि-
लाषवत्यपि, भवन्तं त्वां, प्रतिपालयति प्रतीक्षते भवत्सन्निध्यं अपेक्षतइत्यर्थः ।
त्वया विना त्वां उज्झित्वा, मधु मकरन्दं, न पिबति खलु नास्वादते हि । विशेषो-
क्तिरलंकारः । पद्यार्था इत्.भू ॥ १९

१९८

अभिज्ञानशाकुन्तले

सानु—अज्ज अभिजादं क्खु एसो वारिदो ।

विदू—पैडिसिद्धावि वामा एसा जादी ।

राजा—एवं भोः न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतम्मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधरं स्पृशसि चेत् भ्रमरप्रियायाः

त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ २० ॥

विदू—एवं तिकत्वणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि । (प्रहस्य आत्मगतम्)

एसो दाव उम्मत्तो । अहं वि एदस्स सज्जेण ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो ।
(प्रकाशम् ।) भो चित्तं खु एदं ।

राजा—कथं चित्रं ।

सानु—अहं वि दाणिं अवगदत्था । किं उण जह्लिहिदाणुभावी एसो ।

१. अथ अभिजातं खल्वेषवारितः ।

२. प्रतिपिद्धापि वामा एषा जातिः ।

३. एवं तीक्ष्णदण्डस्य को न भेष्यति । एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सज्जेनेदशवर्णः इव संवृत्तः । भोः चित्तं खल्वेतत् ।

४. अहमपीदानीं अवगतार्था । किं पुनर्यथा लिखितानुभावी एषः ।

अक्लिष्टेति ॥ हे भ्रमर मधुकर, अक्लिष्टः हस्तस्पर्शादिना ग्लानिं अनापन्नः यः बालतरुपल्लवः तरुणतरुकिंसलयं, तद्वत् लोभनीयं स्पृहणीयं, रतोत्सवेषु सुरतक्षणेभ्यः, मया सदयमेव दयार्द्रहृदयं यथातथा पीतं आस्वादितं, अत्र एवकारः पाने दया राहित्यं नियमेन व्युदस्यति । तादृशं, प्रियायाः प्रेयस्याः, विम्बाधरं विम्बफलसमानं अधरं, स्पृशसि चेत्, त्वां भवन्तं, कमलस्य पद्मस्य, उदरं मध्यदेशएव, बन्धनं कारागृहं । तत्स्थं, कारयामि आपादयामि । उपमारूपकं च । वृत्तं वसन्ततिलकम् ॥ २० ॥

पद्ममित्यादि ॥ तीक्ष्णदण्डस्य उग्रदण्डस्य, प्रहस्य उच्छ्वासं कृत्वा । उन्मत्तः चित्तावभ्रमरहितः सज्जेन संसर्गेण, ईदशवर्णइव ईदशस्वभावइव । संवृत्तः अभूव । अवगतार्था ज्ञातार्था । लिखितमनार्तिः अथ यथालिखितं अनुमूढवानिति

राजा—वयस्य किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यं ।

दर्शनमुखमनुभवतस्साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २१ ॥

(इति बाष्पं विकिरति ।)

सानु—पुत्रावरविरोही अपुत्रो एसो विरहमग्नौ ।

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्त दुःखमनुभवामि ।

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २२ ॥

सानु—सैव्वहा पमज्जिदं तुए पच्चादेसदुक्खं सउन्दलाए ।

१. पूर्वापरविरोधी अपूर्वः एषः विरहमार्गः ।

२. सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः ।

यथालिखितानुभावी । पौरोभाग्यं दौर्षकदृक्त्वं “दौर्षकदृक् पुरोभागी” इत्यमरः ॥

दर्शनेति ॥ तन्मयेन शकुन्तलामयेन, हृदयेन मनसा, साक्षादिव प्रत्यक्षं शकुन्तलायामिव, दर्शनसुखं अवलोकनसौख्यं, अनुभवतः उपभुञ्जानस्य, मे मम, स्मृतिकारिणा संस्मरणोत्पादकेन, त्वया, गम, कान्ता प्रेयसी, पुनरपि भूयोऽपि चित्रीकृता आलेख्यरूपतामापादिता । उत्प्रेक्षा । पथ्यार्यावृत्तम् ॥ २१ ॥

पूर्वेत्यदि ॥ पूर्वापरविरोधी पूर्वं चित्रस्य चित्रत्वेन परिज्ञानं, पुनस्तस्योन्मादावस्थायां सत्यत्वेन ज्ञानं, पुनरपि स्मृतिसंवलितयां तत्त्वमेवावस्थायां चित्रत्वेनैव ज्ञानमिति पूर्वोत्तरविरुद्धः । अतएव अपूर्वः अननुभूतपूर्वः अयं अध्यक्षं अनुभूयमानः, विरहमार्गः विस्मयसरणिः । अविश्रान्तं पर्यन्तरहितं ॥

प्रजागरादिति ॥ स्वप्ने स्वप्नप्रदशायां तस्याः शकुन्तलायाः समागमः संश्लेषः, प्रजागरात् प्रकृष्टजागरणाद्वेतोः, खिलीकृतः नाशितः, बाष्पस्तु अभ्रप्रसरस्तु, चित्रगतामपि आलेख्यगतामपि, एनां शकुन्तलां द्रष्टुं आलोक्रितुं (अवसरं) न ददाति न यच्छति । हेत्वलङ्कारः । पथ्यावचून् वृत्तम् ॥ २२ ॥

सर्वधेत्यादि ॥ प्रत्यादेशदुःखं तिरस्कारजनिता व्यथा, प्रमार्जितं अपोहितं वर्तिकाकरण्डकं तालकावर्णकादिभाण्डं, इतो मुखं एतद्देशाभिमुख्येन (क्रियाविशेष-

२००

अभिज्ञानशाकुन्तलै

(प्रविश्य ।)

चतु—'जेदु जेदु भट्टा । वाट्टिआकरण्डअं गेण्हिअ इदोमुहं पत्थि अम्हि ।

राजा—किंच ।

चतु—'सो मे हत्थादो अन्तरा तरलिआद्दुदिआए देवीए वसुमदी-
ए अहं एव्व अज्जउत्तस्स उवणइस्संति सबलक्कारं गहीदो ।

विदू—'दिट्ठिआ तुमं मुक्का ।

चतु—'जौव देवीए विटवल्लगं उत्तरीअं तरलिआ मोचेदि ताव-
मए णिव्वाहिदो अप्पा ।

राजा—वयस्य उपस्थिता देदी बहुमानगर्विता च । भवानिमां
प्रतिकृतिं रक्षतु ।

१. वर्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा इतोमुखं प्रस्थितास्मि ।

२. स मे हस्तात् अन्तरा तरलिकाद्वितीया देव्या वसुमत्या अहमेवार्थपुत्रस्यो-
पनेष्यामीति सबलात्कारं गृहीतः ।

३. दिष्ट्या त्वं मुक्ता ।

४. यावदेव्या विटपलम् उत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहिताः
आत्मा ।

णमेतत्) अन्तरा मध्येमागे, सबलात्कार हठात्कृत्येत्यर्थः । दिष्ट्या भाग्यातिशयेन
विटपलम् शाखासक्तं, निर्वाहितः अपवाहितः, बहुमानेन, सम्मानेन, गर्विता संजा-
तगर्वा, देवी, उपस्थिता प्राप्ता । प्रतिकृतिं चित्रफलकं, रक्षतु यथा तस्याः नयन-
गोचरं न भवेत् तथा गोपायतु इत्यर्थः । आत्मानं स्वशरीरं, इति गण कथय,
अन्तःपुरं अवरोधवधुः संव कालकूटं विषं तस्मात् यदा मोक्षयते मोचनं लप्स्यते
तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे तन्नाम्न प्रासादे हर्म्ये शब्दापय आह्वय । अन्यसंक्रान्त-
हृदयोऽपि स्वयन्तरासक्तोऽपि, प्रथमसंभावनां प्रथमं आदिनां गौरवभङ्गीम् ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

२०१

विदू—अत्ताणं ति भणाहि । (चित्रफलकमादायोत्थाय च ।) जइ भवं अन्ते उरकालकूडादो मुञ्चीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सदावेहि ।

(इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः ।)

सानु—अण्णसंक्रन्तहिअओवि पढमसंभावणं अवेक्खदि सिद्धि-
सोहदो दाणिं एसो ।

(प्रविश्य पत्रहस्ता ।)

प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो ।

राजा—वेन्नवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

प्रतीहारी—अहं इह । पत्थहत्थं मं देक्खिअ पडिणिवुत्ता ।

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रतीहारी—“देव अमच्चो विण्णवेदि । अत्थजादस्स गणणा बहु-
लदाए एक्कं एव्व पोरकज्जं अवेक्खिदं तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरे-
दुत्ति ।

१. आत्मानमिति भण । यदि भवान् अन्तःपुरकालकूटान्मोक्षयते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादं शब्दापय ।

२. अन्यसंक्रान्तं हृदयोऽपि प्रथमसंभावनामपेक्षते शिथिलसौहार्दं इदानीं एषः ।

३. जयतु जयतु देवः ।

४. अथ किं । पत्रहस्तां मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता ।

५. देवः अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणना बहुलतया एकमेव पौरकार्यं अवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

जयत्वित्यादि॥ वेन्नवतीति प्रतीहार्याः नाम । न खलु दृष्टा इति शिरश्चालनपूर्वकः प्रश्नः । अथ किं ओं अङ्गीकारार्थकमव्ययमेतत् । पत्रहस्तां लेखहस्तां, कार्योपरोधं कार्यविघ्नं, अर्थजातस्य धनसमूहस्य, गणना वाङ्मयान् सङ्गृह्यान्धि-

२०२

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—इतः पत्निकां दर्शय ।

(प्रतीहारी अर्पयति ।)

राजा—(अनुवाच्य ।) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धन-
मित्रो नाम नौ व्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगा-
मी तस्यार्थसंचयइत्येतदपात्येन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । बहु-
धनत्वात् बहुपत्नीकेन तन्नभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचित्
आपन्नसत्त्वा तस्य भार्यामु स्यात् ।

प्रतीहारी—'देव, दाणिं एव साकेदअस्स सेट्ठिणो दुहिआ
णिन्वुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि ।

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थं अर्हति । गच्छ । एवममात्यं
ब्रूहि ।

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि । (इति प्रस्थिता ।)

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—इअह्मि ।

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

१. देव इदानीमेव साकेतस्य श्रोत्रिणो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायाऽह्य श्रूयते ।

२. यदेवः आज्ञापयति ।

३. इयमात्रम् ।

कथात्, समुद्रव्यवहारी सिन्धौ भाण्डाचितप्रवहणद्वारा क्रयविक्रयव्यवहारवान्, सा-
र्थवाहः वणिक्, नौ व्यसने प्रवहणनाशे, विपन्नः नष्टः, तपस्वी वराकः, अर्थसंचयः
धनसमूहः, अनपत्यता पुत्राभावः, आपन्नसत्त्वा गर्भिणी, दुहिता पुत्री, निर्वृत्तं
अनुष्ठितं, पुंसवनं तदाख्यगर्भसंस्कारकर्म यस्यास्सा तादृशी । पित्र्यं पितृसंबन्धि,
रिक्थं धनम् ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

२०३

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स सपापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २३ ॥

प्रतीहारी—एवं नाम घोसइदव्वम् । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य ।)
काले पवुडं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणं ।

राजा—(दीर्घं उष्णं च निश्वास्य ।) एवं भोः सन्ततिविच्छेदानि-
वलम्बानां कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः पुरमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुर-
पुरुवंशश्रीरकालइवोत्तबीजा भूरेवंवृत्ता ।

प्रतीहारी—पैडिहदं अमंगलं ।

राजा—धिक्कां उपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् ।

सानु—असंसअं सहिं एव्व हिअए करिअ णिन्दिदो णेण अप्पा ।

१. एवं नाम घोषयितव्यं । काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य शासनम् ।

२. प्रतिहतं अमङ्गलम् ।

३. असंशयं सखीं एव हृदये कृत्वा निन्दतः अनेनात्मा ।

येनेति । प्रजाः प्रकृतयः, स्निग्धेन प्रेमानुविद्धेन, येन येन बन्धुना, वियु-
ज्यन्ते विश्लिष्यन्ते । सः सः बन्धुः, तासां प्रजानां, दुष्यन्तः इति घुष्यतां
घोषणावादानेन, प्रकटीक्रियतां । न हि सामान्येनेत्याह पापादृते इति । पापं कर्म-
विना स्त्रीणां भर्तृत्वेन विनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमित्यादि । काले उचितसमये, प्रवृष्टं (भावे क्तः) प्रकृष्टं वर्षणं, अभि-
नन्दितं आनन्दितं, विच्छेदः भङ्गः, तेन निरवलम्बानां निराश्रयाणां, कुलानां वंशा-
नां, मूलपुरुषस्य कुलकूटस्थस्य, अवसाने अन्ते, संपदः ऐश्वर्याणि, परं अन्यं,
उपतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । अकाले असमये, उत्तबीजा आहितबीजाभूरिव क्षेत्तमिव
एवंवृत्ता ईदृक् स्थितिं प्राप्ता अमङ्गलं अशिवं, प्रतिहतं नश्यतु इत्याशंसायां “आशं-
सायां भूतवच्च” इत्यनेन भूतार्थप्रत्ययः । उपस्थितस्य स्वत एव सन्निहितस्य श्रे-
यसः सगर्भशकुन्तलारूपस्य, अवमानिनं तिरस्कारकं, मां, धिक् ॥

२०४

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुंधरा कालइवोत्सवीजा ॥२४॥

सानु—अपरिच्छिन्ना दाणिं दे संददी हविस्सदि ।

चतु—(जनान्तिकम् ।) अए इमिणा सत्थवाहवुत्तन्देण दिउणुब्बे-
ओ भट्ठा । णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्चंदादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ
आअच्छामि ।

प्रतीहारी—मुट्टु भणासि । (इति निष्क्रान्ता ।)

राजा—अहो दुप्यन्तस्य संशयं आरूढाः पिण्डभाजः । कुतः ।

अस्मात् परं व्रत यथा श्रुति संभृतानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

१. अपरिच्छिन्ना इदानीं ते सन्ततिर्भाविष्यति ।

२. अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रति-
च्छन्दादार्थं माढव्यं गृहीत्वा आगच्छामि ।

३. सुष्टु भणासि ।

संरोपितेति॥ आत्मानि पुत्रगर्भरूपे मयि, संरोपिते तस्याः कुक्षौ उत्पादिते
सति, “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । कुलप्रतिष्ठा गर्भस्थेन शिशुना वंशो-
द्धरणात् कुलप्रतिष्ठा हेतुभूता, अतएव धर्मपरान्यपि सा शाकुन्तला, मया, त्यक्ता नाम ।
नामेति कुत्सने । तत्रौपम्यमाह कल्पिष्यमाणा इत्यादिना । काले समये, उत्सवीजा
न्यस्तवीजा, अतएव महते फलाय, कल्पिष्यमाणा महाफलनिष्पादनसमर्था इत्य-
र्थः, वसुंधरेव भूमिरिव । उपमा काव्यलिङ्गं च । विभावनाभेदश्च ॥ २४ ॥

अस्मादिति । वतेति खेदे । अस्मात् परं दुष्यन्तात् परं, यथाश्रुति श्रु-
त्युक्तविधानमनतिक्रम्य, सम्भृतानि निष्पादितानि, निवपनानि श्राद्धकर्मणि पिण्ड-
तिलोदकदानानि वा, नः कुले कः करिष्यति विधास्यति । ‘नियच्छतीति’ इति पा-

षष्ठोऽङ्कः ।

२०५

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौ-

ताश्रुशेषमृदकं पितरः पिबन्ति ॥ २५ ॥

(इति मोहं उपगतः ।)

चतु—(ससंभ्रममवलोक्य ।) समस्ससदु भट्टा ।

सानु—हृद्धि हृद्धी । सदि खु दीवे ववधानदोभेण एसो अन्धआ-
रदोसं अणुहोदि । अहं दाणि एव्व णिव्वुदं करोमि । अह वा सुदं मए
सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्दजणणीए मुहादो जण्णमाओस्सुआ
देवा एव्व तह अणुठुस्सिंति जह अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा आहिण-
न्दिस्सदिंति । ता ण जुत्तं कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वुत्तन्तेण पि-
असहिं समस्सासेमि ।

(इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्तौ ।)

(नेपथ्ये ।) अब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यम्

१. समाश्वसितु भर्ता ।

२. हा धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणोऽन्धकारदोषमनुभवति ।
अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि । अथ वा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महे-
न्द्रजनन्या मुखात् यज्ञभायोत्सुका देवा एव तथाऽनुष्ठास्यन्ति यथा अचिरेण धर्म-
पत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यतीति । तत्र श्रुतं कालं प्रतिपालयितुं । यावदनेन वृत्तान्तेन
प्रियसखीं समाश्वासयामि ।

३. अब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यम् ।

ठेतु ददातीत्यर्थः । दाणो यच्छादेशः । इति एवंप्रकारेण, प्रसूतिविकलेन पुत्रही-
नेन, मया प्रसिक्तं दत्तं, धौतं क्षाळितं अश्रुनेत्रां वु येन तत् तादृशं च तत् शेषं च
धौताश्रुशेषं, तादृक् उदकं निवापसलिलं, पिबन्ति नूनं निश्चये । काव्यालिङ्गोत्प्रेक्षा-
नुप्रासाः ॥ २५ ॥

समाश्वसित्वित्यादि ॥ समाश्वसितु चित्तस्थैर्यं आसादयतु । निर्वृतं
सुखितं, महेन्द्रजननी इन्द्रमाता अदितिः । प्रतिपालयितुं प्रतीक्षितुं, उद्भ्रान्तकेन
ससंभ्रमगत्या, अब्रह्मण्यं अहं अवध्यः मां मुञ्चइत्येवरीतः उक्तिः । “अब्रह्मण्य-

१०६

अभिज्ञानशाकुन्तले

राजा—(प्रत्यागतः कर्णं दत्वा ।) अये माढव्यस्येवार्तस्वरः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—(ससंभ्रमम् ।) पैरिचाअड्ड देवो संसअगदं वअस्सं ।

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः । *attached*

प्रतीहारी—अदिट्टरूपेण केणवि सत्तेण अदिक्कमिअ मेहप्पडि-
च्छन्दस्स पासादस्स अग्गभूमिं आरोविदो । *and speaks*

राजा—(उत्थाय ।) मा तावत् । ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ।
अथवा ।

अहन्यहन्यात्मन एव तावत्

ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजामु कः केन पथा प्रयाती-

त्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ १६ ॥

१. परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम् ।

२. अदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अग्रभूमिं आरोपितः ।

मवध्योक्तौ' इत्यमरः । प्रत्यागतः प्रतिनिवृत्तः । अये इति । आकाशिकवस्तुसम्भवजनिता नन्दद्योतकमव्ययं । माढव्यः विदूषकस्य नाम । परित्रायतां रक्षयतां । आत्तगन्धः अभिभूतः, सत्त्वेन प्राणिना, अग्रभूमिं शिखरप्रदेशं, गृहाः आवासभूमिः ॥

अहनीति ॥ अहन्यहनि दिने दिने, आत्मनएव स्वस्यैव, प्रमादस्खलितं अनवधाननिवन्धनं अन्यथाचरणं, तावत् साकल्येन ज्ञातुं अवगन्तुं, न शक्यं । एवकारव्यवच्छेदमाह । प्रजास्विति । प्रजामु मध्ये, कः केन पथा मार्गेण, प्रयाति गच्छति, इति अशेषतः सामस्येन, वेदितुं ज्ञातुं, शक्ति सामर्थ्यं, आस्त किं । नास्त्येवेत्यर्थः । काव्यार्थापात्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

२०७

(नेपथ्ये ।)

भो वअस्स, आविहा अविहा ।

राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन् ।) सखे न भेतव्यं न भेतव्यम् ।
(नेपथ्ये ।)

(पुनस्तदेव पठित्वा ।)

कैहं ण भाइस्सं । एस मं कोवि पच्चवणदसिरोहरं उच्छं विअ
तिण्ण भज्जं करेदि ।

राजा—(सद्यष्टिक्षेपम् ।) धनुस्तावत् ।

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता ।)

यवनी—मैट्ठा, एदं हत्थावावसहिदं सरासणं ।

(राजा सशरं धनुरादत्ते ।)

(नेपथ्ये ।)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थो

शार्ङ्गूलः पशुमिव हन्मि वेष्टमानम् ।

१. भो वयस्य, आविहा अविहा । *alas.*

२. कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरं रक्षुमिव क्षिभज्जं करोति ।

३. भर्तः एतद्वस्तावापसहितं शरासनम् ।

नेपथ्ये इत्यादि ॥ अविहेति खेदे । संभ्रमात् द्विरुक्तिः । गतिभेदेन द्रुततरगति-
गङ्गाया । परिक्रामन् समन्तात् पर्यटन्, प्रत्यवनता पश्चात् अवनामिता शिरोधरा
कन्धरा यस्य सः तं । इक्षुमिव पुण्ड्रेक्षुदण्डमिव, दृष्टोः नयनयोः क्षेपः समन्तात्
प्रसारणं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । तावत् वाक्यालङ्कारे । हस्तावापः उधाधा-
तपरित्राणार्थं गोधात्वचाविरचितं अञ्जुलित्राणं, आदत्ते लक्ष्यत्रेधनार्थं हस्ते गृह्णाति ॥

एष इति ॥ अभिनवं नूतनं यत् कण्ठशोणितं गलरुधिरं, तत् अर्थयते
अपेक्षते इति अभिनवकण्ठशोणितार्था, तादृशः एषः अहं, शार्ङ्गूलः व्याघ्रः, पशु-
मिव गामिव, वेष्टमानं भ्राम्यन्तं, त्वां हन्मि हिनास्मि । आर्तानां दीनानां आपन्ना-

१०८

अभिज्ञानशाकुन्तले

आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा दुप्यन्त-

स्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २७ ॥

राजा—(सरोपम् ।) कथं मामेवोद्दिशति । तिष्ठ कुणपाशन, त्व-
मिदानीं न भविष्यसि । (शार्ङ्गमारोप्य ।) वेल्लवति सोपानमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो हदो देवो ।

(सर्वे सत्त्वरमुपसर्पन्ति ।)

राजा—(समन्ताद्विलोक्य ।) शून्यं खल्विदम् ।

(नेपथ्ये ।)

अविहा अविहा । अहं अत्तभवन्तं पेरुत्वामि । तुमं मं ण पेरुत्वसि ।
विडालगह्दीदो मूसिओ विअ णिरासो हि जीविदे संवुत्तो ।

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित, मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष
तमिषुं सन्दधे ।

योहानिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रावर्जयत्यपः ॥ २८ ॥

(इत्यस्त्रं सन्धत्ते ।)

१. इत इतः देवः ।

२. अविहा अविहा । अहमत्रभवन्तं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि । विडालगह्दी-
तो मूषिकइव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः ।

नां वा, भयं, अपनेतुं अपोहितुं, आत्तधन्वा गृहीतचापः “धनुषश्च” इति सूत्रेण
समाप्तान्तोऽनङ् । दुप्यन्तः, इदानीं संप्रति, तव शरणं रक्षकः भवतु । हेत्वलङ्कारः
उपमा च प्रहर्षणीयत्तम् ॥ २७ ॥

कथमित्यादि ॥ उद्दिशति लक्षयति । कुणपाशन राक्षस । न भविष्य-
सि नङ्घ्र्यसीत्यर्थः । शार्ङ्गं चापं, आरोप्य संधाय, आदेशय प्रदर्शय । शून्यं निर्जनं,
विडालेन मार्जारेण, गृहीतः आक्रान्तः, मूषिकः आखुः, तिरस्करिणी स्वरूपतिरो-
धानसाधनीभूता विद्या, तथा गर्वित हस, इषुं शरम् ॥

य इति ॥ यः इषुः, वध्यं हन्तव्यं, त्वां, हनिष्यति रक्ष्यं पालनीयं द्विजं
ब्राह्मणं च, रक्षति पाति । दृष्टान्तमाह । हंसः मरालः, क्षीरं दुग्धं, आदत्ते गृह्णाति,

षष्ठोऽङ्कः ।

२०९

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सृज्य मातलिः ।)

मातलिः—

कृताश्शरव्यं हरिणा तवासुराः

शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।

प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने

पतन्ति चक्षूंषि न दारुणाश्शराः ॥ २९ ॥

राजा—(अत्रमुपसंहरन् ।) अये मातलिः । स्वागतं महेन्द्रसार-
थये ।

(प्रविश्य ।)

विदू.—अहं जेण इष्टिपशुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण अ-
हिणन्दीअदि ।मातलिः—(सस्मितम् ।) आयुष्मन् श्रूयतां यदस्मि हरिणा भव-
त्सकाशं प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिः दुर्जयो नाम दानवमणः । ग

राजा—अस्ति श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

१. अहं येन इष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेनाभिनन्द्यते । इष्टिपशुमारं मारितः

तन्मित्राः क्षीरमित्राः, अपः जलानि, वर्जयति रहयति । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २८ ॥

कृता इति ॥ हरिणा इन्द्रेण, तव भवतः, असुराः दैत्याः, शरव्यं लक्ष्यं,
कृताः कल्पिताः । तेषु असुरेषु, इदं शरासनं धनुः, विकृष्यतां । सुहृज्जने मित्रे,
जात्येकवचनं । प्रसादेन कृष्णया सौम्यानि मनोज्ञानि चक्षूंषि नयनानि, पतन्ति ।
दारुणाः उग्राः, शराः बाणाः, न न पतन्त्येव ॥अस्ममित्यादि ॥ उपसंहरन् प्रतिसंहरन्, अये इति विस्मये, इष्टिः यागः
तत्संबन्धी पशुः इष्टिपशुः, इष्टिपशुं मारयित्वेव इष्टिपशुमारं, अभिनन्द्यते स्वाग-

११०

अभिज्ञानशाकुन्तले

मातालिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्यः

तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यच्च सप्त सप्तिः

तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ ३० ॥

स भवानः तत्तच्छृण्व एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् ।

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः सम्भावनया । अथ मादव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

मातालिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनस्सन्तापात् आयुष्मान् मया विह्वलो दृष्टः । पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानासि । कुतः ।

तवचनविचारादिना अभिष्टूयते इत्यर्थः । हरिणा इन्द्रेण, अवहितः सावधानः, काल-
नेमेः प्रसूतिः उत्पत्तिः यस्य सः तादृशः ॥

सख्युरिति ॥ सः तादृगदानवगणः, ते, सख्युः मित्रस्य, शतक्रतोः इन्द्रस्य, अजय्यः किल जेतुं अशक्यः किलेति सम्भावनया “वार्तासम्भाव्ययोः किल” इत्यमरः । “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इत्यनेन निपातनात् क्षय्येति रूपां त्वं भवान्, तस्य दानवगणस्य हन्ता धातुकः हन्तृत्वेन, रणशिरसि समरमूर्धनि स्मृतः । तत्र दृष्टान्तमाह । सप्त सप्तसंज्ञाकः सप्तिः अश्वः यस्य सः सप्तसप्तिः सूर्यः, यत् तिमिरं, उच्छेत्तुं नाशयितुं, न प्रभवति न समर्थोऽस्ति, तत् तादृशं, नैशं निशासंयन्धि, तिमिरं अन्धकारं, चन्द्रः, अपाकरोति निरस्यति । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ प्रहर्षिणीशृङ्गम् ॥ ३० ॥

स इत्यादि ॥ आत्तं गृहीतं शस्त्रं आयुधं येन सः । मघवतः इन्द्रस्य सम्भावनया गौरवेण, मादव्यं प्रातः विदूषकमुद्दिश्य, किं किमर्थं, एवं इत्थं, भवता, प्रयुक्तं कृतं, विह्वलः विह्वलः ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

२११

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निः विप्रकृतः पक्षगः फणं कुरुते ।

प्रायस्स्वं महिमानं कोपात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३१ ॥

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा ।

तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्बचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि ।

त्वन्मतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ।

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३२ ॥

इति ।

विदू—जं भवं आणवेदि ।

मातलिः—आयुष्मान् रथमारोहतु ।

(राजा रथाधिरोहणं नाटयति)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ अभिज्ञानशाकुन्तले षष्ठोऽङ्कः ॥

१. यद्भवानाज्ञापेति ।

ज्वलतीति ॥ अग्निः वह्निः, चलितानि संचालितानि इन्धनानि एधांसि यस्य सः तादृशस्सन्, ज्वलति दीप्यते । पक्षगः सर्पः, विप्रकृतः अपकृतस्सन्, फणं फटां, कुरुते । जनः प्राणी, प्रायः बाहुल्येन, स्वं महिमानं निजमाहात्म्यं, कोपात् क्रोधात्, प्रतिपद्यते हि लभते खलु । अर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्तालङ्कारश्च ॥ ३१ ॥

त्वन्मतिरिति ॥ केवला असहाया, त्वन्मतिः त्वदीयाबुद्धिः, तावत् साकल्येन, प्रजाः प्रकृतीः, परिपालयतु रक्षतु । अधिज्यं ज्यावन्धसहितं, इदं धनुः एतच्चापदण्डः, अन्यस्मिन् कर्मणि कार्यान्तरे, व्यापृतं आसक्तं, अभूदिति शेषः ॥ ३२ ॥

इति अभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां षष्ठोऽङ्कः ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च)

राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषात्
अनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

मातलिः—(सस्मितम्) आयुष्मन्, उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्या लघुमन्यते भवान् ।

गणयत्यपदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥१॥

राजा—मातले, मामैवं । स खलु मनोरथानामप्यभूमिः विसर्जना-
वसरसत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्षं अर्धासनोपवेशितस्य ।

इतो निर्वहणसन्धिः आप्रन्थसमाप्ति । तल्लक्षणन्तु । “वीजवन्तो मुखाद्यर्थाः
दिप्रक्रीर्णोः यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।” इति ।
अस्य त्वङ्गानि चतुर्दश ॥

ततइत्यादि ॥ आकाशयानं विमानं, मातलिः तन्नामा इन्द्रसारथिः ।
अनुष्ठितः आचरितः निदेशः इन्द्राज्ञा येन तादृशोऽपि, मघवतः इन्द्रस्य, सत्क्रिया
सम्मानना, अनुपयुक्तमिव इन्द्रकार्ये अविनियुक्तमिव, समर्थये मन्ये इत्यर्थः ।
उभयं वासवं भवन्तमपि, अपरितोषं सन्तोषहीनं समर्थये अवधारयामि । तदेव
दर्शयति । प्रथमेत्यादिना ॥ प्रथमोपकृतं इन्द्रोद्देशेन पुरतः कृतं उपकारं,
भवान्, मघवतः प्रतिपत्या इन्द्रस्य गौरवेण, लघु अल्पं यथा तथा, मन्यते गण-
यति । अपदानेन भवदनुष्ठितेन रणकर्मणा, विस्मितः चित्रोद्यमाणः सोऽपि
इन्द्रोऽपि, भवतः भवद्विषये स्वेन विरचितान्, सत्क्रियागुणान् सम्माननादराति-
शयादीन्, न मन्यते न गणयति, महाप्रभावस्यास्य राजर्षेः प्रभावमहिमानुगुणं किं
वा मया सत्कृतं, न किञ्चिदपीत्यात्मनि अपरितोषमेव भावयतीत्यर्थः । वियोगिनी
वृत्तं । “विषमे ससजागुरुस्समे सभरालोऽथगुरुर्वियोगिनी” इति लक्षणात् ॥
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं अलङ्कारः ॥ १ ॥

सप्तमाऽङ्कः ।

२१३

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्धीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ २ ॥

मातलिः—किमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नाहति । पश्य ।

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम् ।

तवशरैरधुना नतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरानखैः ॥ ३ ॥

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिद्ध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्या-

सम्भावनागुणमवैहि तमीश्वराणाम् ।

अन्तरिति ॥ अन्तर्गता हृद्गता, प्रार्थना मन्दारमालाविषयिणी यात्रा यस्य सः तं, अन्तिके समीपे तिष्ठति इति अन्तिकस्थः तं, जयन्तं तन्नामानं स्वपुत्रं, उद्धीक्ष्य आलोक्य, कृतं, स्मितं मन्दहासः येन तादृशेन, (दुष्यन्ते राज्ञि त्वदपेक्षया ममैव प्रीतिरभ्यधिकेति मन्दहासेन सूचयतेति भावः) तादृशेन हरिणा इन्द्रेण, आमृष्टं समन्तात् स्पृष्टं वक्षो हरिचन्दनं उरस्थलधृतद्रिचन्दनं तदेव अङ्कः चिह्नं यस्यास्सा, तादृशी, मन्दारमाला मन्दाराख्यसुरद्रुमोत्पन्नकुसुमप्रथितमाला, पिनद्धा स्वयं मम कण्ठे परिधापिता । अप्युपसृष्टाग्रहेः कर्मणि निष्ठायां रूपं । “वष्टि-वागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः” इत्यनेन अपेराद्यक्षरलोपश्च । परिकरालङ्कारः । वृत्तं उपजातिः । तल्लक्षणन्तु “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजः पादायदीया उपजात-यस्ताः ।” इति ॥ २ ॥

सुखेति ॥ सुखं परं प्रधानं यस्य तस्य, हरेः इन्द्रस्य, संबन्धि, त्रिदिवं स्वर्गः उभयैरेव द्वाभ्यामेव, उद्धृताः समूलघातं नाशिताः दानवाः असुररूपाः कण्टकाः यस्मात्तत् तादृशं, कृतं । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । तन्मतानुसारेण अयं प्रयोगः । कैरुभयैरित्यतआह । तवेति । अधुना इदानीं, न तानि भुग्नानि पर्वाणि ग्रन्थिप्रदेशाः येषां ते तादृशैः, तव त्वरसंबन्धिभिः शरैः विशिखैः करणैः, पुरा प्राक्, पुरुषकेसरिणः नृसिंहस्य, नखैश्च । अत्रापि नतपर्वभिः इति विशेषणं योजनीयं अर्थस्तु न तं न मनं पर्वणः सकाशात् येषां तैः इति काव्यलिङ्गं । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ३ ॥

सिद्ध्यन्तीति ॥ नियोज्याः श्रुत्याः, महत्सु दुस्साधेषु, कर्मस्वपि कार्येष्वपि, सिद्ध्यन्ति फलभाजो भवन्तीति यत् तं, ईश्वराणां प्रभूणां, सम्भवगुणानां

२१४

अभिज्ञानशाकुन्तले

किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तं चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

मातलिः—सदृशमेवैतत् (स्तोकमन्तरमतीत्य) आयुष्मन्, इतः
पश्य नांकपृष्ठ प्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तिशेषैस्सुरसुन्दरीणां वर्णैरमीकल्पलतां शुक्रेषु ।

विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥ ५ ॥

राजा—मातले, असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेषु दिवं अधिरोहता न ल-
क्षितः स्वर्गमार्गः । कतगस्मिन् मरुतां पथि वर्तामहे ।

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां

ज्योतीषि वर्तयति च प्रविभक्तारश्मिः ।

गौरवमहिमानं, अवेहि जानीहि । प्रभुमहत्वेनैव कार्यसिद्धिः तत्र सेवकगुणः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह । किं वेति । सहस्रकिरणः सूर्यः, धुरि पुरोभागे । तं अनूरुं, नांकरिष्यच्च न न्यधास्येष्टत्, सः अरुणः अनूरुनामा सूर्यसारथिः तमसां अन्धकाराणां, विभेत्ता भेदकः (कर्मणि पठ्ठी) अभविष्यत् किं वा, न कदापि तमो विभेदनसमर्थो भवेदिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

विच्छित्तीति ॥ अमी दिवौकसः देवाः सुरसुन्दरीणां देववानितानां, विच्छित्तिशेषैः अङ्गरागावशेषैः, “विच्छित्तिरङ्गरागेऽपि हरविच्छेदयोरापि” इति विश्वः । यक्षकदमादिभिरित्यर्थः । स्वहस्तेन तासां अङ्गरागं कृत्वा अवशेषितै-
रित्यनेन त्वच्चरितानामतिप्रियत्वं सूचितं । वर्णैः सितपीतादिभिः वर्णकैः, (करणैः) कल्पलतांशुकेषु सुरतरुशाखासकाशात् अधिगतेषु क्षौमेषु गीतक्षमं गानार्हं, अर्थ-
जातं अभिधेय समूहं, विचिन्त्य समालोच्य, त्वच्चरितं त्वदपदानं, लिखन्ति । त्वदीयचरितानि गीतनिबद्धानि कृत्वा, लिखन्तीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

त्रिस्रोतसमिति ॥ यः, त्रिस्रोतसं यज्ञां, गगने आकाशे प्रतिष्ठा स्थितिः यस्यास्सा-तां, तादृशीं, वहति विश्वीति । ज्योतीषि सूर्यचन्द्रनक्षत्रादीन् ज्योतिर्ग्रहांश्च,

सप्तमोऽङ्कः ।

२१५

तस्य द्वितीयहरिविक्रमानिस्तमस्कं ३ टंतात्ता ।

वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥

राजा—मातले, अतः खलु स्रवाह्यकरणः ममान्तरात्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गमवलोक्य) मेघपदवीं अवतीर्णौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ?

राजा—

अयमरविरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिः

हरिभिराचिरमासां तेजसा चानुल्लिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

मातलिः—क्षणादायुष्मानधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अधोऽवलोक्य ।) वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते
मनुष्यलोक । तथा हि ।

प्रतिभक्तः अयोन्यासंवलितः रश्मयः किरणाः यस्मिंस्तद्यथा तथा, वर्तयति
अवस्थापयति । तस्य तादृशस्य, परिवहस्य तन्नाम्नः, वायोः गन्धवहस्य, इमं मा-
र्गं सरणिं, द्वितीयः यः हरिविक्रमः त्रिविक्रमपदक्रमणं तेन निस्तमस्कं अनघं पा-
वनं, वदन्ति, महान्तः इति शेषः । स्वभावोक्तिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

अयमिति ॥ शीकरैः जलकणैः, क्लिन्ना आर्द्रा नेमिः चक्रप्रान्तदेशः, यस्य,
तादृशः, ते त्वत्सम्बन्धी, अयं, रथः, (कर्ता) अराणां चक्रमध्यवर्तिकाष्ठानां, विव-
रेभ्यः रन्ध्रेभ्यः, निष्पतद्भिः बहिः उद्गच्छद्भिः, चातकैः तदाह्वयैः वर्षोदकपारणा
व्रतधारिभिः पक्षिभिः, (हेतुभिः) अचिरमासां विद्युतां, तेजसा प्रभया, अनुलि-
प्तैः व्याप्तैः, हरिभिः अश्वैश्च, वारिगर्भोदराणां जलभरितकुक्षीणां, घनानां मेघानां,
उपरि ऊर्ध्वं, गतं गमनं (कर्म) पिशुनयति सूचयति । हेत्वलंकारः । मातलिनी
वृत्तम् ॥ ७ ॥

२१६

अभिज्ञानशाकुन्तल

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाम्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।

सन्तानैस्तनुभावनघसलिलाः व्यक्तिं व्रजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव मर्त्यभुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

मातलिः—साधु दृष्टम् । (सबहुमानमवलोक्य ।) अहो उदार-
रमणीया पृथिवी ।राजा—मातले कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिप्यन्दी
सान्ध्यश्च मेघपरिघः सानुमानालक्ष्यते ।मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वतः
तपस्तंसिद्धिस्तत्रम् । पश्य ।

स्वायंभुवान्मरीचिर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुस्सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

शैलानामिति ॥ उन्मज्जतां ऊर्ध्वं उत्पततां, शैलानां पर्वतानां, शिखरात्
शृङ्गात्, मेदिनी भूमिः, अवरोहतीव अवतरतीव । पादपाः वृक्षाः, स्कन्धानां
प्रकाण्डानां, उदयात् अभिव्यक्तेः, पर्णानां पत्राणां, अभ्यन्तरे मध्ये लीनतां प्रच्छ-
न्नतां, विजहति त्यजन्ति (दूरतो दर्शनसमये पर्णमात्रेण ये दृष्टाः तएवेदानीं सवि-
धदेशाविष्टाने शाखावयवसंस्थानविशेषविशिष्टाः तरवः विराजन्ते इति भावः ।)
तनुभावेन काश्येन नष्टसलिलाः जलाभिव्यक्तिरहिताः, आपगाः नद्यः, सन्तानैः
विस्तारैः, अर्थात् दृष्टैरित्यर्थः । व्यक्तिं प्राकाश्यं, व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति । उत्क्षिपता
ऊर्ध्वोर्कुर्वता, केनापि, मर्त्यभुवनं मनुष्यलोकः भूमण्डलमिति यावत् । मत्पार्श्वं
मत्समीपं, आनीयते प्राप्यते । इव । उत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

साध्वित्यादि ॥ सबहुमानं सगौरवं अहो आश्चर्यं । उदारा उज्ज्वला
रमणीया मनोज्ञा चेति कर्मधारयः । अवगाढः अवगाहनं कुर्वाणः व्याप्नुवन्नित्यर्थः ।
कनकरसः स्वर्णद्रवः । सन्ध्यायां भवः सान्ध्यः सानुमान् पर्वतः ॥

स्वायंभुवादिति ॥ स्वयंभुवः ब्रह्मणः अपत्यं पुमान् स्वायंभुवः, मरीचैः
मरीचिप्रजापतेः, यः प्रजापतिः जगत्स्रष्टा, प्रबभूव उत्पन्नः । सुराणां देवानां
असुराणां दानवानां च गुरुः पिता मारीचः काश्यपइत्यर्थः, सपत्नीकः भार्यासमेत-
स्तन्, अत्र अस्मिन् पर्वते, तपस्यति तपः आचरति ॥ ९ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

२१७

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुं इच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः कल्पः ।

(नाट्येनावतीर्णौ ।)

राजा—(सविस्मयम् ।)

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्धमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ १०

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन् ।)

वल्मीकार्धनिमग्नमूर्तिरुरसा सन्दृष्ट सर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

अंसव्यापिशकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कबिम्बं स्थितः ॥ ११॥

उपोढेति ॥ रथाङ्गस्य चक्रस्य, नेमयः धाराः उपोढः स्वीकृतः शब्दः ध्वनिः यामिस्ताः तादृशाः, न, सन्ति इति शेषः । प्रवर्धमानं वृद्धिमशुवानं, रजः भूपरागोऽपि न च दृश्यते न लक्ष्यते । अभूतलस्पर्शतया अवानितलसंबन्धाभावेन, (हेतुना) निरुद्धतः औद्धत्यरहितः तव रथः स्यन्दनं (कर्म) अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते अवतीर्णत्वेन न ज्ञायते इत्यर्थः । विरोधाभासः ॥ १० ॥

वल्मीकेति ॥ वल्मीके वामलूरौ अर्धनिमग्ना कटिपर्यन्तं अवमग्नमूर्तिः शरीरं यस्य सः, सन्दृष्टा सम्बद्धा संश्लिष्टा सर्पत्वक् भुजङ्गनिर्मोकः यस्मिन् तेन, उरसा वक्षसा (उपलक्षितः) जीर्णानां पुरातनानां लतानां वीरुधां, पतानं समूहः तद्रूपेण वलयेन तद्वेष्टनेनेति यावत् । कण्ठे ग्रीवायां, अत्यर्थं सुतरां संपीडितः दृढं संवद्धः, अंसयोः भुजशिखरयोः अंसौ वा व्याप्नोतीति अंसव्यापि, शकुन्तानां पक्षिणां नीडैः कुलायै निचितं नीरन्ध्रं यथा तथा व्याप्तं, जटामण्डलं जटामारं, विभ्रत् धरन्, असौ मुनिः ऋषिः, स्थाणुरिव निःशस्त्रः तरुस्कन्धश्च, अचलः निस्स्पन्दः सन्, यत्र यस्मिन् देशे, अभ्यर्कबिम्बं सूर्यमण्डलस्य आभिमुख्येन स्थितः । सः मारीचाश्रमः इति पूर्वेण योजना ॥ ११ ॥

११८

अभिज्ञानशाकुन्तलं

राजा—नमस्ते कष्टतपसे ।

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा ।) महाराज, एतावदिति परि-
वर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृत्तिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि ।

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा ।) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य ।) मातुले भवान् कथमिदानीम् ।

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा)
इत आयुष्मन् । (परिक्रम्य ।) दृश्यन्तां अत्रभवतां ऋषीणां तपोवन-
भूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यत् काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिस्तपस्यन्त्यमी ॥ १२

नमस्ते इत्यादि ॥ कष्टं कृच्छ्रं तपः व्रतानुष्ठानं यस्य सः कष्टतपाः तस्मै ।
संयताः सम्यगाकृष्टाः प्रग्रहाः अभीशवः यस्मिन् तं तादृशम् ॥प्राणानामिति ॥ सन्तः विद्यमानाः कल्पवृक्षाः यस्मिन् तादृशे वने,
उचिता अवश्यकर्तव्या, प्राणानां वृत्तिः प्राणधारणक्रिया, अनिलेन वायुना । न तु
वृक्षफलादिना । काञ्चनपद्मानां स्वर्णतामरसानां रेणुभिः पद्मैः कपिशे पीतवर्णे,
तोये तीर्थे, धर्माभिषेकक्रिया वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानाङ्गभूतः स्नानविधिः । रत्नशि-
लातलेषु वैदूर्यपद्मरागादिशिलापट्टेषु, ध्यानं ब्रह्मानुचिन्तनं, विबुधस्त्रीसन्निधौ देव-
योपित्सर्मापएव, संयमः इन्द्रियनियमनं, अन्यमुनयः भूतलवासिनः महर्षयः,
यत् यत् स्थलं (कर्म) तपोभिः व्रतोपवासादिभिः काङ्क्षन्ति वाच्छन्ति । तस्मिन्
अमी तपस्यन्ति । सर्वोत्तमान् सन्निहितान् भोगान् तृणयापि न मन्यमानास्सन्तः
इतोऽप्यधिकां महद्भिः आशंसमानाः तीव्रं तपः अनुतिष्ठन्तीति भावः । विशेषो-
पाक्षिः ॥ १२ ॥

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य । आकाशे)
अये वृद्धशाकस्य, किमनुतिष्ठति भगवान् मारीचः । किं ब्रवीषि । दा-
क्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथय-
तीति ।

राजा—(कर्णं दत्वा ।) अये प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः—(राजानं अवलोक्य ।) अस्मिन् शोकमूले तावदास्ता-
मायुष्मान् यावत् त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुं अन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा—यथा भवान् मन्यते । (इति स्थितः ।)

मातलिः—आयुष्मन् साधयाम्यहम् ।
(इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा ।)

मनोरथाय नाशंसे किं वाहो स्पन्दसे वृधा ।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।) मा खु चावलं करोहि । कहां गदो एव अत्तणो
पकिदिं ।

राजा—(कर्णं दत्वा ।) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेप

१. मा खलु चापलं कुरु । कथं गतएवात्मनः प्रकृतिम् ।

उत्सर्पिणीत्यादि ॥ उत्सर्पिणी उपर्युपरि गमनशीला । इन्द्रगुरवे महेन्द्र-
जनकाय, अन्तरान्वेषी अवसरप्रतीक्षी, साधयामि गच्छामि । निमित्तं शुभसूचकं
दक्षिणबाहुस्पन्दनरूपम् ॥

मनोरथायेति ॥ अहं, मनोरथाय अभीष्टाय वस्तुने, नाशंसे न इच्छामि ।
हे वाहो किं, वृधा मुधा, स्पन्दसे स्फुरसि । पूर्वावधीरितं प्रथमतः तिरस्कृतं, श्रेयः
श्रेयोनिमित्तं वस्तु, दुःखं दुःखरूपेण, परिवर्तते हि परिणमति खलु । अर्थान्त-
रन्यासः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् वा ॥ १३ ॥

मा खल्वित्यादि ॥ चापलं अविनयं, आत्मनः स्वस्य, प्रकृतिं स्वभावं,
अभूमिः अस्थानं निषिध्यते निरुध्यते । सविस्मयं साश्चर्यम् ॥

२२०

अभिज्ञानशाकुन्तले

निमिध्यते । (शब्दानुसारणावलोक्य । सविस्मयम् ।) अये को नु खल्वयं
अनुवध्यमानस्तपस्विनीभ्यां अवालसत्वो बालः ।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः ।)

बालः—जिम्भ सिद्ध, दन्ताहं दे गणइस्सम् ।

प्रथमा—अविणदि, किं णो अवच्चणिव्विसेसाणि सत्ताणि विप्प-
अरेसि । हन्त बह्वइ दे संरंभो । ठाणे खु इसिजणेण सव्वदमणोत्ति
किदणामहे ओसि ।

राजा—किं नु खलु बालेऽसिन्नौरसइव पुत्रे स्निह्यति मे मनः ।
नूनमनपत्यता मां वत्सलयति । *in the sense of affection.*

द्वितीया—एसा खु केसरिणी तुमं लब्धेदि जइ से पुत्तअं ण
मुञ्चेसि ।

१. जृम्भस्व सिंहदन्तांस्ते गणयिष्यामि ।

२. अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्वानि विप्र करोषि । हन्त वर्धते
तव संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमनइति कृतनामधेयोऽसि ।

३. एषा खलु केसरिणी त्वां लब्धयिष्यति यदि तस्यां पुत्रकं न मुञ्चसि ।

अर्थेति ॥ मातुः जनन्याः सिद्धाः इति यावत् । अर्धं पीताः आस्त्रादिताः
स्तनाः येन सः तं, सिंहशिशुं हरिणार्कशोरकं, प्रक्रीडितुं विहर्तुं, बलात्कारेण
हठात्, आमर्देन सम्मर्देन, क्लिष्टाः शीर्णाः केसराः स्कन्धरोमाणि यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा कर्षति ॥ १४ ॥

ततइत्यादि ॥ जृम्भस्व जृम्भां कुरुष्व, गणयिष्यामि एकादिक्रमेण परिगण-
यिष्यामि । अविनीत दुर्ललित, अपत्यनिर्विशेषाणि औरससदृशानीति यावत्,
सत्वानि प्राणिनः । विप्रकरोषि पीडयसि, सर्वान् प्राणिनः स्वशक्ता दमयति
मर्दयतीति सर्वदमनः । अनपत्यता न विद्यते अपत्यं यस्य सः अनपत्यः तस्य
भावः । वत्सलयति वात्सल्यवन्तं करोति । केसरिणी सिंही, लब्धयिष्यति बलात्
त्वदुपरि निपत्य त्वां हिंसिष्यति ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

२२१

बालः—(सस्मितम् ।) अहो बलिअं खु भीदोम्हि ।

(इत्यवरं दर्शयति ।)

राजा—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभार्ति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वहिरोघोऽपेक्षइव स्थितः ॥ १५ ॥

प्रथमा—वैच्छ, एदं बालमिअन्दअं मुञ्च । अवरं दे कीळणअं दाइस्सम् ।

बालः—कैहिं देहिणं ।

(इति हस्तं प्रसारयति ।)

राजा—कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथा ह्यस्य ।

प्रलोभ्यवस्तु प्रणयप्रसारितो

विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्नान्तरमिद्धरागया

नवोपसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

१. अहो बलवत् खलु भीतोऽस्मि ।

२. वत्स, एतं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते कीडनकं दास्यामि ।

३. कुत्र देहेतत् ।

महत इति॥ अयं पुरो दृश्यमानः, बालः शिशुः, एधः काष्ठं तत्र अपेक्षा यस्य सः, तादृशस्सन्, स्फुलिङ्गावस्थया सूक्ष्मशकलावस्थया, स्थितः विद्यमानः, वहिरिव अभिरिव, महतः तेजसः प्रभूतस्य धाम्नः अमितपराक्रमशक्तेरिति यावत् । बीजं बीजवत् आरंभकः, मे, प्रतिभाति भासते । उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

प्रलोभ्येति॥ प्रलोभ्ये प्रलोभजनके वस्तुनि, यः प्रणयः याव्या, प्रेमा वा, तेन प्रसारितः विस्तारितः । जालेषु रन्ध्रदेशेषु ग्रथितः संश्लिष्टः अङ्गुलयः कर-शाखाः यस्य सः। अयं करः करतलमिति यावत् । इद्धः दीप्तः अभिवृद्धो वा रागः रक्तिमा यस्यास्सा तथा, नवोपसा अचिरोद्गतप्रत्युषेण, भिन्नं विकासमापादितं अलक्ष्याणि सम्यग्विकासात् अदृश्यानि पत्रान्तराणि दलमध्यप्रदेशाः यस्य तत् तादृशं, एकपङ्कजमिव केवलं तामरसमिव, भातीति क्रियापदमध्याहार्यम् ॥ १६ ॥

२२२

अभिज्ञानशाकुन्तले

द्वितीया—सुव्वदेणं सक्को एसो वाआमेत्तेण विरमाविट्ठुं । गच्छ
तुमं ममकरेए उडए मक्कण्डेअस्स इसिउमारस्स वण्णचित्तिदो मित्ति
आमोरओ चिट्ठदि । तं से उवहर ।

प्रथमा—तेह । (इति निष्क्रान्ता ।)

बालः—हैमिणा एव दाव कीलिस्सं ।

(इति तापसी विलोक्य हसति ।)

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायाम् ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्त्वर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनी भवन्ति ॥ १७ ॥

१. सुव्रते न शक्य एषः वाचामात्रेण विरमयितुं । गच्छ त्वं मदीये उडजे
मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारकस्य वर्णचित्रितः मृत्तिका मयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।

२. तथा ।

३. अनेनैव तावत् क्रीडिष्यामि ।

सुव्रते इत्यादि ॥ विरमयितुं निवर्तयितुं । वर्णैः नानाविधैः लेपनद्रव्यैः,
चित्रितः अलङ्कृतः, मृत्तिकया मृदा रचितः कृतः मयूरः मृत्तिकामयूरः, उपहर
आनय दुर्ललिताय अविनीताय ॥

आलक्ष्येति ॥ अनिमित्तहासैः निर्हेतुकहसनैः, आलक्ष्याः ईषदृश्याः दन्ताः
मुकुलाः कुङ्कुमा इव येषां तान् । अध्यक्तैः अस्पष्टोच्चारितैः वर्णैः अक्षरैः रमणीयाः
वचः प्रवृत्तयः उक्तिप्रसरणानि येषां तान्, अङ्गस्य उत्सङ्गस्य आश्रयः आश्रयणं
तत्र प्रणयः अभ्यर्थना प्रेमा वा एषां अस्तीति तादृशान्, तनयान् पुत्रान्, वहन्तः
उत्सङ्गेन धरन्तः, धन्याः भाग्यशालिनः तेषां अङ्गरजसा शरीरधूल्या, मलिनी
भवन्ति धूसराः भवन्ति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १७ ॥

तापसी—'होदु ण मं अअं गणेदि । (पार्श्वतोऽवलोक्य ।) को
एत्थ इसिउमाराणं । (राजानमवलोक्य ।) भद्रमुह एहि दाव । मोए-
हि इमिणा दुम्मोअहत्यगहेण डिंभलीलाए वाही अमाणं वालमिअन्दअं ।

राजा—(उपगम्य । सस्मितम् ।) आयि भो महर्षिपुत्र,

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

तापसी—भद्रमुह ण खु अअं इसिकुमारओ ।

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययाजु
वयमेवं तर्किणः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् वालस्पर्शसुखमुपलभ्य आत्मगतम् ।)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निर्वृतिं तस्य जनस्य कुर्याद्यस्यायमज्ञात् कृतिनः प्ररुढः ॥

तापसी—'उभौ निर्वर्ण्य ।) अचछरिअं अचछरिअं ।

राजा—आर्ये, किमिव ।

१. भवतु न मां अयं गणयति । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् । भद्रमुख, एहि
तावत् । मोचयानेन दुर्मोहहस्तग्रहेण डिम्भलीलया वाध्यमानं वालमृगेन्द्रम् ।

२. भद्रमुख, न खल्वयं ऋषिकुमारकः ।

३. आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

एवमिति ॥ एवं इत्थं, आश्रमस्य विरुद्धा विपरीता वृत्तिः यस्य तेन,
त्वया, जन्मतः जन्म आरभ्य, सत्त्वानां अखिलप्राणिनां संश्रयः आश्रयणं स एव
गुणः यस्य तादृशोऽपि, संयमः सम्यग्यमो अहिंसादिः । किमिति दूष्यते खिलीक-
यते कृष्णसर्पशिशुना कालभुजशिशुना, चन्दनः इव श्रीखण्डवृक्ष इवेत्युपमा ॥१८॥

अनेनेति ॥ कस्यापि अज्ञात्कुलशीलस्य यस्य कस्यापि, कुलाङ्कुरेण वंशा-
रम्भकेण, अनेन वाळेन, स्पृष्टस्य, मम, गात्रेषु अवयवेषु, एवं इत्थं, सुखं सौख्यं,
संजायते इति शेषः । कृतिनः भाग्यवतः, यस्य, अज्ञात्, अयं, प्ररुढः उत्पन्नः,
तस्य, जनस्य कां निर्वृतिं कदाचित् सौख्यं, कुर्यात् उत्पादयेत् ॥ १९ ॥

२२४

अभिज्ञानशाकुन्तले

तापसी—इमस्स वालअस्स दे वि संवादिणी आकिदित्ति विह्मा-
विदग्धि । अपरिइदस्सवि दे अप्पडिलोमोसंवुत्तोत्ति ।

राजा—(वालकमुपललयन् ।) न चेन्मुनिकुमारोऽयं अथ कोऽस्य
व्यपदेशः । *Pedagogue.*

तापसी—पुरुवंसो ।

राजा—(अस्मगतम् ।) कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनु-
कारिणेनेन अत्र भवती मन्यते । अस्त्येतत् पौरवाणां अन्त्यं कुल-
व्रतम् ।

भवनेषु सुधा सितेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकपतिव्रतानि पश्चात्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥२०॥

(प्रकाशम् ।) न पुनरात्मगत्या मानुषाणां एव विषयः ।

तापसी—जैह भद्रमुहो भणादि । अच्छरासंवन्धेण इमस्स
जणणी एत्थ देवगुरुणो तवोवणे पमूदा ।

१. अस्य वालस्य तेऽपि संवादिन्याकृतिरिति विस्मापितास्मि । अपरिचित-
स्यपि ते अप्रतिलोमस्संवृत्तइति ।

२. पुरुवंशः ।

३. यथा भद्रमुखो भवति । अप्सरस्संवन्धेनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने
प्रसूता ।

उभावित्यादि ॥ निर्वर्ण्य निध्याय, संवादिनी सदशील्यर्थः, विस्मापितास्मि
आश्चर्यं प्रापितास्मि । अपरिचितस्य परिचयरहितस्यापि, अप्रतिलोमः आविरुद्धः,
व्यपदेशः वंशः । एकः अभिन्नः अन्वयः वंशः यस्य सः । मां अनुकरोति
आकृत्या अनुसरतीति मदनुकारी । तम् ॥

भवनेष्विति ॥ सुधया लेपनद्रव्येण, सितेषु धवलेषु, रसाधिकेषु इत्यपि
क्वचित् पाठः । तदा अर्थस्तु रसाः शृङ्गारादयः तैः अधिकेषु रसाः अधिकाः भवन्ति
वा विग्रहः । भवनेषु हर्म्येषु, पूर्वं प्रथमं, ये, क्षितिरक्षार्थं भूसंरक्षणार्थं, निवासं,
स्थितिं, उद्यन्ति बाध्यन्ति । तेषां राज्ञां, पश्चात् चरमे वयसि, नियता नियमवस्ती
एका पतिव्रता येषु तानि, तादृशानि, तरुमूलानि वृक्षमूलानि, गृहीभवन्ति आवासं
प्रदेशाः भवन्ति । अभूततद्भावे च्छिः ॥ २० ॥

स. य. त. ज. ग. (१३)

स. य. त. ज. ग. (१४)

राजा—(अपवार्यं ।) हन्त द्वितीयमिदमाशा जननं । (प्रकाशम् ।)
अथ सा तत्र भवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

तापसी—कौ तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम संकीर्त्तितुं चिन्दि-
स्सदि ।

राजा—(स्वगतम् ।) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्मीकरोति यदि ताव-
दस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवाऽनार्यः परदारव्यवहारः ।

(प्राविश्य मृण्मयूरहस्ता ।)

तापसी—सर्वदमण, सउन्दळावण्णं पेक्ख ।

बालः—(सदाश्रक्षेपम् ।) कैहिं वा मे अज्जू ।

उभे—णाम सारिस्सेण वंचिदो माउवच्चलो ।

द्वितीया—वैच्छ, इमस्स मित्तिआमोरअस्स रम्मत्तणं देक्खति
भणिदोसि ।

राजा—(आत्मगतम् ।) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति
पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्र प्रस्तावो मे
विषादाय कल्पते ।

१. कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनः नाम संकीर्त्तयितुं चिन्तयिष्यति ।

२. सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं पश्य ।

३. कुत्र वा मे माता ।

४. नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः ।

५. वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितैऽसि ।

न पुनरित्यादि ॥ आत्मगत्या स्वभावगत्या, विषयः गोचरः भद्रमुखः
भवानित्यर्थः, देवानां गुरोः पितुः मारीचस्येति यावत् । प्रसूता इमं पुत्रं व्यजायत ।
आशा जननं अभिलाषोत्पादनं । का आख्या यस्य सः किमाख्यः तस्य, धर्मदारपरि-
त्यागिनः भार्यो त्यक्तवतः लक्ष्मीकरोति विषयीकरोति । नामतः पृच्छामि मातुः
नामधेयं पृच्छामीत्यर्थः । अनार्यः असाधुः, परदारव्यवहारः अन्यकलत्रविषयको
विचारः शकुन्तस्य पक्षिणः मयूरस्येति यावत्, लावण्यं सौन्दर्यम् । वञ्चितः विप्र-
लब्धः । मृगतृष्णिका मरीचिका सेव, प्रस्तावः प्रसङ्गः, विषादाय दुःखाय, कल्पते

२२६

अभिज्ञानशाकुन्तले

वालः—अञ्जुए, रोअदि मे एसो भद्मोरओ । (इति क्रीडनकमादत्ते ।)

प्रथमा—(विलोक्य । सहर्षम् ।) अम्हहे रक्खाकरण्डअं से मणि-
बन्धे ण दीसइ ।

राजा—अलमलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात् परि-
भ्रष्टम् । (इत्यादातुं इच्छति ।)

उभे—मा क्खु एदं अवलम्बिअ । कहं गहीदं णेण । (इति विस्म-
यादुरो निहितहस्ते परस्परमवलोक्यतः ।)

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धास्मः ।

प्रथमा—सुण्णादु महाराओ। एसा अवराजिदा णाम आसही इमस्स
जादकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किळ मादापिदरो
अप्पाणं च वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेण्हदि ।

राजा—अथ गृह्णाति ।

प्रथमा—तैदो तं सप्पो भविअ दंसइ ।

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

१. मातः रोचते मे एषः भद्रमयूरः ।

२. अहो रक्षाकरण्डकं अस्य मणिवन्धे न दृश्यते ।

३. मा खलु इदमवलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन ।

४. शृणोतु महाराजः । एषाऽपराजिता नामौपधिः अख्य जातकर्मसमये भग-
वता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वा परो भूमिपति-
तां न गृह्णाति ।

५. ततः तं सपौ भूत्वा दंशति ।

समर्थो भवेद्वेति वितर्कः “कुपि संपद्यमाने च” इत्यनेन चतुर्थी । भद्रमयूरः मनोज्ञः
बाहिर्णः, सोद्वेगं सव्यथं, रक्षाकरण्डकं रक्षावीटिका, मणिवन्धे प्रकोष्ठे, सिंहशावः
केसरिकिशोरकः तस्य उपमदीत् पीडनसम्मदीत्, परिभ्रष्टं अधःपतितम् । मा
अवलम्ब्य अवलम्बनं न कर्तव्यं इत्यर्थः । प्रतिषिद्धाः निवारिताः ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

२१७

उभे—अणेअसो ।

राजा—(सहर्ष । आत्मगतम् ।) कथमिव संपूर्णमपि मे मनोरथं
नाभिनन्दामि ।

(इति बालं परिष्वजते ।)

द्वितीया—सुव्वते एहि । इमं वुत्तन्दं णिअमव्वावुडाए सउन्दळाए
णिवेदेह्य ।

(इति निष्क्रान्ते ।)

बालः—मुंचं मं जाव अज्जूए सआसं गमिस्सम् ।

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरं अभिनन्दिष्यसि ।

बालः—मम खलु तातो दुस्सन्दो ण तुमं ।

राजा—(सस्मितम् ।) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—“विआरकाले वि पकिदित्थं सव्वदमणस्स आसहिं
सुणिअ ण मे आसा आसी अत्तणो भाअहेएसु । अहवा जह साणुमदी-
ए आचक्खिदं तह संभावी अदि एदम् ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) अये सेयमत्रभवती शकुन्तला ।
येषा ।

१. अनेकशः ।

२. सुव्रते एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः ।

३. मुष्म मां यावदम्बायास्तकाशं गमिष्यामि ।

४. मम खलु तातो दुष्मन्तः न त्वम् ।

५. विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्यैवधिं श्रुत्वा न मे आशा आसी-
दात्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा संभाव्यत एतत् ।

शृणोत्वित्वादि ॥ विक्रिया अन्यथाभावः अनेकशः बहुशः, परिष्वजते
आलिङ्गति । नियमे व्रतानुष्ठाने व्यापृतायै व्यासक्त्यायै निवेदयावः कथयावः ।
प्रत्याययति प्रत्ययवन्तं करोतीत्यर्थः । प्रकृतिस्थां अविकृताम् ॥

वसने परिधूसरे वसाना नियमशाममुखी धृतैकवेणी ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्ति ॥२१॥

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा ।) ॐ खु अज्जउत्तो विअ । तदो को एसो दाणिं किदरक्खामङ्गलं दारअं मे गत्तसंसगेण दूसेदि ।

बालः—(मातरमुपेत्य ।) अज्जुए, एसो को वि पुरिसो मं पुत्तत्ति आलिङ्गदि ।

राजा—प्रिये, कौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तं अनुकूलपरिणामं संवृत्तं । यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हिअअ, अस्सस अस्सस । परिच्चत्त-
मच्चरेण अणिअंपिदम्हि देव्वेण । अज्जउत्तो खु एसो ।

१. न खत्वार्यपुत्र इव । ततः क एषः इदानीं कृतस्वामङ्गलं दारकं मे गात्र-
संसर्गेण दूषयति ।

२. अम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति ।

३. हृदय, आश्वसिहि आश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि दैवेन ।
आर्यपुत्रः खल्वेषः ।

परिधूसरे रजोध्वस्ते, वसने उत्तरीयान्तरीये, वसाना विभ्राणा, नियमेन
व्रतोपवासादिना क्षाममुखी ताम्यद्वदना धृता प्रवासाचिह्नत्वेन परिगृहीता एकवेणी
एकीकृता जटा यथा सा तादृशी, शुद्धशीला निर्मलचारित्र्या, एषा, अतिनिष्करुणस्य
अतिनिष्ठुरस्य, मम मत्संबन्धिनं, दीर्घं बहुकालीनं, विरहव्रतं नियोगोचितकुल-
पालिकानियमं विभर्ति वदति । स्वभावोक्तिः । वसन्तमालिकावृत्तम् ॥ २१ ॥

पश्चात्तापेत्यादि ॥ पश्चात्तापेन अनुशयदुःखेन विवर्णं नष्टशोभं, आर्य-
पुत्रः भर्ता, इव शब्दः वाक्यालंकारे । कृतं विरचितं रक्षामङ्गलं बालरक्षायोग्य-
मङ्गल्यमूलिकाबन्धनं यस्मै तं । संसर्गे सम्मर्देन संबन्धेन वा, दूषयति खिलीकरोति
अनुकूलः शोभनः परिपाकः यस्य तत् तादृशं । प्रत्यभिज्ञातं सोऽयं इत्याकारकप्रत्य-
भिज्ञाविषयीकृतं । पश्यामि मन्ये इत्यर्थः । अनुकम्पितास्मि दयाविषयीकृतास्मि ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

शकुन्तला—'जेदु जेदु अज्जउत्तो ।

(इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी विरमति ।)

राजा—सुन्दरि,

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुरं मुखम् ॥ २३ ॥

वालः—'अज्जुए को एसो ।

शकुन्तला—'वच्छ दे भाअहे आइं पुच्छेहि ।

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्राणिपत्य ।)

सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसस्सम्मोहो मे तदा बलवानभूत् ।

१. जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

२. मातः क एषः ।

३. वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ ।

स्मृतीति ॥ हे सुमुखि, स्मृत्या स्मरणेन भिन्नः निरस्तः मोहः अज्ञानं तमो राक्षुरिव यस्य तस्य, मे मम, प्रमुखे पुरस्ताद्देशे, दिष्ट्या भाग्यातिशयेन, स्थितासि स्थितिं प्राप्तासि उपरागस्य ग्रहस्य अन्ते अवसाने, रोहिणी तन्नाम्नो तारका, शशिनः चन्द्रस्य, योगं संबन्धं, समुपगता प्राप्ता, भवति । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २२ ॥

बाष्पेणेति ॥ जयशब्दे, बाष्पेण अधुप्रारम्भेण, प्रतिषिद्धेऽपि स्तम्भितेऽपि, मया (कर्त्रा) जितं । भावे क्तः । यत् यस्मात् कारणात्, संस्कारेण रक्ति-मातिशयाधायकरजनद्रव्यानुलेपनेन, पाटलौ न भवतइति असंस्कारपाटलौ, तादृशौ आंष्टपटौ अधरोष्ठपटौ यस्मिन् तत् तादृशं, मुखं वदनं, दृष्टं मया अवलोकितं । काव्यलिङ्गं अलङ्कारः ॥ २३ ॥

सुतन्विति ॥ हे सुतनु शोभनाङ्गि, ते तव, हृदयात् मानसात्, प्रत्यादेशेन मत्कृतेन तिरस्कारेण जातं व्यलीकं अप्रियं, अपैतु दूरतो यातु । तदा तस्मिन्

२३०

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रबलतमसामेवं प्रायाश्शुभेषु प्रवृत्तयः

सजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहि शङ्कया ॥ २४ ॥

शकुन्तला—^१उद्वेदु अज्जउत्तो । णूणं मे सुअरिदप्पडिबन्धअं पुराकिदं तेसु दिअहेसु परिणामाहिमुहं आसी । जेण साणुक्कोसोऽवि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो ।

(राजा उत्तिष्ठति ।)

शकुन्तला—अहं कहां अज्जउत्तेण सुमरिदो दुःखभाई अअं जणो ।

राजा—उद्धृतविपादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते यो

वाष्पबिन्दुरधरं परिवाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलम्बमद्य वाष्पं

प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २५ ॥

(इति यथोक्तमनुतिष्ठति ।)

१. उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः । नूनं मे सुचारितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणामाभिमुखमासीत् । येन सानुक्कोशोऽप्यार्यपुत्रः मयि विरसः संवृत्तः ।

२. अथ कथं आर्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभागी अयं जनः ।

समये, मे मम, मनसः हृदयस्य, किमपि अनिर्वचनीयप्रकारः, बलवान् दृढतरः, सम्मोहः अज्ञानं, अभूत् । प्रबलतमसां अतिदृढतरमोहवतां प्राणिनां शुभेषु सद्विषयेष्वपि, एवंप्रायाः एवंप्रायाः प्रवृत्तयः, भवन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । सजमिच्छादिना अन्धः, शिरसि मस्तके, क्षिप्तां निवेशितां सजमपि मालामपि, अहि शङ्कया सर्पभ्रान्त्या, धुनोति दूरतः अपसारयति ॥ २४ ॥

मोहादिति ॥ हे सुतनु शोभनान्नि, पूर्वं पुरा, मोहात् अज्ञानात्, अधरं, परिवाधमानः औष्ण्येन समन्तात् सन्तापयन्, यः ते वाष्पबिन्दुः शोकाश्रुकणः, मया, उपेक्षितः उपेक्षाविषयीकृतः, आ ईषत् कुटिलेषु वक्रेषु पक्ष्मसु नेत्रलोमसु विलम्बं विषक्तं, तं, वाष्पं अश्रुजलं, अद्य इदानीं, तावत् साक्ष्येन, प्रमृज्य संशोध्य, विगतानुशयः विनष्टपश्चात्तापः, भवेयं स्याम् ॥ २५ ॥

इति यथोक्तं इत्यादि ॥ उक्तं अनतिक्रम्य यथोक्तं वचनानुसारेणेत्यर्थः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

२३१

शकुन्तला—(नाममुद्रां दृष्ट्वा ।) अज्जउत्त एदं ते अङ्गुलीअम् ।

राजा—अस्मदङ्गुलीयोपलम्भात् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—^१विसमं किदं णेण जं तदा अज्जउत्तस्स पच्चअकाले दुल्लहं आसी ।

राजा—तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ॥

शकुन्तला—णै से विस्ससामि । अज्जउत्तो एव्व णं धारेदु ।

(ततः प्रविशति मातलिः ।)

मातलिः—दिष्ट्वा धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मान् वर्धते ।

राजा—सुहृत् संपादितः स्वादुफलो मे मनोरथः । मातले, न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(सस्मितम् ।) किमीश्वराणां परोक्षम् । एत्वायुष्मान् । भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले, अवलंब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुं इच्छामि ।

शकुन्तला—^२हिरियामि अज्जउत्तेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एबोहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

१. आर्यपुत्र, इदं ते अङ्गुलीयकम् ।

२. विषमं कृतं अनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभं आसीत् ।

३. नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैतद्वारयतु ।

४. जिह्वेभ्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

अनुतिष्ठति करोति । नाममुद्रां नामाक्षराङ्कितं अङ्गुलीयकं, उपलम्भात् प्राप्तेः उपलब्धा अभिगता । विषमं विरुद्धं । प्रत्ययकाले विश्वभोत्पादनसमये, ऋतोः ऋतुकालस्य समवायः सङ्गतिः, तस्य चिह्नं लक्षणं, प्रतिपद्यतां प्राप्नोतु । सुहृदा मित्रेण, संपादितः साधितः, अतएव मे मनोरथः स्वादुफलः मनोज्ञफलः आखण्डलेन इन्द्रेण, अवलंब्यतां गृह्यताम् । जिह्वेमि लजे । अभ्युदयकालेषु श्रेयस्साधनसमयेषु ॥

२३२

अभिज्ञानशाकुन्तले

(ततः प्रविशत्यदित्या सार्धं आसनस्थो मारीचः ।)

मारीचः—(राजानमवलोक्य ।) दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्य यमग्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य गोप्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्तितकर्मजातं

तत् कोटिमत् कुलिशमामरणं मघोनः ॥ २६ ॥

अदितिः—संभावणी आणुभावा से आफिदी ।

मातलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां
पितरावायुष्मन्तं अवलोकयतः । तावुपसर्प ।

राजा—मातले, एतौ ।

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत् तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यज्ञभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं

द्वन्द्वं दक्षमरीचिसंभवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २७ ॥

१. संभावनीयानुभावास्याकृतिः ।

पुत्रस्येति ॥ हे दाक्षायणि, अयं रणशिरसि युद्धारम्भे, ते तव, पुत्रस्य, अग्रयायी अग्रसरः, दुष्यन्त इति अभिहितः ख्यातः, भुवनस्य लोकस्य, गोप्ता रक्षकश्च । यस्य, चापेन धनुषा, विनिवर्तितं निर्घर्तितकर्मयुद्धव्यापारः यस्य तत्, तादृशं, सत् प्रसिद्धं, कोटिमत् निशितधारं, कुलिशं वज्रायुधं, मघोनः इन्द्रस्य आभरणं भूषणं, जातं अभूत् ॥ २६ ॥

प्राहुरिति ॥ मुनयः ऋषयः, यत् द्वन्द्वं, द्वादशधा स्थितस्य तेजसः द्वादशाकारभाजां आदित्यानामित्यर्थः । कारणं निमित्तं प्राहुः ब्रुवन्ति । ब्रूतेर्लटि प्रथम-पुरुषबहुवचने रूपं क्तिच्, यत् (कर्तुं) भुवनत्रयस्य भूभुवस्स्वर्लक्षणस्य, भर्तारं पोषकत्वेन धरणसमर्थं, यज्ञे भागः हविरंशः येषां इति यज्ञभागाः देवाः तेषां ईश्वरं नाथं महेन्द्रमित्यर्थः । सुषुवे जनयामास । यस्मिन् द्वन्द्वे, आत्मभुवः चतुर्मुखस्य त्रयणोपि, परः उत्कृष्टः पुरुषः विष्णुः, भवाय जन्मने, आस्पदं स्थानं, चक्रे ।

सप्तमोऽङ्कः ।

२३३

पातलिः—अथ किं ।

राजा—(उपगम्य ।) उभाभ्यामपि वासवानुयोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

अदिति—वच्छ अप्पडिरहो होहि ।

शकुन्तला—दारअसहिदा वोपादवन्दणं करोमि ।

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमस्सुतः ।

आशरिन्या न ते योग्या पौलोमी सदृशी भव ॥ १८ ॥

अदितिः—जैदे भत्तुणो अभिमदा होहि । अवस्सं दीहाऊ वच्छ ओ उहअकुलणन्दणो होट्टु । उवविसह । (सर्वे प्रजापतिमभितः उपविशन्ति ।)

मारीचः—एकैकं निर्दिशन् ।

१. वत्स अप्रतिरथो भव ।

२. दारकसहिता वां पादवन्दनं करोमि ।

३. जाते भर्तुरभिमाता भव । अवश्यं दीर्घायुर्वत्सः उभयकुलनन्दनो भवतु उपविशत ।

तत् तादृशं, दक्षमरीचिसंभवं दक्षात् मरीचेश्च संभवः उत्पत्तिः यस्य तत्र तथोक्तं, (दक्षात् संभूता दाक्षायणी मरीचेस्संभूतः मारीचः ताभ्यां घटितत्वादेवमुक्तं) अतएव, स्रष्टुः ब्रह्मणः एकः मरीच्यादिः अन्तरं यस्य तत् (ब्रह्मणो मानसपुत्र दक्षमरीची तदपत्याभ्यामस्य संभूतत्वादेवमुक्तं) द्वन्द्वं मिथुनं वा इदं । अत्र इदं शब्दः पुरोवर्तिवस्तुनिर्देशपरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

आखण्डलेति ॥ ते तव, भर्ता नाथः, आखण्डलेन इन्द्रेण, समः सदृशः, सुतः पुत्रः जयन्तेन प्रतिमः समः । अतः सर्वोत्तमभर्तृगामित्वं असदृशपुत्रभाक्त्वा नाशास्यं । तस्य स्वतस्सिद्धत्वात् । ते सर्वोत्तमपदे विराजमानायाः तव, अभ्या इतरा आशीः गृहधनधान्यादि विषयिणी, न योग्या नानुरूपा तेषां कैमल्य व्यायतः सिद्धत्वात् । अतः इममेवा शासनीयमित्याह पौलोम्येति । त्वं च पौलोम्या इन्द्राण्या, सदृशी तुल्या, भव भूयाः इयाशीः ॥ २८ ॥

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्वितयं वस्समागतम् ॥ २९ ॥

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनम् । अतोऽपूर्वः
खलु वोऽनुग्रहः । कुतः ।

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमः तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन्निमां आज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविधिनोपयम्य
कस्यचित्कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात्प्रत्यादिशन् अपराद्धो-
ऽस्मिः तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य । पश्चादङ्गुलीयकदर्शनात्
ऊदपूर्वा तद्गृहितरं अवगतोऽहं । तत् चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

यथा गजे नेति समक्षरूपे तस्मिन्नतिक्रामति संशयस्स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिस्तथा विधो मे मनसो विकारः ॥

दिष्ट्येति । साध्वी पतिव्रता, शकुन्तला, इदं सत् श्लाघ्यं अपत्यं, भवान्
एवं विद्यमानानां वः युष्माकं, समागतं समागमः, श्रद्धा, वित्तं विधिश्चेति, त्वितयं
इति निदर्शना ॥ २९ ॥

उदेतीति ॥ पूर्वं प्रथमतः, कुसुमं पुष्पं, उदेति उत्पद्यते, ततः पश्चात्,
फलं, उदेतीत्यनुषङ्गः । प्राक् अग्रे घनोदयः मेघोदयः तदनन्तरं ततः परम्,
पयः जलं । निमित्तं कारणं नैमित्तिकं कार्यं तयोः अयं क्रमः प्राक्कारणं पश्चात्
कार्येति इत्थं लौकिकी परिपाटी । तव भवतः, प्रसादस्य अनुग्रहरूपस्य कारण-
स्य, संपदः कार्यभूतास्समृद्धयस्तु, पुरः कारणभूतप्रसादात् प्रागेव निष्पद्यन्ते इति
अहो जगद्विलक्षणं भावत्वं चारित्र्यमिति भावः ॥ ३० ॥

यथेति ॥ गजे द्विरदपत्तौ, समक्षरूपे प्रत्यक्षस्वरूपे तिष्ठत्यपि, न अयं
गजो नेति प्रतीतिः यथा स्यात् । तस्मिन्नेव गजे, अतिक्रामति चक्षुः पथमतीति सति
संशयः गजो वानवेति सन्देहः यथा स्यात् । ततः सन्देहनिर्णयाय पदानि गजचरण-
बिन्द्यासचिह्नानि, दृष्ट्वा विलोक्य, प्रतीतिः गजइति निश्चयात्मिका बुद्धः यथा भवेत्

सप्तमोऽङ्कः ।

२३५

मारीचः—वत्स, अलमात्मापराध शङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वय्युप-
पन्नः । श्रूयताम् ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मारीचः—यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात्प्रत्यक्षवैक्लव्यां शकुन्तलामादा-
य मेनका दाक्षायणीमुपगता तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि द्रुवाससश्शापादियं
तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स चायमङ्गुली-
यकदर्शनावसानः ।

राजा—(सोच्छ्वासम् ।) एषः वचनीयान्मुक्तोऽस्मि । *censure*

शकुन्तला—(स्वगतम् ।) ^१दिङ्मिआ अआरणपश्चादेसी ण अज्जउत्तो ।
ण हु सत्तं अत्ताणं समुरेमि । अहवा पत्तो मए सहि सावो विरहमुण्ण
हिअआए ण विदिदो । अदो सहीहिं सन्दिट्ठमिह । मत्तुणो अङ्गुलीअं
दंसइद्वंत्ति ॥

मारीचः—वत्से, चरितार्थाऽसि । सह धर्मचारिणं प्रति न त्वया
मन्युः कार्यः । पश्य ।

१. दिष्ट्या अकारणप्रत्यादेशी नार्थपुनः । न खलु शप्तमात्मानं स्मरामि । अथ
वा प्राप्तो मया साह शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां स-
न्दिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति ।

उत्पद्येत । तथाविधः तादृशविकारसदृशः मे मम मनसाः चित्तस्य, विकारः
अन्यथाभावः, अभवदिति शेषः ॥ ३१ ॥

वत्सेत्यादि ॥ उपपन्नः युक्तः अवहितः अवधानयुक्तः । प्रत्यक्षं चक्षुर्गो-
चरोक्तं वैक्लव्यं मनोव्यथा यस्याः तां । दाक्षायणीं दक्षपुत्रीं आदितिमित्यर्थः ।
अवगतोऽस्मि ज्ञातवानभवम् । तपस्विनी शोच्या । प्रत्यादिष्टा निराकृता । सः
शापः । अङ्गुलीयकस्य नाममुद्रायाः दर्शनं विलोकनं अवसानं पर्यन्तसमयः यस्य
सः तादृशः । वचनीयात् लोकापवादात् । अकारणपरित्यागी निष्कारणतिरस्कार-
दोषभाक् ॥

२३६

अभिज्ञानशाकुन्तले

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे
 भर्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।
 छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
 शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥ ३२ ॥

राजा—यथाह भगवन् ।

मारीचः—वत्स, कश्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठितजा-
 तकर्मा पुत्रेण शाकुन्तलेयः ।

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा ।

मारीचः—तथा भाविनं एनं चक्रवर्तिनं अवगच्छतु भवान् ।

पश्य ।

रथेनानुत्खातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रति रथः ।

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरतइति लोकस्य भरणात् ॥ ३३ ॥

शापादिति ॥ भर्तरि प्रणयिनि शापात् स्मृतिरोधेन विस्मरणेन रूक्षे
 कठिनचित्ते सति, त्वं, प्रतिहतासि तिरस्कृतासि । संप्रति तु, अपेततमसि नष्टविस्म-
 रदोषे, तस्मिन् भर्तरि, (विषये) प्रभुता प्रभुत्वं, तवैव नान्यस्याः सपत्न्या इत्यर्थः
 दृष्टान्तमाह । छाया प्रतिबिम्बं, (कर्तुं) मलेन धूळ्यादिना उपहतः नाशितः प्रसा-
 दः नैर्मल्य यस्य तस्मिन्, दर्पणे मुकुरे, न मूर्च्छति न प्रसरति । शुद्धे निर्मले,
 तस्मिन्स्तु, सुलभावकाशा सुखेन प्रसरणशालिनी, भवतीति पदमध्याहार्यं दृष्टान्ता-
 लङ्कारः ॥ ३२ ॥

रथेनेति ॥ न विद्यते प्रतिरथः यस्य सः अप्रतिरथः असदृशवीरः इत्यर्थः
 अयं अनुत्खाता अस्खलिता अतएवस्तिमिता निश्चला गतिः गमनं यस्य सः तेन,
 रथेन स्यन्दनेन, (करणेन) तीर्णाः जलधयः येन तादृशस्सन्, सप्तद्वीपां सप्तद्वीप-
 वतीं, वसुधां भूमिं, पुराजयति जेष्यति । “यावत् पुरा निपातयोर्लट्” इत्यनेन
 पुराश्चदयोगे भविष्यति लट् । इह अस्मिन्नाश्रमे, सत्त्वानां प्राणिनां, प्रसभदमनात्

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयं आशास्महे ।

अदितिः—भैरवं, इमां दुहितुमणोरहसंपत्नीं कण्णोवि दाव मुदवित्थारो करीअदु । दुहिदुवच्छला मेणआ इह एव उव अरन्दी चिदुइ ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) मेणोरहो खु मे भणिदो भवद्वीए ।

मारीचः—तपः प्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्र भवतः ।

राजा—अतः खलु मम नातिकुद्वो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

शिष्यः—भगवन्, अवहितोऽस्मि ।

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात्तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदयः यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुप्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (इति निष्क्रान्तः ।)

मारीचः—वत्स, त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सरुंगुराखण्डलस्य स्थमरुद्धं ते राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

१. भगवन्, अनया दुहितुमनोरथसंपत्त्या कण्णोऽपि तावत् श्रुतविस्तारः क्रियतां । दुहितुवत्सला मेनका इहैवोपचरन्ती तिष्ठति ।

२. मनोरथः खलु मे भणितः भगवत्या ।

हठोपमर्दनाद्धेतोः, सर्वदमनः सर्वदमननामभागासीत् । पुनः भूयोऽपि लोकस्य जगतः, भरणात् (कर्मणि षष्ठी) भरतः इति, आख्यां नामतः प्रसिद्धिं, यास्यति प्राप्स्यति । भाविकालङ्कारः । “भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम्” इति लक्षणम् ॥

२३८

अभिज्ञानशाकुन्तले

मारीचः—वत्स, किं ते भूयः प्रियं उपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान् प्रियं कर्तुं इच्छति । तर्हीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतमहतां महीयतां ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३४ ॥

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे ।)

इति सप्तमोऽङ्कः ॥

समाप्तमिदं अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकम् ॥

प्रवर्ततां इति ॥ पार्थिवः राजा, प्रकृतीनां प्रजानां, हिताय क्षेमाय, प्रवर्ततां प्रयततां । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन, महतां गरिष्ठानां, सरस्वती भारती, महीयतां पूज्यताम् । परितः समन्तात् गता व्याप्ता शक्तिः यस्य सः तादृशः, आत्मभूः स्वयंभूः, नीललोहितः शङ्करः, ममापि, पुनर्भवं पुनर्जन्मसंबन्धं, क्षपयतु विरतं करोतु ॥ ३४ ॥

इति अभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

चेन्नपुर्यां “ओरियण्टल्” मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम् ।

THE TRANSLATION
OF
ABHIJNANA SAKUNTALA.

Act I.

Benediction.

MAY Isa preserve you! He who is endowed with these eight visible forms, (*viz.*) that which is the first creation of the creator (*i. e.*, water), that which bears the oblation offered according to the sacrificial rites, (*i. e.*, fire), that which is the offerer of the oblations, (*i. e.*, the sacrificer), those two (the Sun and the Moon) which regulate time, that which, having the quality (sound) perceptible by the ear, remains pervading the universe, (*i. e.*, ether), that which they call the originator of all material things, (*i. e.* the earth), and that by which living beings do breathe (*i. e.*, the air.)

(*At the end of the benediction, enter the manager*)

Manager.—(*Looking towards the living-room,*) Lady! please come here if the arrangement of the tiring-room are over.

Enter Actress.

Actress.—Here I am my lord.

Manager.—Lady! this audience is or the most part composed of enlightened men; and we have now to enact the drama entitled "Abhijnana Sakuntala," composed by Kalidasa, which has not been hitherto represented on the stage. Let therefore care be taken by each actor (with respect to his own part).

Actress.—Nothing will be defective in the acting as you have well arranged the representation.

Manager.—Lady, I shall relate to you the real truth. I would regard no skill in representation as perfect unless the learned are satisfied with it; the mind of even those who are highly instructed is diffident of itself.

Actress.—So indeed it is, my lord. Let your honour now command what is next to be done.

Manager.—What else than music, which would be charming to the ears of this assembly? Sing then about the summer season, which is fit for enjoyment, and which has just set in. For these are the days in which it is pleasant to bathe in cold waters, in which the sylvan gales are fragrant from contact with the Patala flowers, in which sleep is easily got in shadowy places, and which are pleasant at the close.

Actress.—I shall do so (*sings*). Loving maidens make earrings of Sirisha flowers, which are very gently kissed by the bees and the ends of whose filaments are very tender.

Manager.—Well sung, my dear; and now on every side the audience rivetting their minds on the song is (motionless) as if painted in a picture. By resorting to what subject of representation shall we please them?

Actress.—I have been indeed already commanded by your reverence to make the subject of exhibition the new drama entitled “Abhijnana Sakuntala.

Manager.—Lady, I am well reminded. I have indeed forgotten it this moment. For I was forcibly carried away by the ravishing melody of thy song like king Dushyanta here by the antelope of immense speed.

(*Exeunt*)

HERE ENDS THE PROLOGUE.

Then enter in a chariot the king attended by his charioteer and chasing an antelope, he being armed with a bow having an arrow fixed to it

Charioteer.—(*Looking at the King and the antelope.*)

O long-lived one ! When I cast a glance on the spotted antelope and on thee with thy bow strung, I see, as it were before my very eyes, Siva chasing the deer.

King.—Charioteer ! We have been drawn to a distance by the antelope here. There he now, gracefully on account of the bending of his neck, casts his eyes constantly on the chariot pursuing him, repeatedly enters into the forepart of his body by (contracting) the hinder-half through dread of the descent of an arrow, and strews the road with the half-chewed Darbha grass slipping from his mouth open through fatigue. Behold ! on account of his lofty leaps, he flies a great distance (in the sky) and travels a little on the earth. (*With surprise.*) How is it that he is hardly visible to me while I am yet chasing him ?

Charioteer.—Long-lived one ! I have slackened the speed of the chariot by drawing in the reins, the ground being uneven. Hence the antelope is separated (from us) by a longer distance. Now that you are on an even ground, there will be no difficulty in overtaking him.

King.—Let loose the reins then.

Charioteer.—As the long-lived one (king) commands: (*Exhibiting by gesticulation the speed of the chariot.*) See, see, long-lived one ! The reins being loosened, these chariot-horses run as if jealous of the speed of the deer, with the forepart of their bodies well stretched out, with the crests of the *chāmāras* motionless, with their ears which were formerly erect, now bent backwards and not allowing themselves to be overtaken even by the dust raised by themselves.

King.—Verily, the horses outstrip those of Surya and Indra ; for by reason of the velocity of the chariot, that which appeared minute to my view suddenly attains magnitude ; that which was divided in half becomes as if united ; that also which is naturally crooked appears straight to the eyes ; nothing is at a distance from me, nor at my side even for a moment. Charioteer ! See him being killed.

(*Gesticulates taking aim with an arrow.*)

(Behind the scene.)

O king! This deer belongs to the hermitage; it is not fit to be killed, it is not fit to be killed.

Charioteer.—*(Listening and looking)* O king! Some hermits have placed themselves between us and the spotted deer lying in the descent of the arrow.

King.—*(In haste)*. Then let the horses be restrained.

Charioteer.—I shall do so. *(Stops the chariot.)*

(Then enter a hermit with two others.)

Hermit.—*(Raising his hand)*. O king! This is a deer belonging to the hermitage. Let it not be slain, let it not be slain. Not indeed, not indeed should this arrow fall upon the delicate body of the deer, like fire upon a heap of flowers. Where alas! is the frail existence of the fawns, and where thy arrows whose descent is sharp and which are strong as the thunderbolt? Withdraw therefore your well-aimed arrow. Your weapon is for the protection of the afflicted and not for injuring the guiltless.

King.—Here it is withdrawn. *(Does accordingly)*.

Hermit.—This is worthy of your honour, the light of the race of Puru. This well becomes you whose birth has taken place in the family of Puru. May you have a son endowed with such virtues, who shall become a lord paramount!

The other Hermits.—*(Raising their hands)* You will surely have a son who shall become a universal monarch.

King.—*(Bowling)* I accept the blessings of the hermits.

Hermit.—O King! We set out for the purpose of collecting sacrificial sticks; yonder, on the banks of the Malini is seen the hermitage of the great sage Kanva. If it does not interfere with the discharge of any other duty, please go to the hermitage and accept the hospitable reception due to a guest. Moreover, beholding the delightful rites of the hermits, all the hindrances to which are warded off by you you will come to know how much your arm, marked with the scar of the bowstring, protects them.

King.—Is the head of your family present there ?

Hermit.—Having just directed his daughter Sakuntala to receive all guests hospitably, he is gone to Somathirtha to propitiate the unfavourable destiny of hers.

King.—(To himself) Well, I shall see her. (*Aloud*). She will communicate to the sage, my respect for him.

Hermit.—Then let us go.

(*Exit with his pupils.*)

King.—Charioteer, urge on the steeds. We shall purify ourselves by the sight of the holy hermitage.

Charioteer.—As the king commands. (*Again exhibits the velocity of the chariot.*)

King.—(*Looking about*) charioteer, even though not told it is (clearly) understood that this is an expanse of the penance-grove.

Charioteer.—How ?

King.—What, don't you see it ? Here there are wild grains beneath the trees fallen from the openings of the hollow trunks (of trees) with parrots in the interior; in other places are observed the oily polished stones that serve to bruise the fruits of Ingudi; the deer, having acquired confidence, hear the sound without being disturbed in their movements; and the paths leading to the reservoirs are marked with lines by the drippings from the ends of the bark garments.

Charioteer.—All that is quite true.

King.—(*Advancing a little further.*) There must not be any disturbance to the inhabitants of the penance-grove. Stop the chariot here that I may get down.

Charioteer.—I have drawn the reins; let the long-lived one descend.

King.—(*Getting down*). We must enter the penance-groves in humble attire. Take charge of this, therefore. (*Thus takes the ornaments and the bow and hands them over to the charioteer*). Charioteer, by the time I return from visiting

the inmates of the hermitage, let the horses be watered and refreshed.

Charioteer.—Yes. (*Exit.*)

King.—(*Walking about and looking.*) Here is the entrance to the hermitage. I will enter. (*Entering and acting as if he observed an omen.*) This hermitage is peaceful; yet my arm throbs; where can there be its result in this place? Or why, the gates of destiny are everywhere.

(*Behind the scene.*)

This way, my beloved companions, this way.

King.—(*Listening*) Ah! I hear something like a conversation to the right of the grove of trees. I shall go there. (*Walking round and looking about*) Ah! there are maidens of the hermitage coming up just hither to water the young trees with watering pots suited to their size. (*Gazing at them.*) Oh! How pleasant is their sight! This excellent form of one living in the hermitage, is rarely met with in the harem; indeed the garden plants are certainly surpassed by wild plants by the force of their excellences. I shall meanwhile remain under this shade and watch. (*Stands looking.*)

(*Then enter Sakuntala with two companions engaged in the manner described.*)

Sakuntala.—This way, my companions, this way.

Anasuya.—Friend Sakuntala, I think that the young trees of the hermitage are dearer to your father Kanva even than yourself, since even you, who are as tender as the Navamalika flower, are ordered to water these trenches round the roots of the trees.

Sakuntala.—It is not merely my father's order. I have a sisterly affection for them.

(*Waters them.*)

King.—What? Is this the daughter of Kanva? Truly his reverence Kasyapa is one of little discrimination, inasmuch as he appoints her to the duties of a hermitage. The sage, who desires to make this naturally lovely form, capable

of enduring austerities, surely endeavours to cut the Sam plant with the edge of the leaf of a blue-lotus. Well, concealing myself behind this tree, I will observe her without raising her suspicions. (*Does accordingly*)

Sakuntala.—Dear Anasuya, I am tied up by Priyamvada by this very tightly fastened bark-garment. Please loosen it.

Anasuya.—Yes. (*Loosens it.*)

Priyamvada.—(*Smiling*). Blame your blooming youthfulness which has caused your bosom to expand. Why do you blame me?

King.—Though, to her age a bark garment is unsuitable still, it does possess the charm of an embellishment; for, lotus is charming though overspread with moss; the spot of the Moon, though dark, heightens her beauty; this graceful maiden, though in her bark-garment, looks all the more lovely; for what does not serve as an ornament to charming forms?

Sakuntala.—(*Looking forward*). The Kesara tree bids me as it were hasten (towards it) with the fingers of young leaves set in motion by the breeze. I shall honour it (*goes towards it.*)

Priyamvada.—Dear Sakuntala, stay there for a while; for, the Kesara tree, with thee by its side, will appear as if wedded to a creeper.

Sakuntala.—That is why you are truly called Priyamvada (the speaker of agreeable things).

King.—Though agreeable, still it is the truth that Priyamvada speaks; for, her lower lip has the colour of a young sprout; her arms resemble tender branches; and lovely youth, like a flower, has graced her limbs.

Anasuya.—Dear Sakuntala, here is Navamalika, styled Vannajyotsna by you, the self-elected bride of Sahakāra. You have forgotten her.

Sakuntala.—Then I should forget even myself. (*Advancing towards and looking at the creeper.*) At a charming se ason

indeed, has the union between this pair (the Navamalika creeper and the Sahakara tree) taken place; for, the Vanajyotsna displays its usefulness by its fresh blossoms and the Sahakara is fit for enjoyment, by reason of its newly formed young shoots. (*Stands gazing*).

Priyamvada.—Anasuya, do you know why Sakuntala looks so intently at Vanajyotsna.

Anasuya.—Indeed, I do not know it. Please tell me the same.

Priyamvada.—As the Vanajyotsna is united to a suitable tree, so she too desires to obtain a husband worthy of her.

Sakuntala.—This is certainly a desire of your own. (*Empties the jar*.)

King.—Can this lady be possibly sprung from a wife dissimilar in class to that of the father of the family? But away with doubt! She is undoubtedly fit for marriage with a Kshatriya, since my noble heart has conceived a longing for her; for, in matters of doubt the secret prompting of the hearts of good men are authoritative guides. Nevertheless I will properly ascertain about her.

Sakuntala.—(*In a flurry*) Alas! A bee rising through the disturbance caused by the sprinkling of water has left the Navamalika and begins to sit on my face.

(*Expresses the trouble caused by the bee*.)

King.—(*Gazing at her ardently*.) Good! even her repulse is charming. In whatever direction the bee turns towards her, in that direction she darts her rolling eyes, bending her brows through fear; she is (as it were) now learning the coquettish movements of the eye, even though she is as yet uninfluenced by love (*In a tone of envy*.) Thou touchest repeatedly her tremulous sight with its quivering eye-corners; passing close to her ear, thou art softly humming as if holding a private talk; and while she waves her hands, thou sippest her lower lip containing the essence of love. Thou, O bee! art certainly fortunate, while we, on

account of our having to ascertain the reality (of her origin,) are undone.

Sakuntala.—This wicked insect would not cease. I will go to another place. (*Standing at another step and casting the eye*). How, even here it comes. Friends, defend me (who am) being attacked by this ill-behaved wicked bee.

Priyamvada and Anasuya.—(*Smiling*). What are we to rescue you? Call for Dushyanta's aid; penance-groves are indeed under the protection of kings.

King.—This is a fit opportunity to disclose myself. Fear not, fear not. (*With this half-uttered to himself*). But my royal character would be recognised, No matter, I shall now say thus.

Sakuntala.—(*Standing at another place and casting her eye*). What! It follows me even here.

King.—(*Hastily moving forward*). Who is that that acts immodestly towards the gentle maidens of the hermits, while a descendant of Puru, the chastiser of the ill-behaved, is governing the earth?

(*On beholding the king all look somewhat bewildered.*)

Anasuya.—Good Sir, there is no great danger. This our dear friend, was frightened, being attacked by a bee.

(*Points to Sakuntala.*)

King.—(*Turning to Sakuntala*). I trust your devotions prosper.

(*Sakuntala stands speechless through awe.*)

Anasuya.—Now (indeed it does prosper) by the acquisition of a distinguished guest. Dear Sakuntala, go to the hermitage and bring an offering of flowers and fruits. This (the water here) will serve as water for the feet.

King.—The rite of hospitality has been already performed by your courteous speech.

Priyamvada.—So then, let your honour refresh yourself by sitting a while on the raised ground beneath the Sapthaparnā tree which is cool by reason of the thick shade,

King.—You too must have been tired by this deed. So please sit a while

Anasuya.—Dear Sakuntala, it is proper for us to do honour to guests ; so we will sit here.

(All sit down in their due places.)

Sakuntala.—*(To herself.)* How can it be that having seen this person I have become susceptible of an emotion, scarcely consistent with a penance-grove ?

King.—*(Gazing at them all)* Your friendship is a delightful one by reason of similar age and form.

Priyamvada.—*(Aside)* Anasuya, who can this person of a sweet dignified form be, who talks so pleasantly and sensibly and appears as if endowed with majesty ?

Anasuya.—*(Aside).* Friend, I also have that curiosity ; let me therefore ask him. *(Aloud).* The confidence raised by your honour's courteous words urges me to speak. What royal family is adorned by your honour ? What country is left by you with its people pining by your separation ? And on what account has your person, though so very delicate, been caused to undergo the toil of visiting the penance-grove ?

Sakuntala.—*(To herself).* Oh ! Heart, be not uneasy ; this Anasuya is enquiring about everything that you have been thinking of.

King.—*(To himself).* How shall I now reveal myself or hide my real character ? Well, I will answer her thus *(Aloud).* Lady, I, that very person appointed by his majesty, the descendant of Puru, for the supervision of justice, have come to this sacred grove for the purpose of ascertaining whether the rites (of the hermits) are free from obstacles.

Anasuya.—Those who perform religious duties are now possessed of a guardian. *(Sakuntala manifests abashment caused by the sentiment of love.)*

The friends.—*(Perceiving the gestures of both).* Dear Sakuntala if your father were present here at this moment

Sakuntala.—(*Angrily*). What would then happen ?

The friends.—He would make this distinguished guest gratified by means of that which is, as it were, the substance of his life.

Sakuntala.—Away with you ! You speak, having construed something in your own heart. I will not listen to you both.

King.—I shall also ask you something about your friend.

The friends.—Honoured Sir, this request is as much as a favour.

King.—The venerable Kasyapa lives in the constant practice of devotion. How then can this, your friend, be said to be his daughter ?

Anasuya.—Let your Honour hear. There is an illustrious sage of royal descent (*Visvamisra*) whose family name is *Kausika*.

King.—The revered one is well-known.

Anasuya.—Know him to be the father of our dear friend. Father *Kanva* is her father by reason of his having brought her up ever since she was deserted by *Kausika*.

King.—My curiosity has been excited by the word '*deserted*.' I like to hear from the beginning.

Anasuya.—May your Honour hear. Once upon a time, while that royal saint was engaged in severe austerities, the gods, becoming apprehensive of something, sent a lovely nymph, *Menaka* by name, to cause disturbance to his devotions.

King.—The gods do possess such dread for 'others' practices of penance. What then ?

Anasuya.—Then at the time of the setting in of spring, having looked upon her bewitching beauty (*Stops short through bashfulness*).

King.—I understand what happened afterwards. So, then she is the offspring of a nymph.

Anasuya.—Exactly so.

King.—It is fitting (that she should be the daughter of an *Apsaras*). How else could there be the birth of such a form among mortal females ! The tremulously radiant flash does not dart from the earth's surface.

(Sakuntala remains with downcast eyes).

King.—(To himself) My desire has found scope. Nevertheless, having heard of the choice of a suitable match, as expressed in jest by her friend, my mind has been distracted through a feeling of indecision.

Priyamvada.—(Looking with a smile at Sakuntala and then turning towards the king, the hero of the poem). Your Honour appears to have a desire of saying something further. *(Sakuntala makes a chiding gesture to her friend with her finger).*

King.—You have rightly guessed. From an eagerness to hear the history of the good, there is still something to be asked by me.

Priyamvada.—Enough of deliberating. Persons who lead the life of a hermit may surely be questioned unreservedly.

King.—I wish to know (more) about your friend. Is this monastic vow which impedes the operation of the god of love to be observed by her until the time of her being given in marriage, or else is she ever to dwell in the company of the female deer, dear to her on account of their having fascinating eyes ?

Priyamvada.—Sir, even in the performance of religious duties, this person is under the control of another. Nevertheless, her father intends to give her away to a husband suited to her.

King.—(To himself.) This hope is not difficult of realization. Be hopeful, O heart ! for, there has now been the complete ascertainment of the doubt. That which thou suspectest to be fire, is a precious gem that may be touched.

Sakuntala.—(Pretending anger). Anasuya, I am going.

Anasuya —Why?

Sakuntala.—I will tell the venerable Gautami about Priyamvada who is talking nonsense.

Anasuya.—It is not proper, my dear friend, for one who dwells in a hermitage to go away at random, leaving a distinguished guest, to whom reception has not yet been given.

(Sakuntala moves off without saying anything.)

King.—*(To himself.)* Ah! How does she go? *(Wishing to seize her, but restraining himself.)* The state of mind of a lover has no counterpart in his actions; for, being about to follow the hermit's daughter, I have been suddenly prevented from starting by my sense of decorum. I have, as it were, gone and come back, though I did not stir from my place.

Priyamvada.—*(Stopping Sakuntala.)* Friend, it is not proper for you to go.

Sakuntala.—*(With a frown.)* For what reason?

Priyamvada.—You owe me the watering of two trees: Come then, You may go after having rid yourself (of the debt.)
(Thus forcibly turns her.)

King —Good lady, I find her ladyship fatigued by the very duty of watering the trees; for, her arms have the shoulders drooping and the lower part excessively red on account of lifting the water-pot. Even now, an excessively strong breathing causes a heaving of her breast; on her face has formed a collection of drops of perspiration which obstructs the play of the Sirisha flower on her ear; and the tie of the hair being unloosed, her dishevelled locks are held together by one of her hands. I will, therefore, make her rid of her debt. *(Desires to give his ring. Both reading the letters on the signet ring, look at each other.)*

King.—Do not consider me to be different (from what I am). This is only what belongs to the King (or this ring is only a royal gift):

Priyamvada.—And therefore this ring does not deserve to be separated from that finger. She is (already) free from her debt by the very words of your Honour. (*Smiling a little*). Friend Sakuntala! You are now set free by this compassionate gentleman or rather mighty Prince. You may go now.

Sakuntala.—(*To herself*.) If I were master of myself. (*Aloud*.) What are you to send me away or keep me back?

King.—(*Looking at Sakuntala; to himself*.) Is it likely that she is disposed towards me as I am towards her? But why? My desire has found scope. For, although she does not mingle her speech with my words, still she turns her ear towards me when I speak. Granted that she does not stand with her face facing mine, still, her sight has, for the most part, no other thing for its object.

(*Behind the scenes.*)

O Hermits! Be ye near at hand for the protection of the animals of the penance-grove. Just near us is come the king Dushyanta, amusing himself with the chase. For, the dust raised by the hoofs of the horses, having the glow of the evening sun falls like a swarm of locusts on the trees of the hermitage on the branches of which are suspended bark-garments, moist with water.

Moreover, an elephant frightened by the sight of the chariot, enters the penance-wood, like an embodied hindrance to our penance, scaring the herd of deer, with one of his tusks, stuck in the branch of a tree, broken off with a violent blow and having a tether caused by the clinging of a coil of creepers dragged along by his feet.

(*All listen and become somewhat bewildered.*)

King.—(*To himself*.) O Fie! The officers are disturbing the penance grove in their search for me. Well, I shall go for the present to meet them.

Anasuya.—Good sir, we are uneasy at this incident of the wild beast. Give us leave therefore to go to the hermitage.

King.—(*In haste*). Your ladyships may go. We will also exert ourselves that there will be no disturbance to the hermitage.

(*All rise up*).

The friends.—Noble sir, after such inadequate reception we are ashamed to request your honour to pay us a second visit.

King.—Say not so. I have received all the honours (of a guest) by the mere sight of your ladyships.

(*Exit Sakuntala, with her two companions, after making pretexts for delay*).

King.—I am indifferent about returning to the city. Meanwhile I will join my followers and encamp them at no great distance from the penance-grove. I am indeed unable to divert myself from occupying myself about Sakuntala. For, my body goes forward, while the mind not being in harmony with it, runs back like the silken flag of a banner bore against the wind.

(*Exeunt all.*)

Here ends the First Act.

ACT II.

(*Then enter the dejected Vidushaka.*)

Vidushaka.—(*Sighing*) Alas! I am wearied to death by being an associate of this king who is addicted to the chase. With cries of 'Here is a deer, there a boar, there a tiger,' we have been roaming even at mid-night through the wild groves, where, in the hot season not a single tree has shadow (to afford us shelter). We have been drinking of the lukewarm waters of the mountain streams astringent from the

commingling of dry leaves (shed by the trees). We have been eating at irregular intervals, food chiefly consisting of meat roasted on spits. Even at night, I cannot lie down (sleep) comfortably through the dislocation of my joints caused by running after the horses. Then I am awakened at the very earliest dawn by the din of taking the forest caused by those whore-sons, the bird-hunters. Even with all this, my trouble does not come to an end; for, afterwards a pustule has grown upon the boil. For indeed, yesterday, while we were left behind, His Highness happening to enter the grounds of the hermitage in pursuit of a deer, through my misfortune, a hermit's daughter, Sakuntala by name, was presented to his view. For the present, he does not even make mention of going to the city. Even to-day, as he was thinking of that very girl, his eyes saw the day dawn. What is to be done? Meanwhile I will pay a visit to him who have just finished his daily duties. (*Walks round and looks*)

Here comes my dear friend, in this very direction, surrounded by Yavana woman having bows in their hands, and wearing garlands of wild flowers. Well. I will stand as if crippled by paralysis of my limbs, if in this way at least, I might obtain relief. (*Stands leaning on his wooden staff.*)

(*Then enter King, followed by a retinue, as described.*)

King.—(*Aside*) That beloved lady is not very easy to obtain, and still my heart encourages itself by observing her gestures of love. Even though the object of love be not yet accomplished, a longing on the part of both causes pleasure. (*Smiling*). Thus is a lover made a fool of (by love) inasmuch as he judges the state of his beloved's feelings by that of his own. That she looked tenderly although casting her eyes in another direction, that on account of the weight of her hips she moved slowly, as it were, through dalliance, that when detained (by her friend) with the words "Do not go," that friend was addressed with disdain; all that had indeed refer-

ence to me. Ah! How a lover construes everything as having reference to himself.

Vidushaka.—(*Remaining in the same attitude*). O friend I cannot extend my arms and legs. Therefore by words only I wish you victory.

King.—(*Smiling*). Whence this paralysis of your limbs?

Vidushaka.—Why, indeed, do you ask the cause of tears, yourself having caused pain to the eye?

King.—Indeed, I do not understand you.

Vidushaka.—Friend! when the reed imitates the crookedness of a hunchback, does it do so with its own power or on account of the force of the current of the stream?

King.—The force of the current of the stream is the cause in that case.

Vidushaka.—In my case too you are the cause (of my crippled limbs).

King.—How?

Vidushaka.—Having thus neglected the affairs of the kingdom that you should lead the life of a forester in such a dreary place. And to tell you the truth I have come to be no longer master of my limbs whose joints are shaped by daily chases after wild beasts. So, I beg you, as a favour to give me leave to rest myself at least for one day.

King.—(*To himself*). He also speaks thus. My mind too has become disinclined to the chase, thinking (now and then) of Kasyapa's daughter. For, I am not able to bend this strung bow, with the arrow fixed on it against the deer, which having come to dwell in the company of my beloved have, as it were, given instructions to her in lovely glances.

Vidushaka.—(*Looking at the King's face*). You are meditating about something, having thought of it in your mind; and I have been crying in a wilderness.

King.—(*Smiling*). What else? I remain here thinking that I ought not to disregard the words of a friend.

Vidushaka—May you live long ! (*Desires to go*).

King—Stay, my dear friend ; I have yet to say something.

Vidushaka—I am waiting for your orders.

King—After you have rested yourself, you must assist me in another business that will give you no fatigue.

Vidushaka—Is it in eating sweetmeats ? I am all attention.

King—I will say. Who is there ?

(*Enter Warder.*)

Warder—(*Bowing*). May your Majesty command.

King—Raivataka, call the commander of the forces.

Warder—I shall do so. (*Goes out and enters with the Commander*).

There stands his Majesty, with his sight cast in this direction and eager to issue some order. May your honour approach him.

Commander—(*Looking at the King*) The chase has only had a virtuous effect on the King although it is regarded as a vice. For, his Majesty, like an elephant roaming over the mountains, bears a body whose front is hardened by the incessant friction of the bowstring, which is capable of enduring the rays of the sun, which is not run through by the least particles of perspiration, which though reduced in bulk does not appear to be so on account of the muscular development and which has strength as its essence. (*Approaching*). Victory ! victory to the King ! The forest has its beasts of prey tracked i.e., (the beasts have been tracked in the forest). Why do you yet delay ?

King—Commander, I am discouraged by Madhavya who disparages hunting.

Commander—(*Aside*). Friend, be firm in your opposition, while I shall follow the bent of the King's mind (*Aloud*). Let the fool talk nonsense. Your majesty is an example here.

With the waist rendered thin by the reduction of fat, the body becomes light and fit for exertion ; the spirit of the beasts is observed to be affected with various emotions through fear and anger; and it is a glory to the archers that the arrows bit successfully the moving mark. Falsely indeed do they pronounce hunting to be a vice. Where is such recreation as this ?

Vidushaka.—(*Angrily*). His Majesty is now in his natural state ; but you roving from forest to forest will fall into the mouth of some old bear longing for man's nose.

King.—Good Commander, we are in the neighbourhood of the hermitage, I would not therefore applaud your words. This day, therefore, let the buffaloes plunge into the water of the tanks constantly struck by their horns ; let the heard of antelopes assembled in groups beneath the shades (of trees) engage themselves in rumination ; let the herds of boars in the pool be engaged in rooting out the Musta grass ; and let this my bow, with the fastening of its string slackened, enjoy repose.

Commander.—As it pleases your majesty.

King.—Recall, then, the forest-beaters who have gone before me ; and my troops must be kept back so that they would not disturb the penance-grove. Know that in ascetics, with whom quietism is predominant, there lies concealed a (latent) combustible energy, which like son-stones which are cool to the touch, they emit when provoked by the (opposing) influence of other forces.

Commander.—As your Majesty commands.

Vidushaka.—Away with you now: thou whoreson! All your arguments for exertion (in the chase) have fallen (to the ground)

(*Exit Commander*)

King.—(*Looking his attendants*). Please put off your hunting apparel ; and Raivataka, you too had better attend to your duty.

Attendant.—As your Majesty commands.

Vidushaka.—you have made the place free from flies. Now let your Highness sit on this seat furnished with a canopy formed of densely grown creepers, under this shade of trees while I too shall sit comfortably.

King.—Lead me on then.

Vidushaka.—Come along, your Highness.

(Both walk round and seat themselves).

King.—Madhavya, you have not, as yet, obtained the benefit of having got your eyes, since you have not seen what is worth seeing.

Vidushaka.—You are already before me.

King.—Every one regards his own as beautiful ; but I speak with reference to that Sakuntala who is the ornament of the hermitage.

Vidushaka.—*(To himself).* I will not give him an opportunity (of speaking about her). *(Aloud)* O friend, it appears you wish to get a hermit's daughter.

King.—Friend, the mind of the descendants of Puru does not engage itself in (the pursuit of) a forbidden object. That daughter of the hermit is really sprung from a celestial nymph and being abandoned by her was found by him, like a flower of the Navamalika loosened and dropped on an Arka tree.

Vidushaka.—*(Laughing.)* Just as to any one who has lost his relish for dates there may be a great desire for the tamarind, so is this desire of your Majesty who now slights the beautiful ladies of your harem.

King.—You have not seen her and that is why you said so.

Vidushaka.—That must certainly be attractive which excites wonder even in you.

King.—Friend, why need I say more? Was she endowed by the creator with life, after delineating her in a picture, or was she formed by the mind from a collection of lovely forms? When I reflect upon the all-powerfulness of the creator and her (graceful) form, she appears to me to be a matchless creation of the loveliest of women.

Vidushaka.—In that case she must throw all other beauties into the shade.

King.—And it further appears to my mind that her faultless form is like a flower not yet smelt by any one, like a tender sprout unplucked by the nails, like an unperforated precious stone, like fresh honey whose flavour is yet untasted and like the entire fruit of meritorious deeds. I do not know to whom as the enjoyer of this form will destiny resort.

Vidushaka.—Then let your Highness hasten to her aid, that she may not fall into the hands of some hermit of the forest whose head is greasy with the oil of Ingudi.

King.—Her ladyship is completely under the influence of another; and her foster-father is not now present here.

Vidushaka.—What kind of feeling towards your Highness was displayed by her eyes?

King.—Daughters of hermits are naturally bashful. When I stood facing her, her sight was withdrawn from me, a smile was raised from some other cause (than love). Hence love whose action was restrained by modesty was neither laid bare nor concealed by her.

Vidushaka.—What! Do you want her to seat herself on your lap as soon as you were seen?

King.—Again when she started away with her companions, her affection towards me was to a great degree betrayed by her, although with modesty. For, having gone only a few steps, the tender one stopped short suddenly, saying that her foot was injured by the blade of the darbha grass! and she

stood with her face turned back towards me (seemingly) freeing her back-garment, though it was not (really) caught in the branches of the shrubs.

Vilushaka—Be therefore provided with provisions for the way. I find that you have made this penance-grove a pleasure-garden.

King—Friend, I have been recognised by some of the hermits; so you had better devise some pretext for going there at least once again.

Vilushaka—What other pretext than that you are their king?

King—What of that?

Vilushaka.—That they should pay your sixth portion of the wild rice.

King.—Fool! Another tribute accrues to me for their protection, which is welcomed more than heaps of jewels. Behold that the tribute which is raised by the kings from the (four) classes is perishable; but the inhabitants of the woods offer us a sixth part of their penance which is imperishable.

(Behind the scene)

Oh! We have accomplished our object.

King.—*(Listening)* Oh! it is to be by the hermits who have deep calm voice.

(Enter Warder).

Warder—Victory, victory to your Majesty. Here are two young hermits waiting at the station of the porter.

King—Then, bring them in without any delay.

Warder.—I will, my lord. *(Goes out and re-enters with the two young hermits)*. This way, this way, revered sirs.

(Both look at the King.)

The first—Oh! though possessed of splendour, his person has the quality of inspiring confidence. But this is quite

natural in this King who is scarcely inferior to a Rishi. For just as hermits resort to residence in a hermitage where all who came as guests can find support, this king also leads the life of a royal householder where all can find support; just as hermits acquire merit by practising Yoga, this king accumulates the merit of penance through the act of protecting his subjects; and just as the sacred names of Rishis are sung everywhere by every one so also the holy name of this king who has subdued his passions reaches the heaven being chanted by pairs of celestial bards only with this difference that it is preceded by (the attribute) *Royal*.

The second.—Gautama! Is this Dushyanta, the friend of Indra?

The first—Yes.

The second.—Then surely, it is not wonderful that he whose arms are as long as the bolts of city gates, singly reign, over the whole earth having the ocean as its dark boundary; for, in their warfare with the demons, the gods bearing hostility towards them, expect victory through his strung bow and Indra's thunderbolt.

Both.—(*Approaching*) Victory to the king.

King.—(*Rising from his seat*) I salute you both.

Both.—*Hail to thee!* (*They present fruits*)

King.—(*Receiving them with a bow.*) I wish to know your order.

Both.—The inmates of the hermitage have come to know that you are here; and so they request you.

King.—What do they command?

Both.—Owing to the absence of the great sage, the revered Kanva, the evil spirits cause obstacles to our sacrifices. So please make the hermitage possessed of a guardian for a few nights, accompanied by your charioteer.

King.—I am highly honoured by this invitation.

Vidushaka.—(*Aside to the king*). Now here is a request favourable to you.

King —(*Smiling*) Raivataka, tell the charioteer, in my name to get the chariot ready with bows and arrows:

Warder.—As your majesty commands.

(*Exit*).

Both.—(*Joyfully*). This is a worthy feature in you, an emulator of (the virtues of) your ancestors. Verily the descendants of Puru have initiated themselves in the sacrifices of removing the fear of the distressed.

King.—(*Bowing*.) You may go first. I will follow you instantly.

Both.—Be victorious.

(*Exeunt*)

King.—Madhavya, have you the curiosity to see Sakuntala?

Vidushaka.—It was overflowing at first; but now having heard the news about the Rakshasas, not even a drop is left.

King.—Be not afraid; for you will indeed be near me,

Vidushaka.—I am protected from the Rakshasas.

(*Enter Warder.*)

Warder.—the chariot is ready awaiting your Majesty's advance for victory; but here is Karabhaka, just arrived from the city, bearing a message from the Queen-mother.

King.—(*Respectfully*). What? Sent by my mother?

Warder.—Yes.

King.—Introduce him then.

Warder.—Yes. (*Goes out and returning with Karabhaka*). Here is his Majesty; approach him.

Karabhaka.—Victory! Victory to your Majesty! The queen, your mother, bids me say that on the fourth day from

this she has to break the solemn ceremony of fasting and that the long-lived one (your majesty) should by all means be present on that occasion.

King.—Here is, on the one hand, the business of the hermits and on the other, the command of my venerable mother. Both are not to be neglected. What arrangement can be effected in such case ?

Vidushaka.—Stand between, like Trisanku.

King.—I am indeed perplexed. From the difference of the places where the two duties have to be performed, my mind is divided into two, like the stream of a river made to recoil by a rock lying in its course. (*Reflecting*). Friend, you have been received by the Queen-mother as a son. So you had better return from hence and letting mother know that my mind is intent on the business of the hermits, please perform the duty of a son towards her Majesty.

Vidushaka.—Surely you do not deem me to be afraid of the Rakshasas.

King.—(*Smiling*.) How could such a thing be possibly thought of in you ?

Vidushaka.—I will go there, as it should be gone by the younger brother of the King.

King.—I shall send all my followers with you, that there may be no more disturbance to this penance-grove.

Vidushaka.—(*with pride*). I have now become a crown-prince.

King.—(*To himself*). This chap is fickle ; and might, perchance, disclose my present pursuit to the ladies of the harem. Well, I will tell him thus. (*Taking Vidushaka by the hand ; aloud*). Friend, I go to the hermitage from reverence for the sages ; and I do not really have any desire for the hermit's daughter. Behold, where are we and where one brought up in the company of the fawns and unacquainted with the affairs of love ? Take not in earnest, my friend, what I have uttered in jest.

Vidushaka.—I quite understand you.
Here ends the Second Act.

(*Exeunt*).

ACT III.

*(Then enter a pupil of the sacrificer, (of Kanva)
bearing Kusa grass),*

Pupil.—How supremely powerful king Dushyanta is ! Since no sooner did his Highness enter the hermitage than, our sacrificial rites have become free from molestation. What need is there for fixing the arrow to his bow, when by the mere sound of the bowstring from afar, as if by the menacing sound of the bow, he removes all the obstacles. Now then I shall take the Kusa grass to the sacrificial priests in order to be spread round the altar. *(Walks round and looks—In the air)*. Priyamvada, for whom do you take this Usira ointment and these lotus leaves with fibres attached to them. *(Listening)*. What do you say ?—that Sakuntala excessively is indisposed from injury caused by the heat and that these things are procured for cooling her body attend upon her, then, with care; for she is the very breath of his reverence, (Kanva) the lord of the hermits. I will also just deliver for her into the hands of Gautami, the soothing water consecrated in the sacrifice *(Exit.)*

(Here ends the Monologue)

(The enter the King in a love-sick state)

King.—I know the potency of penance and it is (also) known to me that maiden is under the control of another; still I am not able to turn back my heart from her. *(Representing disquietitude of love)* O God of love! Thou hast no pity on me. Whence hast thou got this sharpness, having as thou dost flowers for thy weapons. *(Recollecting)*. Yes. Verily, even yet the fire of the wrath of Siva burns in thee, even as the submarine fire in the ocean. Otherwise, O God of love how couldst thou, with nothing left but ashes, be hot to men like me ? O flower-armed deity; the whole company of lovers is deceived by thee and by the Moon who seem to be worthy of confidence, since to men in my condition, these two things, viz., thy having flowers for thy arrows and the

moon having cool beams appear to be untrue. The moon emits fire with her beams fraught with cold and thou also makest thy flower arrows as hard as adamant. But still, the fish-bannered god, though incessantly causing pain to my mind, will be acceptable to me as he smites me (with his shafts) on account of that damsel of fascinating and long eyes. You still show no pity on me Oh God of love even after being employed by me. Oh bodiless one, in vain hast thou been brought to growth by me by the perpetual innumerable creations of my fancy. Does it become the drawing your bow to your very ear to discharge your arrows even upon me: (*Walking around in dejection*). Where indeed shall I refresh myself weary with fatigue, now that I am premitted to depart by those who were present at the sacrifice, the ceremony having been over. (*Sighing*). What other relief indeed have I than the sight of my beloved. I shall therefore seek her (*Looking at the sun*). Sakuntala is probably passing this intensely hot noon, in company with her friends on the bank of the Malini possessed of enclosures of creepers. I shall therefore go thither. (*Walking round and representing the pleasure caused by the contact of the breeze with the body*). Oh! how delightful is this spot by reason of the fresh breeze. The breeze, fragrant with the lotuses and wafting the spray of the waves of the Malini is fit to be closely embraced by my limbs inflamed by the bodiless Deity. (*Walking round and looking about*). Sakuntala must be somewhere near this arbour surrounded by the plantation of reeds. For on the white sand at the entrance is seen a fresh line of footsteps, raised in front and depressed behind owing to the weight of her hips. I shall be meanwhile looking through the branches (*Walking and looking through*). (*With delight*), Oh! I have found the full bliss of my eyes. Yonder is the most beloved lady of my heart reclining on a stone-slab overstrewn with flowers and attended by her two companions. Well, I shall hear their confidential conversation.

(*Stands looking*).

(Then enter Sakuntala engaged as described, together with her friends).

Priyamvada and Anasuya.—(Fanning her). Dear Sakuntala, is the breeze raised by these lotus-leaves agreeable to you?

Sakuntala—What! are you, then, dear friends, fanning me?

(The friends, expressing dejection, look at each other).

King—Surely, the lady appears to be seriously indisposed. (Guessing). Then, can it be a complaint caused by the heat or as is passing in my mind (i.e., is it owing to love). (Eying wistfully). But away with doubt. The person of my beloved to whose bosom *Usira* is applied and which has loose lotus-fibres only for bracelets is indeed lovely even in this languid state. Granted that the pain caused by the two influences of love and the hot season is equal, nevertheless, injury is not inflicted on maidens by the hot weather in such a charming manner.

Priyamvada.—(Aside. To *Anasuya*). *Anasuya*, Sakuntala appears to be sad ever since she first saw that Royal Saint. May it be that this affliction of her mind is to be traced to him.

Anasuya.—Friend, the same suspicion has risen in my mind. Well, I shall ask her then. (Aloud). Friend, I wish to ask you something; your suffering is indeed very serious.

Sakuntala.—(Raising the upper part of her body from the bed.) Friend, what do you wish to say?

Anasuya.—Dear Sakuntala, we are, indeed, not conversant with matters concerning love; but there I find your condition to be like that of lovers of which we have heard in legendary accounts. Tell me, whence is this your disorder? for indeed without accurately understanding the malady there can be no application of the remedy.

King.—Anasuya too has the same suspicion as mine. So what I observed was not due to my own bent of mind.

Sakuntala.—(To herself.) My attachment is very strong. Even now, I cannot all on a sudden disclose it to them.

Priyamvada.—Friend, what she (*Anasuya*) says is quite right. Why do you neglect your disease ? Thy limbs are gradually wasting away. Thy lovely complexion alone deserts thee not.

King.—*Priyamvada* speaks most truly. For, her face has its cheeks highly emaciated; her bosom has its breasts devoid of firmness ; her waist is more slender ; her shoulders are very drooping and her complexion is pale ; this lady afflicted by love appears pitiable and yet lovely like a *Madhavi* creeper touched by the wind that scorches its leaves.

Sakuntala.—To whom else shall I relate it ? I shall now become a source of trouble to you.

Priyamvada and Anasuya.—That is why we are so solicitous ; for, grief shared with affectionate friends becomes an endurable suffering.

King.—Being asked by her companions who partake of her joys and griefs, the maiden will surely disclose the cause of her affliction, concealed in her heart ; in the meanwhile, although I was longingly looked upon by her repeatedly turning round, I have an anxious desire to hear (her answer to her friends).

Sakuntala.—(Bashfully). Friends, ever since the Royal Saint, the guardian of the penance-grove met my eyes, I am reduced to my present languor through a longing for him.

King.—(Delightfully). I have heard what I desired to hear. Love was the cause of my suffering and he himself has become a cooler to me, as a day dark with clouds becomes the cooler of living creatures at the end of the hot season.

Sakuntala—Then, if you approve of it, so act that I may be an object of compassion to the Royal sage. Otherwise pour me the water (of my funeral obsequies).

King—These words banish all my doubts.

Priyamvada (*Aside, To Anasuya*). Anasuya ! being far going in love she is unable to brook delay. The person on whom she has fixed her heart is the ornament of Puru's race ; it is therefore proper that her desire should meet with our approval.

Anasuya—(*Aside*). Friend, I quite agree with you (*Aloud*). Dear Sakuntala, fortunately your affection has been fixed on an object quite worthy of yourself. Where should a great river end its course excepting at the ocean ?

Priyamvada—What else other than the Sahakara deserves (to possess) the Atimukta creeper with its new sprouts.

King—What wonder is there if the constellation Visakha follows the new digit of the moon.

Anasuya—What shall be the possible expedient by which we may secure the object of our friend's desire both speedily and secretly ?

Priyamvada—"Secretly" is to be considered ; "Speedily" is easy.

Anasuya—How so ?

Priamvada.—For, indeed the Royal sage, who has manifested his desire towards her by affectionate glances, appears these days, to have become emaciated owing to sleeplessness.

King.—I have really become so. For this golden bracelet, with its jewels soiled by tears, hot from internal burning, which every night flow from the corner of my eye placed on my arm, is repeatedly pushed back by me as it constantly slips down from the wrist without being obstructed by the scar caused by the friction of the bowstring.

Priyamvada—(*Reflecting*). Let her love-letter be composed. Concealing it under the flowers I will have it deliver-

ed into his hands under the pretext of the remains of an offering of flowers made to the gods.

Anasuya—I quite approve of your excellent contrivance. But what does Sakuntala say ?

Sakuntala—What ! will your directions be subject to alternatives.

Priyamvada—Think then of some pretty composition in verse containing a reference to yourself.

Sakuntala—I do ; but my heart trembles with the fear of meeting with repulse.

King—Here stands, Oh timed maiden, eager to be united with you (in love) he from whom thou fearest disrespect. The suitor may or may not obtain fortune ; but how, being desired by her, should he be difficult to be won by fortune.

Friendās—O thou undervaluer of thine own merits ! who would now keep off with the skirt of a garment the autumnal moonlight which cools the body ?

Sakuntala—(Smiling). I am now acting under your directions. *(Sits down and contemplates).*

King—Fitly, indeed, do I gaze on my beloved with an eye that forgets to wink ; for while she is engaged in composing the verses, her face with one of her creeper-like eyebrows raised aloft discloses her affection for me through her thrilling cheek.

Sakuntala—Friend, I have thought of a verse ; but the writing materials are not at hand.

Priyamvada—Write the characters with your nails on his lotus-leaf which is as soft as the parrot's breast.

Sakuntala—(Doing as directed). Friends, listen (and tell me) whether the ideas have been well knitted together (i.e., tell whether the verse has a harmonious sense,

Priyamvada and Agasuya.—We are attentive.

Sakuntala—(Reads) “Thy heart I know not ; but, Oh cruel one, love has been vehemently inflaming both by day and by night the limbs of me whose desires are centred in thee.”

King—(Suddenly going forward.) O slender-framed lady, love has been incessantly inflaming thee ; but me he actually consumes. For the day does not so much cause the lotus to fade as it does the Moon.

Friends—(Joyfully rising at the sight of the King.) Welcome to the desire of our hearts, that presents itself without any delay.

(Sakuntala attempt to rise).

*King—*Do not trouble yourself. Your limbs which closely press the flowery bed and which are fragrant by the crushing of the quickly-faded lotus-fibres and which are highly inflamed do not deserve to perform obeisance.

Anasuya.—May our friend grace a part of the stone-seat here.

(The King takes his seat. Sakuntala stands with bashfulness.)

*Priyamvada—*That you are deeply attached to each other is obvious. But affection for my friend prompts me to be the speaker of something superfluous.

*King—*Good lady, let it not be left untold ; for that which was intended to be spoken causes regret if not spoken.

*Priyamvada—*The King ought to be the remover of the distress of a distressed person living in his kingdom. Such is your duty.

*King—*Nothing short of this.

*Priyamvada—*This, our dear friend, has been reduced to this altered condition by the God of love on thy account. It therefore behoves you to sustain her life by taking pity on her.

King—Good lady, this attachment is common to us both. I am by all means obliged to you.

Sakuntala—(*Looking at Priyamvada*). What do you mean by detaining the virtuous monarch who is anxious on account of separation from the royal consorts of his harem.

King—O thou, that art near my heart. This heart of mine is devoted to no other; but O thou of enchanting eyes, if you regard it otherwise, I am slain again being already slain by the arrows of love.

Anasuya—Friend, kings are said to have many favourite consorts. You must therefore conduct yourself in such a manner that our dear friend shall not become the cause of sorrow to her relations.

King—Good lady, why need I say more? However numerous may be my wives, there will be but two chief glories of my race—the seagirt earth on the one hand and this friend of yours on the other.

Priyamvada and Anasuya—We are happy.

Priyamvada—(*Glancing aside*). Anasuya, there the fawn is seeking its mother, casting its eyes in every direction; come, let us lead it to its mother.

(*Both set out*).

Sakuntala—Friends, I am helpless; let one of you come here.

Priyamvada and Anasuya—He who is the protector of the earth is near you.

(*Exeunt*).

Sakuntala—What? They have actually gone.

King—Do not be uneasy. Does not this person, thy adorer, remain near thee? Shall I set in motion moist breezes by means of cool fans of lotus-leaves which remove languor? Or shall I, O beautiful thighed one, lay on my lap thy feet red as the lotuses and press them in order to comfort you?

Sakuntala—I will not make myself in fault with those whom I am bound to respect.

(Rises and desires to go).

King—Beautiful lady, the heat of the day has not yet subsided; and this is your condition, Having quitted thy flowery bed and cast aside the covering for thy bosom formed of lotus-leaves, how wilt thou go in the heat with thy limbs too slender to endure hardships?

(Forcibly turns her back).

Sakuntala—O descendant of Puru, infringe not the rules of decorum. Even though inflamed by love, I am no master of myself.

King—Timid Lady! Be not afraid of your elders. The chief of the hermits, his reverence Kanva, who is well versed in the science of law, will not, on consideration, find fault with you. For, we hear of many daughters of royal saints who have been married by the Gandharva form of marriage, and who have received the approval of their fathers.

Sakuntala—Leave me then; I will again take counsel with my female friends.

King—Well, I will leave you.

Sakuntala—When.

King—O air one, as by the bee the honey of the fresh untouched tender flower, so now by me eager to allay my thirst is the nectar of this underlip of thine to be tasted.

(Attempts to raise her face. Sakuntala repels him).

(Behind the Scenes).

O female chakravaka, bid farewell to thy mate; the night has arrived.

Sakuntala—*(Listening in confusion)* Paurava, the venerable Gautami herself is coming hither to ascertain the state of my health. Be therefore concealed behind the branches.

King—I shall do so.

(The King stands concealed).

(Then enter Gautami with a vessel in her hand and the two friends),

Friends—This way, this way, venerable Gautami.

Gautami—(*Approaching Sakuntala.*) O my darling, are thy limbs a little relieved of the suffering?

Sakuntala—There is a change for the better in me.

Gautami—With this Darbha water, your body will be quite free from all ailments. (*Sprinkling Sakuntala on the head.*) The day has drawn to its close, my dear child; come we shall go directly to our hermitage.

(They set out.)

Sakuntala—(*To herself.*) O heart, thou didst not abandon thy timidity when already the object of thy desire approached thee with ease. How should you now be grieved, being regretful after separation? (*Moving a few steps and stopping. Aloud.*) O bower of creepers, remover of my suffering, I bid thee farewell to have enjoyment of thee again.

(Exit Sakuntala with others sorrowfully).

King—(*Returning to his former seat in the arbour. Sighing*), Alas! there are many obstacles in the way of the accomplishment of desired objects. For, by me the face of the maiden of eyes of long eyelashes, which had its lower lip repeatedly protected by her fingers, which appeared charming as it falteringly pronounced denials and which was turned away from me towards the shoulder, was with some difficulty raised, but not kissed. Whither shall I now go? Or rather I shall for sometime remain in this bower of creepers once occupied, but now abandoned by my beloved. (*Looking all round*). Here is her flowery bed, on the stone-slab, pressed down by her limbs; here is the faded love-letter traced with her nails on the lotus-leaf; and here lies her bracelet of lotus-stalks slipped from her hand; thus with my eyes fixed on such objects as these I am not able to depart at once from the Vetasa bower even though deserted by her.

(Behind the Scenes).

O king, scarcely have we begun our evening sacrificial rites when the shadows of the Rakshasas, brown as evening clouds, producing fear in various ways, move scattered round the alter which bears the consecrated fire.

King—Hear I am coming.

(Exit).

Here ends the Third Act.

ACT IV.

(Then enter Priyamvada and Anasuya gathering flowers.)

Anasuya—Priyamvada, although my heart is comforted by the thought that Sakuntala has been united to a husband worthy of her, the auspicious ceremony having been completed by the Gandharva form of marriage, still, there is some cause for anxiety.

Priyamvada—How so ?

Anasuya—Now that the saint-like prince, being permitted to go by the hermits on the termination of the sacrifice, has entered his capital and been united with his royal consorts, (I doubt) whether he will remember all that has happened here.

Priyamvada—Be confident. Such excellent characters as these do not become oposite in their qualities (i.e., never go against virtue which they have once manifested). Only I do not know what father Kanva will do when he hears this intelligence.

Anasuya—He will be of the same opinion as myself,

Priyamvada—How so ?

Anasuya—It was his first fixed purpose that the maiden should be given to a husband worthy of her ; if fortune her-

self accomplishes it, then the parent has fulfilled his object without any trouble.

Priyamvada—(*Looking at the flower basket*). Friend, we have gathered flowers sufficient enough for the sacred offering.

Anasuya—Is not the tutelary deity of Sakuntala to be propitiated?

Priyamvada—Exactly. (*They commence to do the same*),
(*Behind the scenes*)

Here I am, Hallo!

Anasuya—(*Listening*). Friend, it seems to be an announcement of guests.

Priyamvada—Is Sakuntala absent from the hermitage? (*to herself*). But then she is not present with her heart.

Anasuya—Well. These flowers will do. (*Both set out.*)

(*Again behind the scenes.*)

Woe to thee, that art disrespectful to a guest! He, thinking of whom with an exclusively devoted heart you did not know me, rich in penance, to have arrived here, even he shall not remember thee even though reminded, as an intoxicated person does not remember the speech previously made by himself.

Priyamvada—Alas! Alas! A very unpleasant thing has occurred. Sakuntala, in her absence of mind, has offended some person worthy of respect. (*Looking forward*). Not indeed against some ordinary person. It is the great sage Durvasas, easily provoked to anger. Having thus cursed he has turned away with hasty strides which cannot be checked. Who besides fire, will have power to consume?

Anasuya—Go, prostrate yourself at his feet and persuade him to return; in the meanwhile I shall have ready for him the propitiary offering.

Priyamvada—I will do so.

(*Exit*).

Anasuya—(Having advanced a little and stumbling). Alas ! The basket of flowers has fallen from my hand, as I stumbled in the hurry. (Gathers the scattered flowers).

Priyamvada—(Entering). Whose persuasion will this person, cross by nature, accept ? He was, however, made a little merciful.

Anasuya—Even this was much for him ; say on.

Priyamvada—When he was unwilling to return, I implored him.

Anasuya—What did you implore him ?

Priyamvada—“ Venerable sage, considering that it is a first failing, this one offence of the daughter who is ignorant of the potency of penance is to be pardoned by your reverence.”

Anasuya—What then ?

Priyamvada—“ My word must not be falsified ; but at the sight of the jewel of recognition, the curse shall cease ;” so saying he vanished from my sight,

Anasuya—Then, we can be hopeful. When he departed, a ring stamped with his own name was by that Rajarshi himself fastened on her finger as a token of remembrance. With that, Sakuntala will have the remedy in her own power.

Priyamvada—Friend, come ; let us, in the meanwhile, perform the religious rites for her.

(Both walk round).

Priyamvada—(Looking). Anasuya, behold. Our dear friend, with her face resting on her left hand is motionless as if painted in a picture. With thoughts about her husband she pays no attention to herself, much less to a stranger.

Anasuya—Priyamvada, let this incident remain secret between us both. Our dear friend being of a delicate nature must be spared.

Priyamvada—Who indeed will sprinkle hot water on the Navamalika creeper. (*Exeunt*).

(*Here ends the Vishkambha.*)

(*Then enter a pupil who has just arisen from sleep.*)

Pupil—I am commissioned by his reverence Kasyapa, who has just returned from his pilgrimage abroad, to observe the time of day. Having gone out into the open air, I will just see how much of the night remains. (*Walking round and looking.*) Oh ! it is day-break ! For, in one part of the sky the lord of herbs (*i. e.*, the moon) descends to the summit of the Western mountain ; and in another, the Sun, with his harbinger Aruna, has just become visible. By the contemporaneous setting and rising of the two luminaries, the world is, as it were, regulated in its changes of condition, (*i. e.*, warned about the vicissitudes of life). Moreover, now that the moon has disappeared, the same lotus-plant no longer pleases my sight, its beauty being now only a matter of remembrance. The sorrows of the weaker sex, caused by the absence of a lover, are indeed extremely intolerable.

(*Enter Anasuya, tossing aside the curtain.*)

Anasuya—Was it not known to us although we are unacquainted with affairs of love that the King might behave in a dishonourable manner towards Sakuntala ?

Pupil—Well, I shall inform the preceptor that the time for offering the burnt oblations has arrived. (*Exit.*)

Anasuya—Although wide awake what shall I do ? My hands and feet do not move freely to perform even my usual duties. Let love, who has made our innocent-minded friend to place confidence in that perfidious person, now accomplish the object of his desire. Or rather it is Durvasa's wrath that has caused the change. Or else how could that illustrious prince, having made professions like that, be without sending even a single letter for such a long time. We shall therefore send him hence the ring which is the token of recognition,

Among the ascetics inured to hardships, who is to be requested (to carry the ring to the king)? Even though I am convinced that the fault lies with Sakuntala, I am not able to inform father Kasyapa, who has just returned from his pilgrimage, that Sakuntala is married to Dushyanta and is pregnant. While matters stand thus, what is to be done by us?

(*Enter Priyamvada.*)

Priyamvada—(*Joyfully.*) Friend, hasten to celebrate the festive solemnities at the departure of Sakuntala.

Anasuya—Friend, how came this about?

Priyamvada—(*Listen.*) I just now went to Sakuntala to inquire whether she had had a comfortable sleep.

Anasuya—What then?

Priyamvada—Father Kanva embracing her as she bowed down her face through bashfulness, congratulated her thus: "Fortunately the oblation of the sacrificer although his sight was obstructed by smoke fell directly into the sacred fire. My child, you are not an object of our anxious care even as knowledge imparted to a worthy pupil. This very day do I send you protected by the hermits to your husband."

Anasuya—And by whom was this incident communicated to father Kasyapa?

Priyamvada—By an incorporeal metrical speech as he entered the fire-sanctuary, (*i. e.*, by a speech addressed to him from heaven without any visible speaker.)

Anasuya—(*With wonder.*) How; how?

Priyamvada—(*Having recourse to Sanskrit.*) O Brahman, know that thy daughter has conceived a glorious germ deposited by Dushyanta for the welfare of the whole world, like the Sami tree which contains fire in its interior.

Anasuya—(*Embracing Priyamvada.*) I am indeed delighted, my friend. But at the thought that Sakuntala is to be

conveyed away (to her husband's house) this very day, I feel a satisfaction mingled with regret.

Priyamvada—Friend, we for ourselves shall get over the sorrow. Only let this poor creature be made happy.

Anasuya—Therefore, in that box made of cocoanut-leaves suspended on a bough of yonder mango tree, I have for that very purpose placed a Kesara garland which is capable of keeping fresh for some time. Please take possession of it (*lit.*, take that in your hand) whilst I also will compound auspicious unguents composed of the yellow pigment, holy earth and Durva sprouts.

Priyamvada—Yes, do so.

(Exit Anasuya. Priyamvada gathers flowers.)

(Behind the Scenes).

Gautami, tell Sarngarava and others to take Sakuntala to her husband's house.

Priyamvada—(*Listening*). Be quick, *Anasuya*. These hermits, who are to go to Hastinapura, are being called.

(Enter Anasuya with auspicious unguents in her hands.)

Anasuya—Come along, my friend ; let us go.

(Both walk round).

Priyamvada—(*Looking*). There is Sakuntala who having had a bath early at sunrise is being congratulated by the holy women of the hermitage who have consecrated wild rice in their hands and invoke blessings on her. We will go to her.

(They approach).

(Then enter Sakuntala seated and engaged in the manner described).

One of the hermit-Ladies—(*To Sakuntala.*) My child, obtain the title of "Great Queen," which is indicative of the high esteem of your husband.

The Second—Mayest thou, my child, become the mother of a hero !

The Third—Child, be highly esteemed of thy husband.

(Exeunt all the ladies except Gautami after thus blessing Sakuntala).

Priyamvada and Anasuya—*(Approaching)*. Friend, may it be to thee an auspicious ablution.

Sakuntala—Welcome, my friends ; sit here.

Priyamvada and Anasuya—*(Taking up the propitiatory vessels and sitting)*. Dear *Sakuntala*, be ready. We will smear your body with the auspicious unguents.

Sakuntala.—Even this ought to be highly valued ; for, the (pleasure of) being decorated by my friends will now become a rare occurrence.

(Sheds tears.)

Priyamvada and Anasuya.—Friend, it is not proper for, you to weep on an auspicious occasion.

(They wipe off her tears and begin to decorate her.)

Priyamvada.—Your form worthy of (the costliest ornaments is disfigured by these decorations which are easily procured in a hermitage.

(Enter two young hermits with presents in their hands).

Hermits.—Here are ornaments ; let the revered maiden be adorned with these.

(All wonder at the sight).

Gautami.—Child *Narada*, whence is this ?

First Hermit.—By the power of father *Kasyapa*.

Gautami.—Were these created by the power of his mind?

Second Hermit.—Nay, not so. Listen please. The revered sage ordered us to get flowers for *Sakuntala* from the trees of the forest ; when, a certain tree gave forth a fresh silk garment white as the moon and indicative of good fortune, another exuded lac-dye suited for dyeing the feet ; and as regards others the nymphs of the forest presented

ornaments with their hands stretched out as far as the wrist and vying in beauty the tender sprouts of those trees.

Priyamvada.—(*Looking at Sakuntala*). This favour (of the sylvan deities) indicates the royal fortune which you shall enjoy in your husband's house.

(*Sakuntala manifests bashfulness*).

First Hermit.—Gautama, come, come; we shall inform Kasyapa, who has gone to perform his ablutions, of the service done by the nymphs of the forest.

Second Hermit.—Yes.

(*Exeunt*).

Anasuya.—We are unused to ornaments. We shall put the ornaments on your person by our acquaintance with the art of painting.

Sakuntala.—I know your skill.

(*Both adorn her*).

(*Then enter Kasyapa who has returned after his ablutions.*)

Kasyapa.—At the thought that Sakuntala is going to depart from me this day, my heart is smitten with melancholy. My throat is choked with the flow of tears and my sight is dimmed with anxious thoughts. When such is the grief experienced, through affection for her, even by me dwelling in woods, how greatly indeed must householders be afflicted by new pangs at separation from their daughters!

(*Walks round*).

Priyamvada and Anasuya.—Dear Sakuntala, your decoration is completed: now put on the pair of silk garments.

(*Sakuntala rises and puts them on*).

Gautami.—Daughter, here comes thy father as if embracing thee with an eye overflowing with joy; perform now the customary salutation (to him.)

Sakuntala.—(*Bashfully*) Father, I salute you.

Kasyapa.—Daughter, be thou highly esteemed of thy husband, as Sarmishta was of Yayati; and do thou also obtain a son who will be a universal monarch, as she obtained Puru.

Gautami.—This is (really) a boon and not a (mere) blessing.

Kasyapa.—My child, do thou at once circumambulate the sacrificial fires here.

(They all walk round and Kasyapa pronounces a blessing in the metre of the Rig Veda.) Let these sacrificial fires whose places are fixed round the altar, which bear the consecrated wood, around whose margin is spread the Durbha grass and which destroy sin by the perfumes of the oblations, purify thee. Now set on thy journey. *(Looking round.)* Where are Sarngarava and others ?
(Enter a Pupil.)

Pupil.—Here we are your reverence.

Kasyapa.—Lead the way for your sister, Sarngarava.

Sarngarava.—This way, this way, madam.

(All walk round.)

Kasyapa.—O ye trees of the penance-grove, with the deities present in you ! she, who would never drink water first when you were not first watered, who, though fond of ornaments, would not pluck your sprouts out of affection for you, whose highest joy is at the season of the first appearance of your bloom,—that Sakuntala is now going to her husband's house ; let her be permitted by all of you.

(Acting as if he heard the note of a cuckoo.)

Sakuntala is permitted to depart by the trees, the companions of wild life, since they have thus responded by means of the sweet notes of the cuckoo.

(A voice in the air.)

May her journey be prosperous, being pleasant at intervals with lakes green with lotus plants, having the heat of the sun's rays moderated by trees, with the dust as soft as the pollen from the lotuses and with gentle and favourable breezes.

(All listen with astonishment.)

Gautami.—Child, you have been permitted to depart by the deities of the penance-grove who are dear to thee as thy own kinsmen. Salute the revered ones.

Sakuntala.—*Bowing to them and walking round. (Aside).* Dear Priyamvada, although I am anxious to see my husband still, my steps move forward with great difficulty as I am leaving the hermitage.

Priyamvada.—You are not the only one, dear Sakuntala, who is uneasy at being separated from the penance-grove. Observe the similar condition of the penance-grove itself for which the time of separation from you has arrived. The deer let fall the mouthful of Darbha grass, the peacocks cease their dancing, and the creepers, with the faded leaves dropping off, are as it were shedding tears.

Sakuntala.—*(Recollecting)* Father, I will just bid farewell to Vanajyotsna, my creeper-sister.

Kasyapa.—I know thy sisterly affection for it. Here it is now to the right.

Sakuntala.—*(Approaching the creeper).* O Vanajyotsna, although thou art united with mango tree, embrace me with thy arms of branches turned in this direction. From this day forward I am to be far away from you.

Kasyapa.—By thy own merits thou hast obtained a husband worthy of thee just as originally determined upon by me on thy account; and this jasmine creeper has united itself with the-mango tree. I am now relieved of anxiety for it as well as for thee. Set out on thy journey hence.

Sakuntala.—*(To her friends)* Friends, this creeper is entrusted as a pledge into the hands of you both.

Priyamvada and Anasuya.—And to whose care are we committed by thee?

(Sheds tears).

Kasyapa.—Anasuya. do not weep. Sakuntala should indeed be cheered by yourselves.

(All walk round).

Sakuntala.—Father, when this doe that is grazing within the boundary of the hut and slow on account of being with young, has safely brought forth, then you will send some one to announce the happy news to me.

Kasyapa.—We shall not forget it.

Sakuntala.—*(Faltering at a step).* Oh! what can this be that clings to my garment again and again. *(Turns round).*

Kasyapa.—That same fawn, thy foster child, on whose mouth pricked by the sharp points of the Kusa grass, the Ingudi oil which has the effect of healing sores was sprinkled by thee and which was tenderly brought up by thee with handfuls of Syámāka grains, does not forsake thy footsteps.

Sakuntala.—Child. why do you follow me, a deserter of my companions. You were indeed reared by me in the absence of your mother shortly after she had brought you forth; and now too when I am gone, my father will look after you with great care. Please go back.

(Goes away weeping.)

Kasyapa.—Be firm and make the tears which impede the action of your upturned eyelashed eyes cease to flow; for in this path in which the depressed and elevated portions of ground are not discernable, your footsteps indeed fall uneven.

Sarngarava.—It is said that a friend (who is going on a journey) is to be accompanied only as far as the water's brink. This then is the margin of a lake. Give us therefore your parting instructions and be pleased to return.

Kasyapa.—Let us then tarry a while under the shade of this Kshira tree.

(All walk round and stop.)

Kasyapa—(To himself.) What message is to be sent by us that will be most appropriate for his Majesty Dushyantha. *(Meditates).*

Sakuntala—(Aside). Friend, behold! that female Chakravaka is crying bitterly, not finding her mate, though he is concealed from her view only by the lotus-leaves. I am indeed pained by it.

*Anasuya—*Speak not so, my friend. Even she, separated from her mate, passes away the night which is made longer by sorrow. The pain of separation, though severe, is made supportable by the hope of meeting again.

*Kasyapa—*Sarngarava, you should thus address the king, in my name, introducing Sakuntala to him.

*Sarngarava—*May your reverence command.

*Kasyapa—*Considering well of us as rich in penance and considering also your own exalted family and the flow of affection of this maiden towards you, not in any way brought about by her relations, you should look upon her with equal respect among your wives: We leave the rest to destiny; nor indeed ought that to be questioned by the bride's relations.

*Sarngarava—*I have learnt the message.

*Kasyapa—*And now, my daughter, you are to be advised. Though living in forests, we are acquainted with worldly affairs.

*Sarngarava—*Nothing is out of the reach of the intelligent.

*Kasyapa.—*When you, going from this place reach your husband's family, show due reverence to your elders. Act the part of a dear friend towards your fellow-wives. Do not, out of resentment, go against your husband, even though you are treated harshly by him. Be extremely courteous towards your attendants and free from vanity in prosperity. By such

behaviour, young women attain to the position of a housewife. Those of an opposite nature are banes of the family. But what does Gautami think (about the advice)?

Gaulami.—So much is the advice to be given to a bride. Child, lay to heart all this (advice)

Kasyapa—Child, embrace me and thy friends.

Sakuntala—Father, are Priyamvada and my other dear friends to return from this place itself?

Kasyapa—They too, my child, are to be given away in marriage. It is not proper for them to go with you (to the city). Gautami will accompany you.

Sakuntala—(*Embracing her father*). Removed from my father's limbs like a tendril of the sandal tree uprooted from the slopes of the Malaya mountain, how now shall I maintain my life in a foreign soil.

Kasyapa—Why are you thus afraid, my child? Holding the respectable position of a housewife to a husband of exalted birth, being every moment distracted with his deeds which are grand from his dignity and are long giving birth to a pure son as the east brings forth the sun, you will not, my child, mind the grief caused by separation from me.

(*Sakuntala prostrates herself at her father's feet*).

Kasyapa—May my desires on thy account be accomplished.

Sakuntala—(*Approaching her friends*.) Friends, both of you embrace me together.

Priyamvada and Anasuya—(*Embracing*) Friend, if, by chance, the king be slow in recognizing you, then show him this ring on which his own name is engraved.

(*They gave her the ring*.)

Sakuntala—I shudder at this your apprehension.

Priyamvada and Anasuya—Be not afraid. Excessive affection is prone to suspect evil.

Sringarava—The sun has ascended the meridian (i. e., it is mid-day.) Let your ladyship make haste.

Sakuntala—(*Standing with the face turned towards the hermitage.*) Father, when shall I ever again see this sacred grove?

Kasyapa (Listen.)—Having for along time lived as the fellow-wife of the earth extending as far as the four quarters and having settled in marriage the unrivalled warrior, Dushyanta's son by you, you shall, with your husband who shall have transferred the cares of government to him (his son) again set your foot in this peaceful hermitage.

Gautami.—Child, the time for departure is passing away, allow your father to return. Or, let your reverence return; for, she will for a long time, go on talking again and again in this manner.

Kasyapa—Child! the observance of my devotions is impeded (by being detained here.)

Sakuntala—(*Again embracing her father.*) Father, your body is already enfeebled by devotional exercises. Be not, therefore, too anxious on my account.

Kasyapa—(*Sighing.*) How, my child, will my grief be assuaged, while I look at the oblation of Nivara grains, formerly offered by you, growing at the entrance of the hut? Go, may thy journey be prosperous!

(*Exit Sakuntala with her attendants*):

Priyamvada and Anasuya—(*Looking towards Sakuntala*) Alas! Alas! Sakuntala has disappeared in the forest grove.

Kasyapa—(*Sighing.*) Anasuya, your companion in religious duties has at last departed. Restrain your grief and follow me who am going back (to the hermitage).

Priyamvada and Anasuya—Father, how shall we enter the penance-grove which is, as it were, desolate being deprived of Sakuntala?

Kasyapa—The course of affection views it thus. (*Walking pensively on*). Oh! Now that I have dismissed Sakuntala to her husband's house, I have obtained my natural serenity of mind. For, a daughter is surely the property of another; and having this day sent her to her husband, this, my soul is at ease as if after restoring a deposit (to its owner).

(*Exeunt all.*)

(*Here ends the Fourth Act.*)

ACT V.

(*Then enter Vidushaka and the King sitting on a seat.*)

Vidushaka—(*Listening.*) Friend, direct your attention to the interior of the music-hall. I hear combined notes in a soft and clear song. I think that the revered Hamsapadika is practising singing.

King—Be quiet. In the meanwhile I shall listen.

(*A song in the air.*)

Oh bee, how is it that you are greedy of fresh honey, having so kissed the blossom of the mango, have forgotten it, being satisfied merely with lodging in the lotus?

King—What a strain overflowing with melody!

Vidushaka—Do you understand the meaning of the words in the song?

King—(*Smiling.*) This person (i.e., I,) once made love (to her). Therefore, I think that it is a severe taunt to me from her on account of the queen Vasumati. Dear Madhavya, tell Hamsapadika, in my name, that I have been well censured.

Vidushaka—As your Majesty commands. (*Rising.*) Seized by her with the hands of others by the lock of hair,

there is not now any liberation for me any more than for an ascetic when taken unawares by an Apsaras.

King—Go, communicate it to her in the courtly style.

Vidushaka—What expedient can be devised? lit. what resource?

(*Exit.*)

King—(*To himself.*) Why indeed have I become greatly anxious after having heard a song of this nature, even without separation from a beloved person? Perhaps when a happy being becomes eagerly anxious on seeing attractive objects and hearing melodious songs, then, in all probability, he unconsciously calls up to the mind the friendships of former births which have taken a deep root in his heart.

(*Stands excited.*)

Kanchuki—(*Then enter Kanchuki.*) Alas! I am indeed reduced to this condition. The staff which I bore in the apartments of the King's harem thinking that it is a matter of form, that same wand has, much time having elapsed since then, become a support to me whose steps falters in walking. Granted that an act of duty ought not to be delayed by his Majesty, still I do not wish to inform him who has now left the throne of justice, of the arrival of Kanva's disciples that might detain him again. But this office of supporting the world does not admit of repose. Because the sun has yoked his steeds only once and travels onwards; the wind also travels by night and day; the prince of serpents continually sustains the burden of the earth (lit. has the burden of the earth placed on him) and this also is the duty of him whose subsistence is on the sixth part of the produce of the soil. Meanwhile I shall do my duty (*Walks round and looks.*) Having governed his subjects as his own children, there he enjoys seclusion being wearied in mind, as the chief of the elephants scorched by the sun resorts to a cool place in the heat of the day after conducting the herds to their pastures:

(*Approaching.*) May your Majesty be victorious! Here have arrived hermits accompanied by women, inhabitants of the forest adjoining the Himalaya Mountain, bearing a message from Kasyapa. Having heard, your Majesty must decide (what is to be done next).

King—(Respectfully.) Are they bearers of a message from Kasyapa?

*Kanchuki—*Yes?

*King—*Then let the preceptor Somarata be requested in my name to receive those residents of the hermitage. in the form enjoined by the Scriptures and introduce them in himself. I shall also wait here remaining in a place suited for visiting men of penance.

*Kanchuki—*As your Majesty commands. (*Exit.*)

King—(Rising). Vetravati point out the way to the fire-sanctuary.

*Door-keeper—*This way, this way, your Majesty.

King—(Walks round, expressing the trouble of sovereignty). Every being becomes happy on obtaining the desired object; but with kings, the attainment of the object (of their ambition) is only followed by trouble. The attainment of the desired object satisfies anxious longing merely; the very task of protecting what has been acquired gives pain. Royalty, like an umbrella whose handle is held in one's own hand, is not for the removal of great fatigue without leading to fatigue.

(*Behind the Scenes.*)

*Heralds—*May your Majesty be victorious!

*First Herald—*Being indifferent to your comforts, you daily suffer pain for the sake of your subjects; or rather your business is of this very nature. For the tree bears the intense heat on its head while it allays by its shade the scorching heat of those seeking its shelter.

*Second Herald—*Bearing the mace, you check those who set out on bad courses; you put an end to dissensions and

contribute to the protection of your people. Let kinsmen make their appearance in affluent circumstances; but in you the whole duty of a kinsman is comprehended towards your subjects.

King—Thus, wearied in mind we are again made fresh.
(*Walks round*).

Door-keeper—The terrace of the fire-sanctuary, with the cow (that yields the ghee for the oblations) close by, has an attractive appearance on account of its recent purification. May your Majesty get upon it.

King—(*Ascends and stands reclining on the shoulder of an attendant*). Vetravati, for what purpose have the hermits been sent to me by the revered Kasyapa? May it be that the penance of the ascetics who have stored up penitential merits has been disturbed by obstacles or that any harm has been inflicted by any one on the animals wandering in the sacred forest, or that the flowering of the creepers has been stunted through my misdeeds. Thus my mind in which so many doubts have arisen is perplexed through indecision.

Door-keeper—I believe the sages have come to pay homage to your Majesty, being pleased with their well-conducted observances. (*Then enter the hermits accompanied by Gautami and leading forward Sakuntala; also Kanchuki and the preceptor before them*).

Kanchuki—This way, this way, your honor.

Sarngarava—Saradvata, granted that this noble King never violates the rules of his duty and that none of the classes, not even the lowest, resorts to evil way; nevertheless, with my mind perpetually familiar with seclusion I look upon this place filled with men, as a house encircled by fire.

Saradvata—Rightly indeed have you become thus inclined on having entered the city. I too look upon the men here addicted to pleasures, as one who has performed his ablutions would look upon another smeared with oil, as the pure person would look upon the impure, as one awake would

look upon another that is sleeping, and as one whose motion is free would look upon another that is bound.

Sakuntala—(Acting as if she observed an omen). Alas ! Why does my right eye throb ?

Gautami—Child, may the evil be arrested ! May the tutelary deity of your husband's family confer happiness on you !

(Walks round.)

Preceptor—(Pointing to the King) Oh hermits, there his Majesty, the protector of the four classes and orders, is waiting for you, having already quitted his seat (of justice). See him.

Sārṅgarava—Oh great Brāhman, granted that it is a thing to be rejoiced at, still, we are indifferent about it. For, the trees become bent down by the load of fruits (or by the production of fruits) ; the clouds hang down the more by the weights of fresh water ; good men are not made haughty by riches ; this is merely the nature of the benevolent.

Door-keeper—My lord, the sages appear to have serene complexions. I believe they have some quiet business (lit. some business that inspires confidence).

King—(Looking at *Sakuntala*). Who is this veiled lady, among the ascetics, the loveliness of whose person is not distinctly visible, like a young sprout among faded leaves ?

Door-keeper—My lord, my conjecture being full of curiosity does not proceed in any direction. Her form, however, appears most lovely.

King—Well, the wife of another ought not to be gazed at.

Sakuntala—(Placing the hand on the breast ; to herself.) Oh heart, why do you thus tremble ? Calling to mind the affection of my lord, be firm.

Preceptor—(Going forward). My lord, here are the hermits who have been received according to the rite. They

have some message from their preceptor. Your Majesty will be pleased to hear.

King—I am attentive.

Hermits—(*Raising the hand*). Oh king! be victorious.

King—I salute you all.

Hermits—May you obtain your desired object.

King—I trust the devotion of the sages prosper.

Hermits—Whence can there be any impediment to the religious rites of the good while you are their protector? How will darkness make its appearance while the sun is shining?

King—My title of king has indeed become significant. Is his reverence Kasyapa faring well for the welfare of the world.

Hermits—Saints have prosperity in their power. With inquiries about your safety, he says this to your Majesty.

King—What does his reverence command?

Sarngarava—You have married this my daughter by mutual agreement; and loving you both I have approved of it. For, you are regarded by us as the foremost of worthy men; and Sakuntala is like virtue incarnate; the creator, bringing together a bride and bridegroom of equal merit, has, after a long time, incurred no censure. Now therefore let her, being quick with child, be received for the joint performance of religious duties.

Gautami—Revered sir, I am desirous to say something. There is no occasion for me to speak. For she as well as you did not either wait for elders or consult relations. In a matter done between yourselves alone what can I say to either of you with regard to the other?

Sakuntala—(*To herself*.) What probably will my lord say?

King—What is this brought before me?

Sakuntala—(To herself). The import of this speech is indeed like fire.

*Sarngarava—*How indeed is this ? Such persons as your Majesty are perfectly conversant with the ways of the world. People suspect otherwise of a married woman who resides exclusively in her kinsmen's family, even though she is chaste hence a young woman is desired by her relatives to be near her husband even though she be disliked by him.

*King—*What, was this lady married by me before ?

Sakuntala—(With despondency ; to herself.) Oh heart, thy fear was right.

*Sarngarava—*Is opposition to justice worthy of a king, on account of dislike to a deed previously committed ?

*King—*Whence is this question accompanied by the fabrication of a falsehood ?

*Sarngarava—*These changes of mind mostly wax strong in those intoxicated with Sovereign-power.

*King—*I am grossly insulted.

*Gautami—*Child, do not be ashamed for a while. I shall remove your veil. Your husband will then recognise you.

(Takes off the veil)

*King—(Observing Sakuntala carefully ; to himself.)—*Not determining whether this form of unblemished beauty which has thus approached me was or was not already married by me, I am neither able to enjoy nor to abandon it, like a bee at the break of day is in the case of Kunda flower with dew in the interior,

(Remains pondering).

*Door-keeper—*How great is his Majesty's regard for virtue ! Who else will hesitate on seeing such a beauty which has approached with ease ?

*Sarngarava—*O king, why do you sit so silent ?

*King—*Oh hermits, although recollecting, I do not indeed remember having married this revered lady. How then shall

ceive her bearing evident signs of pregnancy, doubting myself to be her husband ?

Sakuntala—(Aside.) My lord has doubts about the marriage itself. Whence now my far-rising hope ?

*Sarngarava—*Do not say so. Is the sage who approves of his daughter with whom you have had carnal intercourse, he who, offering back his own possession stolen by you, has made you, as it were, a justified ravisher to be thus insulted by you ?

*Saradvata—*Sarngarava, please cease speaking now. Sakuntala, we have said what ought to be said. Here his Majesty says thus. Make him a convincing reply.

Sakuntala—(To herself.) When such a love has been reduced to this altered condition, what is the use of reminding ? It is now settled that I am to be miserable. *(Aloud)*, My lord ! *(With this halfsaid.)* Now that my marriage is called in question, this is not the proper form of address. Oh Paurava having in that manner, after a formal agreement, once enticed at the hermitage, this person (*i.e.*, myself) who is naturally open-hearted, it is not proper for you to repudiate me with such words.

King—(Closing his ears.) God forbid such an untoward event. Why do you endeavour to bring a stigma on the family and to ruin this person (*i.e.*, myself) as a river that carries away its own banks, makes its clear water turbid and uproots the trees on its banks.

*Sakuntala—*Well, if you have acted thus, really suspecting me to be the wife of another, then I shall remove your doubt by this token of recognition.

*King—*A fine proposal.

Sakuntala—(Touching the place of the ring.) Alas ! Alas ! My finger is devoid of the ring.

(Looks at Gautami with despair.)

Gautami—In all probability the ring slipped down while you bowed to the water of Sachitirtha within Sakravatara.

King—(Smiling.) This is what is meant by "Women-kind is ready-witted."

Sakuntala—Here, however, destiny has shown its power, I shall tell you another thing.

King—That is now to be heard (*i.e.*, I am prepared to hear it).

Sakuntala—One day, in the bower of Navamalika creepers you had in your hands water lying in a vessel made of lotus leaves.

King—We are listening.

Sakuntala—At that instant, that fawn of mine, Dirghapanga by name, which I had reared as my own child (*lit.*, an adopted son) approached you. He was coaxed to drink the water by you who said with benevolence "Drink thou first, gentle fawn." But not being familiar with you he did not allow to be caressed. Thereupon when I took the same water he placed confidence (in me). Then you thus said laughing "Every creature places confidence in one's own kind; and in this case both of you are foresters."

King—Voluptuaries are enticed by such and other false honeyed words of women serving their own purpose.

Gautami—Noble king, forbear speaking in this manner. This maiden brought up in the penance-grove is unacquainted with falsehood.

King—Oh ascetic woman advanced in years, the untaught cleverness of the female sex is observed even in those that are not of the human race, (*i.e.*, lower animals); how much more then must be observed in those that are endowed with reason, (*i.e.*, women). The female cuckoos, as is well-known, have their own offspring reared by other birds, before soaring in the sky,

Sakuntala—(Angrily) Oh ignoble person, thou measurest all the world by thy own (bad) heart. What other person would now act like you who, wearing the garb of virtue, resemble a well, covered over with grass?

King—(To himself.) Making me of a doubtful mind, her anger seems as if void of deceit. For, by the parting of her curved eyebrows (while looking) towards me whose state of feeling was cruel from loss of remembrance and who did not acknowledge that affection had privately existed (between us), it seemed as if the lady, with her eyes excessively red with great anger, snapped asunder the bow of the God of love. (*Aloud*) Good lady, the adventures of Dushyanta are well-known; and yet I do not find this.

*Sakuntala—*Well indeed have I who, through confidence in Puru's race, have fallen in the hands of him who has honey in his mouth and poison in his heart, come to be regarded unchaste (*lit.*, one who acts on the impulse of the moment).

*Sarngurava—*A self-committed hasty action is thus a source of distress, when not counteracted. Therefore a union, especially when in private, should be made with great circumspection (*lit.*, after having made proper inquiry or experiment). In those whose hearts are not known (to each other) friendship thus becomes enmity.

*King—*Sir, relying solely on this lady, why do you afflict me with words involving censure?

Sarngarava—(Scornfully,) You have heard of the inversion of the proper order of things. The declaration of that person, who, from birth is untrained to fraud is not trust worthy; and those who study (the art of deceiving others as a part of their education are worthy of belief (*i.e.*, their words are credible and authoritative).

*King—*Oh men of unimpeached veracity, I admit what you say (*i.e.*, I am what you describe me to be); what indeed is to be gained by practising deception on this lady?

Sarngarava—Eternal misery.

King—That destruction is desired by the descendants of Puru is not likely to be believed.

Saradvata—*Sarngarava*, what avails our altercation ? (lit., reply on reply). We have obeyed the commands of our preceptor (i.e., the message has been delivered). We shall return. (*To the King*). She is, then, your wife ; either abandon her or take her ; for authority over wives is admitted to be unlimited. *Gautami*, go forward. (*They set out*)

Sakuntala—What shall I do ? I have been deceived by this perfidious man and you also forsake me.

(*Starts after them.*)

Gautami—(*Passing a little,*) Child *Sarngarava*, here *Sakuntala* follows us weeping so as to excite our pity. What can my daughter do with a husband who has shown himself to be cruel towards her by having repudiated her.

Sarngarava—(*Turning round with anger*). Naughty girl, dost thou affect independence ?

(*Sakuntala trembles with fear,*)

Sarngarava—If you are what the king proclaims you to be, what has your father to do with you, an outcast from your family ? But if you are conscious that your own conduct is unsullied, slavery in your husband's household will be proper for you. Stay, we are going.

King—Oh hermit, why do you deceive this lady ? The moon expands (lit. awakens) the night-lotuses only, the sun the day-lotuses only ; for the conduct of men of self restraint is averse to embracing the wife of another.

Sarngarava—If, however, being engaged with other affairs, you might have forgotten the previous incident, then how can you be afraid of unrighteousness ?

King—I ask your reverence as to the relative importance of each (i.e., as to the heavier and the lighter sin). In the doubt as to whether I may be erring or she may be

speaking untruth, shall I become an abandoner of my wife or shall I be defiled by contact with another's wife.

Preceptor—(After much deliberation). If so, please do thus.

King—May your honour instruct me.

Preceptor—Let this revered lady dwell in my house till her delivery ; if you ask me why I say so, you have once been blessed by the saints that you would first of all beget a son whose dominions would extend as far as the ocean. If that son of the sage's daughter shall be endowed with this mark, then, having congratulated her, thou shalt introduce her to the harem ; but if the contrary occurs, she shall return to her father.

King—As it pleases your reverence.

Preceptor—Daughter, follow me.

Sakuntala—O venerable earth, grant me entrance.

(Sets out weeping ; exit with the *Preceptor* and hermits.)

(The king meditates over *Sakuntala's* affairs, the imprecation still clouding his memory).

Behind the Scenes

Oh ! miraculous event !

King—(Listening). What can have happened ?

(Enter *Preceptor*).

Preceptor—(With astonishment). Oh king, a marvellous incident has occurred.

King—What ?

Preceptor.—My lord, as *Kanva's* disciples returned, that young lady upbraiding her own fortunes began to weep throwing up her arms.

King—What then ?

Preceptor—A single flash of light in female shape having snatched her up near *Apsarasthirtha*, disappeared (with her.)
(All express astonishment.)

King—Revered sir, we have already rejected that object why do you reason (more) in vain on it, May your reverence take rest,

Preceptor—(*Observing*). May your Majesty be victorious!
(*Exit*).

King—Vetravati, I am uneasy, Point out the way to the bed chamber.

Door-keeper—This way, this way, your Majesty.
(*Sets out*).

King—Granted that I do not remember the hermit's daughter, who has been repudiated by me to be my wife, still my heart, which is highly distressed, induces me as it were to believe her.
(*Exeunt all*).

Here ends the Fifth Act.

NOTES ON ABHIJNANA-SAKUNTALA.

ACT I.

Page 1. अभिज्ञानशाकुन्तलम् । शाकुन्तलामधिकृत्य कृतं नाटकम् अभिज्ञानप्राधान्यं च तद्दर्शनेन शाकुन्तलास्मरणात्परस्परसमागमनेतेरेतरसुखानुभवादिज्ञेयम् । This is the name given to this celebrated drama of Kalidasa. in seven acts in which Dushyanta, the king of Hastinapura, married Sakuntala, daughter of Kanva, a hermit and fosterfather, by the Gandharva form of marriage. Dushyanta forgets all about her owing to the curse of the sage Durvasas, but ultimately recollects at the sight of the token ring (अभिज्ञान) that he had married her in due form.

Sl. 1. या refers to तनुः. Body ; form'. Which of the eight forms.' स्रष्टुः आद्या सृष्टिः. 'That which is the first creation of the creator' i.e., Water. Water is generally considered to be the first of the five elements of creation. Cf. "अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवास्रजत्" I. 8. Manu. या विधिहुतं हविर्वहति । देवेभ्यश्च शेषः. That which bears to the gods the oblations offered according to the prescribed rules i.e., fire. Agni is often spoken of as the carrier of offerings to the gods ; and he is called the mouth of the gods, as introduction to them can be secured only through Agni. Cf. "जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु" इति श्रुतिः ॥ विधिहुतं . विधिना (शास्त्रोक्तविधानेन) हुतं अभिमतदेवतोद्देशेन प्रक्षिप्तं). Offered in conformity with the prescribed rule ; because if not offered in due form, it will be inefficacious. जुहोतीति होत्री. Sacrificer ; one who is qualified by initiation to offer the oblation. कालं विधत्तः. Divide time into सौर and चान्द्र. Some commentators divide time into day and night,

and hold that they are respectively caused by the sun and the moon. But a contrary division and one which appears to us the more reasonable is adopted by Manu who holds that the sun is the cause of both day and night. It follows from this view that कल, मुहूर्त &c., are determined by the sun and प्रतिपदादिदिनः by the moon; so, the division into सौर and चान्द्र is preferable. श्रुतिविषयगुणा. That which has for its quality शब्द which is the subject of, or perceptible by, the organ of hearing. Cf "आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः" Manu 1. 75 where आकाश or ether is said to be the vehicle of sound. विश्वं व्याप्य स्थिता. Remains pervading the whole universe. The root स्था when joined with an indeclinable participle expresses continuity of action. आकाश is विभु i.e. all pervading. It is the subtle and ethereal fluid pervading the whole universe and the peculiar vehicle of sound. It is one of the nine *Dravyās* or substances recognised by the Vaiseshikas and is also the substratum of the quality 'sound.' That which is the origin of all material things; the original cause of all beings animate or inanimate i.e., the earth.—The word प्रकृति here means 'original or material cause,' 'the material of which anything is made.' The Calcutta edition reads सर्वबीजप्रकृतिः. The prime source of all seeds.' यया प्राणिनः प्राणवन्तः. That by which living beings are furnished with breath i.e., the air. प्रत्यक्षाभिः. प्रत्यक्षमात्मस्तीति प्रत्यक्षाः इन्द्रियग्राह्याभिः. Perceptible to the senses; not necessarily to the eye for, although all the others except air and ether are perceptible to the eye, yet ether, as stated in the stanza, has for its property sound which is perceptible only to the ear; and the air is cognisable only by the sense of touch. Possessed of or endowed with. अष्टाभिस्तनुभिः. Siva is said to have eight forms, five of which being earth, water, fire, air and the ether and the other three being the sun, the moon and the performer of the sacrifice. According to the Bhavishyath Purana, Siva, has eight manifestations (*viz.*, Rudra, Bhava, Sarva Isana, Pasupati,

Bhima, Ugra, Mahadeva), which are represented by the eight visible forms enumerated here. The benedictory stanza should contain in it an allusion to the plot of the play. Cf. आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः नान्दीति कथ्यते." So this Nandi too is explained by commentators as referring to Siva in the first instance and then to the plot of the play. Thus या सृष्टिः सष्टुराद्या is explained as referring to Sakuntala, as she was the first created of the most lovely women II. 9. For the idea here compare:—"या तत्रास्ते युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः." II. 22. Meghaduta. Similarly बहति विधिद्रुतं refers to Sakuntala's pregnancy after the Gandharva form of marriage by Dushyanta. अष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नः indicates that this drama relates to the adventures of a king (Dushyanta) as a king is made up of the portions of the Surendras or the eight ruling gods. Cf. "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः." । Manu. This stanza leads us to infer that Kalidasa is a devotee of Siva, the deity which is also invoked at the commencement of the Raghuvamsa, the Malavikagnimitra, and the Vikramorvasi and which forms the subject of the Kumarasambhava, and is reverentially alluded to in the Meghaduta. I. 37-40. His name however signifies that he is a worshipper of the goddess Kali.

नान्दी. A benedictory verse in praise of a deity at the opening of a drama, being usually recited as a sort of a prologue to the drama. It is thus defined:—"देवद्विजनुपादीनामाशीर्वचनपूर्विका । नन्दन्ति देवतायस्यां तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ।" सूत्रं सवीजकं नाटयानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः. The correct etymology of this word appears to be from *Sūtra* 'a thread' and *Dhātā* 'holder or puller.' The stagemanager who holds the thread of the drama; a principal actor who arranges the casts of characters and instructs them, and takes a prominent part in the *Prastāvana* or prelude. The tiring room behind the curtain; the space where the actors attire themselves आर्ये. Revered or honored lady. This is used in theatrical languages as a respectable mode of

address. वेषरचना The act of decoration ; arrangements of the tiring-room. अवसितं Past. Participle of सो with अव 'to finish.' इतः. In this direction ; towards me. The force of तावत् here is that the actress is to come, as it were, before doing anything else. नटि The chief actress, sometimes regarded as the wife of Sutradhara. इयमस्मि Here I am. अभिरूपभूयिष्ठा. पण्डितबहुला. अभियुक्तं रूपं येषां तेऽभिरूपास्ते भूयिष्ठा यस्याम् For the most part composed of, or, chiefly filled with, learned men. परिषत्. परितः सीदन्त्यस्यां An assembly. खलु. वाक्यालङ्कारे. It is an expletive used only to add grace to the sentence. कालिदासप्रार्थितवस्तुना. कालिदासेन प्रार्थितं निवद्धं वस्तु इतिवृत्तं यस्य तेन. वस्तु. कथाशरीरं. The plot of a drama ; the subject matter of any poetic composition. नामधेयं नामैव नामधेयं Words of similar formation are रूपधेय. and भागधेय. नवेन New i.e., that has not been hitherto represented on the stage. उपरथातव्यं. समाजि काराधनं कर्तव्यं. Potential passive participle of स्था with उप 'to serve ; to enact.' तत् = तस्मात्, सुविहितप्रयोगतया सुविहितः सुष्ठुकृतः पात्रे न्यस्तः प्रयोगः अभिनयो येन सः तस्य भावस्तत्ता तया. By reason of your good assignment of the parts of the play to the several actors. This is how Katavema interprets it. It may also be taken to mean सुशिक्षिताभिनयप्रयोगतया. 'in consequence of your having well studied acting.' न किमपि परिहास्यते. Nothing will go amiss in the acting. भूतार्थं सत्यार्थं. The real truth.

Sl. 2. In this sloka the poet proposes to himself the modest standard of excellence viz., the satisfaction of the good, to the just criticism of the good is compared to gold passing through a crucial test. "तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्ति-हेतवः । हेन्रस्सलक्ष्यते ह्यमौ विशुद्धिः श्यामिकिपि वा" Raghu 1. 10. आपरितोपात् परितोष मयादीकृत्य Until they are satisfied. The particle आ expresses the limit exclusive and means 'as far as; until,' प्रयोगविज्ञानं Skill in performance or representation. The word विज्ञान literally means 'the knowledge derived from

wordly experience; conversancy with the arts of painting &c., and with books as the Smrithis, sastras or works on law and other branches of science or literature'; as opposed to ज्ञान which means 'understanding the true nature of good' acquirable only by speculative and abstract meditation. मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" A. K. But, the word here means 'नैपुण्यं' Proficiency स साधु. दोषरहितं. Excellent; without any blemish. बलवत्. Indeclinable. Very well; in a high degree. शिक्षितानां: The mind of eventhose who are very learned is diffident of itself. श्रुतिप्रसादानतः श्रेतः श्रुवणेन्द्रियस्य प्रसादनं ग्रीणनं तस्मात् श्रवणेन्द्रियतर्पणात्. (Other) than the gratification of their ears. अचिरप्रवृत्तं Which has just set in. उपभोगक्षमं. Fit for enjoyment. ग्रीष्मः. प्रसते रसानिधिति The summer, corresponding to the months of ज्येष्ठ and आषाढ. अधिकृत्य. Literally means 'having placed over' i.e., having made it the prominent subject.' Hence 'concerning' 'with reference to.' (उद्दिश्य; कृते).

Sl. 3. This Sloka explains how the summer season is fit for enjoyment. सुभगसलिलावगाहाः (The days) in which it is pleasant to bathe in cold waters. अवगाहः. Another form is वगाहः, the initial अ being dropped. Words of similar formation are अवतंस, वतंस, अपिधान, पिधान. पाटलायाः कुसुमानि The flower of the tree known as '*Bignonia Suaveolens*'; the trumpet flower. प्रच्छाद्यं. प्रकृष्टाच्छाया यत्र तत्स्थानं. A place where there is excessive shade. प्र here gives intensity to the original idea. प्ररिणामरमणीयाः (The days) which are delightful at the close i.e., the evenings are very pleasant to enjoy.

Sl. 4. प्रमदाः. युवतयः. Young and handsome women. ईषदीषच्चम्बितानि. (Gently kissed (by the bees). अवतंसयन्ति अवतंसं कर्णपूरं कुर्वन्ति "तत्करोति तदाचष्टे" इति करोत्यर्थे णिच्. A nominal verb from अवतंस. 'Adorn their ears with.' दयमानाः कुसुमानां सुकुमारत्वादकठोरं स्पृशन्त्यः. The maidens while adorning their ears with these flowers take care that they do not ruthlessly

handle it. सुकुमारकेसरशिखानि. (the flowers) the ends of whose filaments are delicate. अहो, A particle showing surprise or wonder. 2. रागवद्धचित्तवृत्तिः. The feelings of whose minds are attracted (fixed) by the melody (of the song), पाटलायाः कुसुमानि पाटलानि । आलिखित इव चित्रन्यस्त इव. 'As if painted in a picture' रङ्गः. Literally means 'a stage,' theatre or any place of public amusement there it applies to 'audience' or the member of the assembly. This is an instance of जहलक्षणा in which a word loses its primary sense and is used in one which is in some way connected with the primary signification. प्रकरणं. This word generally signifies a species of drama with invented or fictitious plot as Mrichhakati, Malatimadheva &c. But it here means 'a subject of representation.' मिश्राः पूज्याश्च तैः. By your reverence. It is here an epithet of the manager, the plural denoting respect. Those who are faithful to their religion and the laws of their religion and the laws of their country are called आर्याः. प्रयोगेऽधिक्रियतां. Let it be made the subject of exhibition. अनुबोधितः Reminded; put in mind. सम्यक्. Well i.e., at the proper time.

Sl. 5. हारिणा. As applied to गीतरागेण this word means 'alluring.' When taken with सारङ्गेण. it means drawing away from the army.' सारम्. The spotted deer an antelope. एष राजेव दुष्यन्तः. Every dramatic work opens with a prelude in which the audience are made acquainted with the author, his work, the actors and such part of the prior events as it is necessary for the spectators to know; and the conclusion of the prelude should, according to the dramatic rules, prepare the audience for the entrance of one of the *dramatic personæ*, who is adroitly introduced by some abrupt exclamation of the manager, either by simply naming him as in this play or by uttering something which he is supposed to overhear, and to which he advances to reply as in the Mrichhakati and Mudrarakshasa. प्रस्तावना. प्रस्तूयते उल्लिख्यते प्रबन्धार्थः.

अनयेति प्रस्तावना. An introductory dialogue at beginning of a drama between the manager and one of the actors, which after giving an account of the author and his qualifications &c., introduces the audience to the incidents of the drama. मृगानुसारी. आयुष्मन्. O! long-lived one. A respectful address to the king. The profession of driving chariot, like that an attendant of a harem, was a very respectable one in ancient days. And both a chariot-driver and a कञ्चुकी address a king whom they serve as if they were his elders and not mere servants.

Sl. 6. कर्मुकं कर्मणे प्रभवति. Lit., that which is fit for or able to do a work; a bow. ददत् Participle of the present tense of Parasmaipada roots of the third conjugation are declined in the masculine like मरुत् च implies that the eyes are cast simultaneously on both (the king and the antelope) साक्षात्. Before my very eyes. पिनाकिन Siva armed with the bow known as pinaka. At one time Daksha celebrated a great sacrifice for which he did not invite his daughter Sati nor her husband Siva, the chief of the gods. Sati, however, went to the sacrifice, but being greatly insulted threw herself into fire and perished. On hearing this, Siva was very much provoked and according to one account himself went to the sacrifice, completely destroyed it and pursued यज्ञ 'the lord of sacrifice' that fled in the form of a deer, and at last decapitated Daksha. According to another account, Siva is said to have torn off a hair from his matted hair and dashed it with great force against the ground whereupon a powerful demon, Vcerabhadra, started up who was enjoined to destroy Daksha's sacrifice and who in obedience to such a command pursued यज्ञ in the form of deer.

Sl. 7. प्रावीमङ्गभिरामं 'In a manner rendered graceful by bending of his neck.' An. adverb modifying बद्धदृष्टिः-स्यन्दने बद्धदृष्टिः. 'Fixing his glance at the chariot. भूयसा Adjective to पश्चार्धेन. But Katavema would take it as adverbial to बद्धदृष्टिः.

to अनुपतति Loc., Sing. Pres. Part. of पत्, with अनु qualifying स्यन्दते. पथार्धेन पूर्वकायं प्रविष्टः The antelope appears to enter the forepart of the body with his hinder half by contracting it कीर्णवर्मा. The road strewn with grass half-chewed by the deer suggest the course of the deer. &c. The poet here refers to the speed of deer and describes it as flying more in the ground. अनुपतत एव मे. Genitive absolute उत्खातिनी Literally, 'full of excavations' here 'uneven, rugged.' रश्मिसंयमनात् By drawing the reins. विप्रकृष्टान्तरः Separated by longer interval. ते दुरासदः. Difficult to be approached or overtaken. अभीषवः. Reins. निरूप्य. Exhibiting by gesticulation.

Sl. 8. निरायतः. नितरां दीर्घः. long stretched निभृतोर्ध्वकर्णाः. Having their ears erect and immovable. In this sense the word निभृत is rendered by निश्चल. But the word usually means 'secret,' 'concealed,' 'closed' &c. निभृत is therefore explained as meaning 'bent backwards.' The horses bend the ears so as to present the least resistance to the wind; then, they are not erect but fall flat backwards so as to be nearly on the same level with the neck; and this sense appears to be near the original one of 'concealed.' आत्मोद्धतैः. Raised by themselves. अलङ्घनीयाः. Not allowing themselves to be surmounted or touched by the dust. मृगजवाक्षमयेव. As if emulous of the speed of the deer which took to flight in order to save its life. रथं वहन्तीति रथ्याः. Words of similar formation are युग्य and प्रासङ्ग्या. अतीत्य हरितो हरीश्च. Outstripping the horses of the sun and those of Indra.

Sl. 9. This Sloka describes the great velocity of the car कृतसन्धानमिव As if united. The chariot moves so rapidly that even that was divided in half appears to the sight as if united. समरेखं. Straight; in one and the same straight line. नयनयोः. By the great velocity of motion what is naturally crooked appears straight only to the eyes while actually it is not so. व्यापाद्यमानं. व्यापादयिष्यमाणं. This conveys the meaning of the immediate future. प्रगृह्यन्तां Let the horses

be restrained by pulling the ridings आत्मना खेन तृतीयास्त्रीत्वासंख्या-
 पूरकः । स्वयेमकः अन्यौ द्वौ चेत्यर्थः । Literally, 'third by himself
 i.e., himself and two others. वैखानसः. विखनस इदं वैखानस An
 anchorite; a Brahman in the third order of his religious life.

Sl. 10. नखलु The particle खलु shows 'entreaty.' पुष्प-
 राशाविवाभिः. This comparison of the arrow thrown on the
 deer with the fire thrown on a heap of flowers signifies the
 extreme delicacy of the deer. Another reading is तूलाशाविवाभिः
 'like fire upon a heap of cotton' च—च are correlatives and
 mean 'on the one hand—on the other hand.' क—क. The
 repetition of क shows great contrast or unsuitability between
 these two things—वत. A particle expressing pity or com-
 passion. सारपुङ्गाः. Another reading is वज्रसाराः ' (the arrows)
 whose strength is like that of the thunderbolt.'

Sl. 11. साधुकृतसन्धानं. Literally means 'well fitted to the
 bow;' hence 'well-aimed.' वः. Of those who are of the race
 of Puru. प्रहर्तु. The infinitive has here the force of the dative
 प्रहरणाय. पुरुवंशप्रदीपः. The lamp (pride or ornament) of the
 family of Puru. i.e., an illustrious descendant of Puru
 Dushyanta, the descendant of Puru, belongs to the lunar
 dynasty.

Sl. 12. युक्तरूपम्. Quite fit or proper. रूपम् is here added
 in the sense of 'very.' चक्रवर्ती चक्रेभूमण्डले राजमण्डलेवा वर्तितुं
 शीलमस्य or चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य A universal
 monarch who reigns over a चक्र i.e., 'country extending from
 sea to sea.' Imperial sovereign. प्रतिगृहीतं. Note the force of
 the participle which properly applies to the receipt of a
 largess at the hand of a patron. What the king means is
 that he is under great obligation to वैखानस for his blessing.
 कण्वः Name of a sage, foster-father of Sakuntala and progeni-
 tor of the lives of Kanva Brahmans. कुलपतिः गोत्रप्रवर्तकः or कुलं
 मुनिसमुदायः तस्य पतिः A sage who feeds and teaches 10,000
 pupils with free board and lodging On the bank of the
 Malini which appears to have been a right hand tributary of

the Ganges at a distance from Hastinapura. अन्यकार्योत्तिपातः. Interference with the discharge of any other duty.

Sl. 13. तपोधनानां. Those who are rich in penance; ascetics. कियत् 'how much;' 'to what degree.' A bow-string; so called because it was made of tough elastic threads extracted from the Murva plant. मैवीकृणाङ्कः. Having the marks of scars caused by the bow-string. अपि when used at the beginning of a sentence introduces a question. सोमतीर्थ. सोमेन तपस्तप्त्वा कृतं तीर्थ. It is a place of pilgrimage in the west of India, on the coast of Guzarat, near the temple of Somanath. It is so called because Soma or the moon was here cured of the consumption brought upon him by the imprecation of his father-in-law Daksha. It is also known by the name *Prabhāsa* साधयामः. समिदाहरणाय गच्छामः. The root साध् here means 'to go one's way; to depart आत्मानं ourselves. The singular is used for dual and plural. आभोग means 'region;' extent (of territory).

Sl. 14. नीवारः. Rice growing wild or without cultivation. शुकगर्मकोटराः. Hollows filled with parrots. मुख. Opening or entrance. प्रलिग्धाः. Oily; greasy. इहुदी. Name of a tree from the fruits of which hermits used to get oil. It is also known by the names of तापसतरुः and मुनिपादपः. It is likewise stated in Act II विश्वासोपगमात्. From having acquired confidence. अभिन्नगतयः. Without changing their gait. तोयाधारपथाः. Paths leading to the reservoirs of waters. Note that the word पथिन् is changed to पथ at the end of Tatpurusha compounds. वल्कलशिखानिघ्नन्दरेखाङ्किताः. These paths are marked with lines of water formed by the drippings from the ends of the garments made of bark, and this indicates that the place is a hermitage. उपपन्नं युक्तं Just as it should be. उपरोधः पीडा. Disturbance. यावत् and पुरा when used with verbs in the present tense will give them a future significance. विनीतवेष्टेण With a modest dress. नाम has here the sense of 'indeed.' उपनीय. 'Taking away from his body'.

अर्द्रपृष्ठाः Literally, let them be made wet-backed i.e., let them be washed and refreshed. Any omen such as the throbbing of the arm or eyelid.

Sl. 15. शान्तं शमप्रधानं रागद्वेषादिरहितं. This hermitage is tranquil i.e., it is a peaceful spot undisturbed by passion or emotion. स्फुरति च बाहुः. My arm throbs. The palpitation of the right eye or the right arm is universally believed to be a good omen leading to an unexpected union with a beautiful woman; and the same in a woman if the palpitation is in the left eye or left shoulder. भवितव्यानां. Of what must necessarily happen; of that which is destined to happen. भवन्ति. Exist i.e., have effect; have their sway. अये. An interjection showing 'surprise or wonder' and may be translated by 'Ah! O!' दक्षिणेन वृक्षवाटिकां. To the south of the grove of trees. Words expressive of direction ending in एन- such as दक्षिणेन, उत्तरेण &c., govern the accusative or genitive of the place with respect to which the direction is shown. स्वप्रमाणानुरूपैः. Suited to their size i.e., not too large for woman to carry. Or Proportioned to their strength. मधुरम् Charming; attractive; agreeable. Appearance.

Sl. 16. शुद्धान्तः. The inner suite of apartments assigned to women in a king's palace, called also अवरोवः or 'private quarter' यदि has here the force of तु. The sense is that such a beautiful form is rarely met with even in the inner apartments of the palaces of kings; दूरीकृताः. Literally 'thrown at a distance; 'hence, 'put to shame; 'surpassed.' प्रतिपालयामि. I shall wait i.e., I shall watch their movements. यथोक्तव्यापारा. Engaged in the manner described above i.e., pouring water to the trees. हल. Indeclinable. A vocative particle used in theatrical language in addressing a female friend. नवमालिका. A kind of jasmine with large flowers much frequented by bees for its delicious perfume and abundant nectar. लव्वा. Tender; delicate आलवालं A basin or trench for water

around the root of a tree. Brotherly affection. सोदरः literally means 'coming from the same womb,' then it came to mean brother.' Words of similar formation are सपत्नी 'having the same husband' and सनामन् 'having the same name' &c कथं. असाधुदर्शी. One wanting in discrimination' तत्र भवान्. His reverence; his honour. काश्यपः The Sage Kanva. He was the descendant of Kasyapa who was the son of Marichi, the son of Brahma and one of the seven *Prajāpatis*. As a sage and Brahman, Kanva might particularly claim Kasyapa as his progenitor. आश्रमधर्मे. To the duties of the hermitage.

Sl. 17. अव्याजमनोहरं. Naturally beautiful, artless| charming. तपः क्षमं. Able to endure penance; capable of undergoing austerities. नीलोत्पले. A blue lotus. धारा. The edge. समिद्धतां The fuel plant. व्यवस्यति Attempts. Present 3rd person singular of सो with वि and अव. पादपान्तर्हित एव. Concealing myself behind the tree so as to be unobserved by Sakuntala and her friends. विस्मयं Fearlessly i.e., without raising her suspicions. अतिपिन्द्वेन. Tightly fastened. The Calcutta edition inserts the following before काममनुरूपं इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना बल्कलेन ।

वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां कुमुममिव पिन्द्वं पाण्डुपत्रोदरेण ॥

It may be thus translated :—'This lovely form of hers, with the bark garment concealing the expansion of her bosom having a fine knot tied on the shoulder, does not fully exhibit its own gracefulness like a flower enclosed in a faded leaf.' कामं अत्यर्थं Very much. अस्या वयसोनुरूपं. This bark dress is extremely ill-suited to her age. न पुष्यतीति न. It really does act as an embellishment to set off the beauty of her person. Two negatives in Sanskrit make an assertion emphatically positive.

Sl. 18. सरसिजं. Literally 'produced in a pond;' hence, a lotus. This is an instance of *Aluksamasa* in which the case terminations are not dropped but are retained. अनुविद्धं.

This word literally means 'pierced or bored;' but here it means 'overspread or encircled.' शैवल. A kind of aquatic plant which spreads itself over ponds and interweaves itself with the lotus; मूष. अपि. Though; even; even if. हिमांशुः. Literally 'having cool rays,' the moon. The speck or spot on the moon. It is considered by some to resemble the form of a deer. Hence the name हरिणाङ्गः. लक्ष्मी Beauty; splendour. The speck of the moon though dark heightens her own beauty. अधिकमनोज्ञा. She is naturally beautiful and she appears more lovely in this bark garment. तन्वी. A delicate or slender woman. किमिव. इव is added to interrogative pronouns and their derivatives in the sense of 'possibly;' 'I should like to know.' मधुराणां Naturally beautiful. वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः. वातेन ईरिताः पल्लवा एवाङ्गुल्यस्ताभिः. The young shoot of the Kesara tree set in motion by the wind are here described as its fingers bidding Sakuntala hasten as it were towards it. केसरवृक्षकः. The Vakula tree. यावत्संभावयामि I shall honor or pay my respects to the tree. The act of pouring water is implied by this expression. अत्रैव By the side of the tree. उपगतया. समीपस्थितया. लतासनाथः. नाथः सहायः तेन सहवर्तत इति सनाथः लतया सनाथा. लतायुक्त इत्यर्थः. The word सनाथ literally means 'having a master or lord.' It is used in this sense in 'सनाथा इदानीं धर्मचारिणाः' S. I. where the ascetics are said to be possessed of a guardian or protector in Dushyanta. But, here, the meaning is 'endowed or furnished with; joined; united.' प्रियंवदा. प्रियं वदतीति Note the pun on the word. It literally means 'one who speaks sweat is agreeable; and Sakuntala remarks that Priyamvada was significantly so named as what she spoke was agreeable to Sakuntala.

Sl. 19. अधरः applies to the lower lip as well as to the lip in general. विटप. Branch; twig. यूनोभावः यौवनं. Youthfulness; prime or bloom of youth. लोभनीयं Attractive;

charming. संत्रद्ध. सर्वतो व्याप्तं Pervades. कोमल Tender. स्वयं-
 वरवधूः. स्वयमेववृणीते स्वयंवरा सा चासौ वधूश्च Self-elected bride.
 The election of a husband for one's self by a princess or a
 daughter of a Kshatriya at public assembly of suitors held
 for the purpose is called स्वयंवरः सहकारः. सह (युगपत्) किरति
 सौरमं दूरादेवेति A very fragrant mango tree. It. VIII. 60.,
 where reference is made to its marriage with the *Phalini* or
Priyangu. वनज्योत्स्ना Literally, the moonlight to the grove.
 मिथुनं A pair. नवकुसुमयौवना. The Vanajyotsna is said to have
 acquired its blooming youthfulness by its fresh blossoms
 वद्धपल्लवतया. संजातकिसलयत्वेन. By the state of young shoots be-
 ing formed on it. The instrumental case of the abstract
 noun has the sense of 'by the reason of' 'on account of.'
 अतिमात्रं. Very much; very attentively. न खलु विभावयामि. I do
 not see or understand. अनुरूपः Fit; proper. अपिनाम. Would that
 वरः A husband. मनोरथः Literally 'the car of the mind;' 'a
 wish or desire.' आवर्जयति Bends; inclines so as to pour
 down the water in the basin of the trees. अपिमान. Can it
 possibly be? असवर्णक्षेत्रसम्भवा. Born of a woman not of the
 same class i.e., born of different caste. A Brahmin might
 marry a woman of his own Varna and even a woman of the
 three inferior castes. A Kshatriya might marry a woman
 of his Varna and even a Vaisya or a Sudra woman, but not
 a Brahmin Woman. The king desires Sakuntala to be
 असवर्णक्षेत्रसम्भवा as she would be ineligible as the wife of a
 Kshatriya, if, as he imagines, she be of exclusively Brahmin
 origin both on the father's and on the mother's side. अथत्रा =
 पक्षान्तरे. This is used to counteract a previous statement. कृतं
 Indeclinable, having the force of अलं 'away with;' 'enough'
 and always governs the instrumental case.

Sl. 20. क्षत्रपरिग्रहक्षमा. Capable of marriage with a
 Kshatriya. आर्य. Honourable; noble. अभिलाषि. अभिलाषोऽस्यास्तीति.

Has conceived a longing for her. सन्देहपदेषु वस्तुषु, With respect to matter which are subject of doubt. प्रमाणं प्रमीयतेऽनेन. Lit., 'that by which anything is measured;' hence, a criterion or standard of truth; a decisive guide; an authority. When words like पात्रं, आस्पदं, स्थानं, पदं, भाजनं and प्रमाणं are used as predicates they are always in the singular number and neuter gender. प्रवृत्तयः. Tendencies; तत्त्वतः. Accurately; rightly. अम्मो. A particle of exclamation having the sense of 'to the rescue,' 'help.' मधुकरः. Lit., a honey maker; a bee. वदनं अभिवर्तते. Literally, turns towards or flies at my face i.e., attacks. भ्रमरवाधां The pain caused by the bee.

Sl. 21. यतः and ततः mean 'in whichever direction;' 'in that direction' षट्चरणः, Lit., a six-footed insect; a bee. अकामापि Though uninfluenced by love. दृष्टिविभ्रमं. The rolling motion of the eyes indicative of amorous feelings.

Sl. 22. अपागः. The outer corner or angle of the eye. नेपथुः Tremor. A derivative from the root वेप्. Words of similar formation are:—दवथुः, स्फूर्जथुः. रतिसर्वस्वं. The all-in-all or highest essence of sexual pleasure. अधरं पिबसि. The expression means 'to kiss.' तत्त्वान्वेषात् Because I wait to ascertain the truth of her origin. हताः. Ruined; disappointed. कृती. One who has gained the object of his desire; hence fortunate. दुष्टः. The wicked insect viz., the bee. विरमति. The root रम् 'to sport' is usually Atm., but preceded by the prepositions वि, आ and परि it is Paras. दुर्विनीतेन. Ill-behaved. के आवां परित्रातुं What are we to rescue you, Call for Dushyanta's aid. नाम. Indeed. राजभावः. My royal character i.e., my being king Dushyanta. राजमावस्त्वभिज्ञातो भवेत्. That I am the king will become known to them. The king carefully avoids revealing himself in his conversation with Sakuntala and her friends. He says पौरवे वसुमतीं शासति and not मायि शासति.

Sl. 23. पौरवे शासति. While the descendant of Puru rules the earth. शासति. Locative of the present participle of शास् used here absolutely. वसुमती The earth. कर्मणोः कृति." अविनयं. Rudeness. मुग्धासु. Innocent. अत्याहितं Great danger अपि तपो वर्धते. Does your penance prosper; I hope that your devotion prospers. This was the regular form of salutation on meeting a Brahmin. Compare:—'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयं । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥" Manusmriti II. 117., where it is stated that on meeting a Brahmin one should enquire after his कुशलं i. e., of his acts of penance which are liable to be impeded by evil spirits. अतिथिविशेषलाभेन. By the acquisition of a distinguished guest उटजः. Cottage; hermitage being mostly made of grass or leaves.

अर्घ्यं. A material of worship; a respectful offering to venerable persons. The chief ingredients of this offering are:—“आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिल्लण्डुलम् । यवस्त्रिद्वार्यकश्चैवाष्टाक्षोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः ।” सूनुतया गिरा. By kind and sincere words. आतिथ्यं Hospitable reception (Compare Manusmriti, where it is stated that grass to sit on, space to lie down, water to wash the feet and quench the thirst and kind yet sincere speech are never refused in the houses of the good. सप्तपर्ण A tree having seven leaves on the stalk also called विषमच्छदः. 'having odd number of leaves' and विशालत्वकं 'having a broad bark'. आत्मगतम्. To one's self. किं नु खलु. 'How is it; 'how can it have happened; 'how can it possibly be.' तपोवनविरोधिनः, Inconsistent with (the dwelling in) a forest devoted to penance. विकारः. Change of mind; passion. गमनीया 'I am subjected to,' 'have become susceptible of,' friendship.

जनान्तिकम्. Aside to another standing near. चतुरगम्भीराकृतिः Courteous; polite. प्रभाववानिव. Like one

possessed of majesty. प्रकाशं Aloud; audibly, opposed to आत्मगतं कतमः. Which out of many. राजर्षि A royal sage; a man of the Kshatriya caste who, by his pious life and austere devotion comes to be regarded as a Rishi, such as Pururavas, Janaka and Visvamisra. विरहपर्युत्सुकजनः. With its people anxious on account of your separation. पदमुपनीतः. Brought to the point of or subjected to. कथमात्मानं निवेदयामि. How shall I disclose myself. आत्मापहारः. Concealment of oneself. This is considered to be sinful. भवति Vocative of भवति. A Brahmin should be addressed with the respectful pronoun भवत् and to any woman not related by blood the address भवती is to be used. The king Dushyanta had some difficulties as to the manner of disclosing himself. If he had disclosed himself, his object of conversing with Sakuntala would have been frustrated. If, on the other hand, he hides his real character he will have to tell a lie. So he equivocally says पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः thereby meaning apparently that he was appointed by his Majesty Dushyanta, the descendant of Puru. But the real or implied meaning is that he was appointed by his father, as Dushyanta's father was also a पौरव. अविघ्नक्रियोपलम्भाय. For the purpose of ascertaining whether the religious rites are free from obstruction. (धर्मारण्यं) A sacred or penance-grove: a wood inhabited by ascetics. सनाथाः. possessed of a guardian. धर्मचारिणः. Those who perform religious duties. शृङ्गारलज्जा. Abashment caused by the sentiment of love. उभयोः. Of both i. e., of Sakuntala and Dushyanta. आकार is here used in the sense of 'gesture' i. e., the expression of the face giving a clue to one's inward thoughts or mental disposition.

जीवितसर्वस्वेनापि. The double meaning of this expression, is noticeable. On the one hand, it means fruits, roots &c.

which were the chief food of the hermits and consequently constituted their whole subsistence and wordly treasure. On the other hand, it is applicable to Sakuntala, who was the most valuable possession of Kanva. She was as it were his life. So, in reply to Sakuntala's question ततः किं भवेत् they (Anasuya and Priyamvada) say that he would make that distinguished guest happy by offering him the best of his substance and property, thereby indirectly referring to Sakuntala. अपेतम्. Get off. Imperative second person dual form of इ 'to go' with अप. हृदये कृत्वा. Having construed something in your mind; having cogitated in the mind. सखीगतं Relating to your friend (Sakuntala). शाश्वते ब्रह्मणि. Constant practice of continence. कौशिक इति गोत्रनामधेयः । Visvamitra. He was the great-grandson of Kusika, being the son of Gadhi, the son of Kusanabha, the son of Kusika or Kusa प्रभवः The operative cause; the origin of being i. e., father. उच्छ्रितायाः. प्रसवानन्तरं स्वमात्रा मेनकया परित्यक्तायाः. Sakuntala was the daughter of Visvamitra by the nymph Menaka who was sent down by Indra to disturb the sage's austerities. When Manaka went up to the heaven she left the child in a solitary forest where she was taken care of by Sakuntas or birds, whence she was called Sakuntala. She was afterwards found by the sage Kanva brought up as his own daughter. Hence Kanva is said to be her father.

गौदमी. An epithet of Godaveri. किमपि जातशङ्कैः With suspicion caused by something अप्सराः. A class of female divinities or celestial damsels who reside in the sky and are regarded as the wives of the Ghandharvas. They are very fond of bathing, can change their shapes and are endowed with superhuman power. नियमः Penance; devotion; religious austerities विघ्नकारिणी. Indra, the king of the gods is represented as being in constant dread of sages practising potent penances and as sending down celestial damsels such

as Menaka, Urvashi, Rambha &c., to beguile the minds of those who have attained a high degree of excellence in their practise of *Tapas* so as to mar the effects of the austerities practised by them, the notion being that one who attains perfection of *Tapas* becomes so powerful as to supersede Indra and usurp his throne. समाधिः. This word literally means 'perfect absorption of thought into the one object of meditation viz., the Supreme Spirit' here penance. वसन्तो-
दारसमये In the bloom of the vernal season. उन्मादयितु. Literally, that which causes to go mad or be intoxicated. परस्तात्
Indeclinable. Afterwards; the sequel. अयंकि. A particle showing assent meaning 'exactly so'; 'quite so'.

Sl. 24. प्रभातरलं ज्योतिः. Flame having a tremulously radiant flash; the lightning proceeds not from any terrestrial cavern but from the clouds in the sky, so, Sakuntala cannot be of mortal birth लब्धावकाशो मे मनोरथः My desire has found scope. परिहासोदाहृता The choice of a suitable match uttered in joke by Priyamvada.

नायक. The hero of the drama; here Dushyanta. वक्तुकामः The words कर्म्मि and मनस् having the sense of 'desire' 'inclination' &c. are frequently used with the infinitive form with the final म् dropped and form adjectives. अङ्गुल्या तर्जयति. Threatens her with her finger.

अलं it may sometimes be used with an instrumental, but like खलु it may sometimes be used with an indeclinable particle ending in त्वा and य, नाम. "Indeed"; "Surely".

Sl. 25. वैखानसं व्रतं धर्मै. The vow which is performed by a hermit and that consists in always living in the woods. आ. प्रदानात्. A seperable word. Up to the period to her marriage. मदनस्य व्यापारोधि Hindering all amatory actions मदिरक्षणवल्लभाभिः. Dear to her an account of their fascinating

eyes. आहो. A particle of doubt used in stating an opposite alternative (पक्षान्तरे). अत्यन्तमेव. Ever; to the end of her life धर्मोच्चरणेऽपि. Even doing religious duty सङ्कल्पः. Resolution इयं प्रार्थना. The desire Kanva to give her away in marriage to a suitable husband. दुरवापेयं खलु प्रार्थना meaning 'this desire is rather difficult to be accomplished'

Sl. 26. साभिलाषं Cherish now a desire for her. सन्देहनिर्णयः. Arriving at positive certainty on a doubtful point. The doubt here referred to is found in sloka 20. If Sakuntala were a Brahmin woman, as Dushyanta suspected, she would have been as inapproachable to him as the flame of fire. असम्बद्धप्रलापिनी. Talking nonsense. गौतमी was the sister of the sage Kanva. अतिथिविशेषं Distinguished guest.

Sl. 27. वारितप्रसरः. Dushyantha feels just as if he had gone and turned back; he did not really move from his place. सङ्ग्रामङ्ग. With a frown. वृक्षसेचने &c. Thou owest me two sprinkling of trees i. e., you owe me the labour of watering two more trees. मे. Dative. In the case of the root वृ 10th Con. the person to whom something is due (the creditor) is put in the dative case. आत्मानं मोचयित्वा Having freed yourself from the debt of watering the trees. भद्रे is often used in the sense of 'my good lady'; 'my dear madam'.

Sl. 28. ह्यस्त. Drooping. Inordinately; excessively. अद्यपि Even now i. e. even after having ceased watering the trees. प्रमाणाधिकः. More than usual. स्तनवेपथु Heaving of the breast. बद्धं Formed. जालकं Literally, a network; hence collection. "तस्य कर्कशविहारसम्भवं खेदमाननाविलम्बजालकं" IX. 68. Raghuvāmsa. कर्णशिरिषरोधि The drops of perspiration would impede the play of the pendent Sirisha flower by causing it to adhere to her cheek. पर्याकुलाः. Scattered; dishevelled. मूर्धजाः. The heir of the head. एकहस्तयमिताः Held together in one hand

the other hand being engaged in lifting up the waterpot. This ring is probably that which was afterwards given to Sakuntala and which served as अभिज्ञान or token of recognition. नाममुद्राक्षराणि उत्कीर्णानि दुष्यन्त इत्यक्षराणि The word परिग्रहः may be taken either in the sense of a 'servant' or a 'gift,'. In the former case अयं refers to the speaker, the meaning being that he is only the king's servant and that he should not be mistaken to the king himself merely because he wears the ring. In the latter case अयं signifies the ring and means that the ring is a gift from the king. Another reading is राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् ॥. अथवा महाराजेन. Although the king does not like to reveal himself, Anasuya, understands him and so indirectly say this. यद्यात्मन प्रभविष्यामि. If I am master of my own self. कुतः. Whence; why so; this is often used where a previous statement is supported by some argument and may be translated by 'because.'

Sl. 29. This sloka assigns the reason for his saying लब्धावकाशा मे प्रार्थना. आननसंमुखीना. With her face towards my face. अभिमुखं. Directly opposite to me. कसं. Granted that मूयिष्ठं. An adverb. For the most part; mostly सत्त्व. An animal.

Sl 30 तथाहि. For so; for this. विषक्त. Hung on; suspended. परिणताक्षप्रकाशाः. Having the redness of the setting sun. शलभसमूहः. A multitude of grasshoppers; locusts.

Sl. 31. बलयः That which encircles; a coil. पाशः. A binding rope; a tether मूर्तः=मूर्तिमान्. Embodied; a corporeal. This word is probably used to distinguish this impediment to the sacred penance of the hermits from the hindrance caused by Rakshasas and other evil spirits who are the determined enemies of piety. स्यनन्दनालोकाभीतः. The fact of the elephant's being frightened at the sight of the chariot indicates that it was a wild elephant unaccustomed to the busle

of the army. चिक्. An interjection of 'censure' meaning 'fie' सैनिका Better to have पौराः. उपरुन्धन्ति= Disturb. असम्भावितचि-
यिसत्कार The two friends were ashamed to request the king to
pay another visit as the hospitality they had shewn him
during his first visit was, in their opinion, very poor.

पुरस्कृतः=सत्कृतः. Honored i. e., hospitality entertained as
a guest.

सव्याजं विलम्ब्य. Making some pretext for delay. The
king says that after seeing Sakuntala he is slakened in his
anxiety about returning अनुयात्रिकान्. Followers. शकुन्तलाव्यपारात्
=शकुन्तलागोचरप्रवर्तनात्. From eugaging myself about Sakun-
tala.

Sl. 32. पुरः Forward i. e. towards my army. पश्चात्.
Backward i. e. towards Sakuntala. Note the contrast be-
tween गच्छति and धावाति. His body moves slowly onward
while his heart restlessly runs backward towards Sakuntala.
असंस्तुतं. A kind of cloth produced in China; silken cloth.
Just as silken cloth attached to a banner is borne against the
wind and flutters in an opposite direction, so the king's rest-
less heart runs back to Sakuntala while his body unwilling-
ly moves onward.

ACT II.

विषण्णः. Sad; grieved. विदूषकः. The humorous companion
and confidential friend of the hero in a play. His business is
to excite mirth by his quaint dress, speeches, gestures &c. and
by allowing himself to be made the butt of ridicule by almost
everybody. Addicted to the chase; वयस्यभावेन. By being an
associate. The word वयस्य literally means 'a companion
about the same age'. आहिण्यते=पर्यव्यते. Passive present tense
of हिङ् I. Atm. with आ 'to wander' 'to roam about'. Under-

stand अस्माभिः after this. पत्रसङ्करकषायाणि Astrigent by the mixture of the leaves shed by the trees. कटूनि. Ill-smelling; having a bad smell. अनियतवेले. At irregular hours. शूल. An iron prong on which meat is roasted. निकामं. To one's satisfaction; सहति प्रत्युषे. At the very earliest dawn. दास्याः पुत्रः The son of a female distinguished from दासीपुत्रः which means one actually born of a slave. वनग्रहणं The act of surrounding and taking possession of the forest for the purpose of hunting the animals therein, कोलाहलः. A loud and confused noise; an uproar. न निष्कामति. Is not over; does not come to an end. इयता By this much; even with all this trouble. गण्डस्योपरि पिट्का संवृत्ता. A proverbial expression. It literally means 'a new boil has arisen upon an old one'. Stripped of the metaphor, the expression means that in addition to the existing misery a fresh grievance has occurred अवहीनेषु. पश्चात्स्थितेषु. While we were left behind. ममाधन्यतया. By my misfortune. का गतिः. What is to be done; यवनी. It appears from dramas that Yavana girls were formerly employed as attendants on kings particularly to be in charge of their bows and quivers. Vidushaka feels sorry for the approach of the king as he is अङ्गभङ्गविकलः. (Crippled by palsy or paralysis of limbs. दण्डकाष्ठं A wooden-staff.

Sl. 1. कामं. Indeed न सुलभा. Is not very easily attainable subservient to the sage and at his disposal. तद्भावदर्शनेन. By the expressions of love (by means of gestures &c.) अकृताशंसि. Even though (love) has not accomplished its object. रति. Pleasure or enjoyment. उभयप्रार्थना. The desire of both of us each to gain the other. The very idea that we love each other contributes to make me happy. एवं Thus i. e., by judging the state of his beloved's feelings by that of his own

Sl. 2. स्निग्धं. With love or affection. मा. A particle of prohibition joined with the Aorist अगाः with the augment अ

dropped. सासूयं. Jealously ; with anger. मत्परायणं. As having reference to myself. अहो. A participle showing surprise तथा स्थित एव Still in the same position, i. e., leaning on his staff as if crippled by paralysis of his limbs हस्तपादं. हस्तौ च पादौ च तथोत्समाहारः. When in a Dwandwa compound the limbs of the body are put together the compound is neuter and singular. प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः. न मे I cannot extend my arms and legs, i. e., they do not go forward. गात्रोपघातः Paralysis of your limbs. कुतः &c. Vidushaka means to say that the king himself is the cause of his crippled state. वेतसः A large cane ; reed ; कुञ्जलोलां विडम्बयति. Imitates the posture of hump-backed ; is bent down. एतादृशं. आकुलप्रदेशे. In a wild unfrequented region like this. यत्सत्यम्. to speak the truth प्रत्यहम् An Avyayibhava compound. Every day. मृगयाविरुद्धम् My mind is disinclined to the chase.

Sl. 3. अधिज्यं. Having the bow-string stretched. आहितसायकं Having the arrow fixed on it. मुग्धविलोकितोपदेशः. Instruction in the art of throwing beautiful glances. अरण्यैः रुदितं. A proverbial expression meaning 'a cry in the wilderness ;' शावशेषं मे वचः. In the dramas Vidushaka is usually represented as a glutton. The word किं means निर्वापारस्थितिः i. e., the state of having no other occupation ; leisure. सुगृहीतः क्षणः My leisure is at your disposal. दौवारिक. A warder ; a door keeper. मया. A lord ; master. The word दृष्टदोषापि literally means 'having the neck uplifted' hence 'prepared', 'ready' 'on the point of' doing anything. आस्फालनं. Although considered to be productive of evil effects.

Sl. 4. आस्फालनं. Drawing ; rubbing कूरपूर्वं Whose forepart is hardened. स्नेहलेपैरभिन्नम् Having not even a particle of perspiration. अपचितमपि reduced in bulk ; though growing thinner and losing flesh. गृहीतश्वापदम् With its beasts tracked. The

commander informs the king that the wild beasts in the forest have been tracked to their very lair and that the delay is caused only by the king. निदर्शनं. An example; an instance.

Sl. 5. This sloka describes the wholesome effect of the chase. मेदश्छेदः The removal of corpulence or fat of the body. मेदः. A secretion causing fatness. One of the seven *Dhatu*s of the body and supposed to be in the abdomen. It is to the flesh what the marrow is to the bones. उत्थानयोग्यं. Fit for manly exertions and easy movement. विकृतिमत्. Affected by various emotions. By hunting one becomes familiar with the varied passions of the wild beasts by observing how they are variedly affected by fear and rage. लक्ष्ये-चले. In moving objects which are aimed at such as birds in the sky or a deer running. व्यसनं Vice; evil habits. Hunting is condemned as one of the ten vices of kings and is reckoned amongst the *four* most pernicious miseries. अक्षमवान्प्र-कृतिमापन्नः. Vidushaka means to say that the king is now in his natural state i. e., he is no longer eager for hunting and that he does not therefore need the advice of the commander. जीर्णशृङ्गः. An old bear.

Sl. 6. गाहन्तां. Let them agitate or stir निपानं. Literally, a place or a trough near a well for watering cattle; here, any reservoir of water. छायावद्वृक्षदम्बकं. Assemble in groups beneath the shades of trees. रोमन्थः Ruminating chewing the cud. विस्मृत् यथेष्टं. Without being disturbed, मुस्ता. A kind of root eaten by swine. क्षतिः uprooting; tearing. There is an instance of प्रक्रममङ्ग or break of symmetry in the third line of the verse. Generally प्रक्रममङ्ग is either in experssion or construction. यत्प्रभविष्णवे रोचते. As it pleases your lordship In the case of the root रुच्. 'to like' and others having the same signification, the person or thing that is pleased or satisfied is put in the dative case.

Sl. 7. शमप्रधानेषु. In whom self-control is predominant दाहात्मकम्. Capable of burning: तेजः. Energy. स्पर्शानुकूलः Favourable to the touch; cool. सूर्यकान्त Literally, 'beloved by the sun' 'the sun-gem'. It is a crystallens that emits burning heat when acted upon by the rays of the sun अभिभवः. Defiance; insult. अन्यतेजोऽभिभवात्. When applied to ascetics, this word means 'when they are insulted by other creatures known for their might and energy'. When applied to सूर्यकान्त it means 'when acted upon by other forces viz., the rays of the sun'. चंसितस्ते उत्साहवृत्तान्तः. Your arguments for exertion on the chase have fallen to the ground भवत्स्यः refers to the Yavana women that accompanied the king. निर्मक्षिकं, मक्षिकानां अभावः. An Avyayibhava compound. Free from flies. अनवासचक्षुःफलोसि You have not obtained the fruit of your sight. सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति. Every one regards all that is his own as beautiful. आश्रमललामभूता. Who is the ornament of the hermitage. अहम् &c. I will not give him an opportunity of speaking about her.

Sl. 8. सुरयुवतिसम्भवं. Sprung from the celestial nymph Menaka. किल. As they say तदुज्जिताधिगतं. Abandoned by Menaka and taken possession of by Kanva. अर्कः. The sun-plant. A small tree with medicinal sap and rind. The comparison indicates that Sakuntala though under Kanva's support cannot be said to be his natural daughter like the jessamine flower which though fallen on the sun-plant cannot be said to be the outcome of the sun. पिण्डखर्जूरानि. The fruits of a kind of a date-tree, hence the neuter gender.

तिन्त्रिणि. Tamarind. क्षीरलपरिभाविनः. Slighting the beautiful ladies of the herem.

Sl. 9. परिकल्पितसत्वयोगा. In whom a combination of the properties of life was brought together, i. e., who was endowed with life. रूपोचयेन. By collecting together such models

of beauty as the moon, lotus &c. स्त्रीरत्नं. The loveliest of women. विभुत्वं. Matchless; extraordinary. अलून. All-powerless.

Sl. 10. कररुहः Unplucked, i. e., still remaining on the branch कररुहः A finger nail. अनाविद्धम्. Unperforated; unbored. अखण्डं. Full; unimpaired. अनघं. Faultless. समुपस्थां स्यति. Will bring forward; propose. लघु. Quickly; speedily. इक्षुदीतैलचिकणशीर्षस्य. Whose head is greezy with the oil of इक्षुदी. हस्ते पतिष्यति Will fall into the hands, i. e., be wedded to a (hermit). परवति. Not master of herself; dependant. गुरुजनः. Kanva. भवन्तं How is her eye-love regarding you; how is she disposed towards you. Note that the word अन्तरेण 'with reference to' 'regarding' governs the Accusative case. दृष्टिरागः. Love or liking as expressed by an exchange of glances

Sl. 11. संहतं. Was withdrawn. अन्यनिमित्तकृतोदयम्. Was raised from some other cause from love. निनयवारितवृत्तिः. Whose action was checked by modesty. An adjective qualifying मदनः न विवृतः. *Lit.* was not fully displayed by her.

किं नु खलु &c. Do you respect her to seat herself on your lap as soon as you were seen? मिथः प्रस्थाने. At our mutual departure. The word शालीना literally means 'one who is fit to remain in a room;' hence, 'one who is bashful or modest.' कामं To a great degree.

Sl. 12. अकाण्डे Suddenly. तन्वी. A delicate or slender woman. कतिचित्, कति is always declined in the plural only; when followed by चित्, चन or अपि it loses its interrogative force and becomes indefinite in sense, meaning 'some' 'several,' 'a few.'

पाथेयं. Provender or provisions for a journey.

The expression as a whole means 'be prepared to start on the enterprise of winning her hand' अपदेश. Pretext सकृदपि एकवारमपि; एकदिनमपि. Even for a single day. नीवारषष्ठभागं. The sixth part of the wild rice. The foresters pay a sixth of the *Nivara* corn as the revenue to the king. अन्यद्भागं. A different kind of tribute. रत्नराशीनपि विहायामिनन्ध. Which should be valued more than the heads of precious stones.

Sl. 13. वृष्येभ्यः. From the four classes of Brahmins, Kshatriyas, Vaisyas and Sudrās. आरण्यकाः Inhabitants of the woods; here Rishis. हुन्त. An exclamation of pleasure. प्रतिहारभूमिं. The threshold; the station door-keeper. अविलम्बितम्. Without delay. प्रवेशय. The present tense is here used for the immediate future. राज्ञो वपुषो विश्वसनीयता. The king's person though possessed of splendour has the quality of inspiring confidence.

Sl. 14. अध्याक्रान्ता. Occupied; taken possession of. The words सर्वभोग्ये and रक्षायोगात् are capable of double interpretation. As applied to the king सर्वभोग्ये आश्रमे means 'an order of life where all can find support' i. e., गार्हस्थ्य 'the life of a householder'; people in the other stages of life depend upon the householder for their maintenance.

As applied to the sages the expression means 'a hermitage opened for enjoyment to all those who came guests such as the religious students &c'. Similary रक्षायोगात्. As applied to the king means प्रजापरिपालनात् 'by reason of protecting the subjects'. As applied to the sages the expression means 'by practising Yoga by which the human soul may be completely united with the Supreme Spirit and absolution secured by deep abstract meditation and concentration of the

mind'. The word तपस् as applied to the king means (religious merit). Where the sages are said to confer upon a king in return for the protection afforded by him a *sixth* part of the merit of their penance which is imperishable. As applied to the sages it means austerity or religious privation voluntarily undergone under the belief that it produces 'religious merit accompanied by supernatural powers.'

बलमित्सख A friend of Indra- At the end of compounds सखि is changed to सख. Indra is called बलमित् as he is said to have killed the demon बल amongst others.

Sl. 15. उदधिश्चामसीमां. Whose boundaries are darkened by the oceans. कृत्स्नाम्. Whole; entire. नगरपरिघांशुबाहुः. Having arms as long as the bar of city-gate. भुनक्ति. The root भुज् is Atm. except in the sense of protecting आशंसन्ते. The root शंस् with आ means 'to wish,' 'to hope for.' पौरुहूते Pertaining to Indra. Literally, 'invoked by many;' Indra वज्र. A thunderbolt; अभिवादये भवन्तौ. I salute you.. अभिवादन or reverential salutation of a superior by an inferior is generally of three kinds. स्वास्ति भवते. Note that स्वास्ति governs the dative. उपहरतः. Offer as a present. Known to the dwellers of the hermitage. Past participles ending in त are used in the genitive when they are used in the sense of the present tense. इहस्थः. Being here i. e., it is known to these living in the hermitage that you are here. असान्निध्यात्. Owing to his absence. The sage Kanva is gone to Somnathirtha, रक्षांसि. This is always neuter. Demons. आश्रमः सनाथीक्रियताम्. Let the hermitage be made the possessor of a guardian.

Sl. 16. पूर्वेषां. Of your ancestors. युक्तरूपम्. The suffix रूपम् has the force of intensity. आपन्नाः. Distressed. अभयसद्वत् Lit., the sacrifice of vouchsafing a promise of safety.

दीक्षितः. Lit., one who prepares himself for the performance of sacrifice. The descendants of Puru have performed the initiation ceremony for the sacrifice of removing the fear of the distressed.

अनुपदम्. An Avyayibhava compound. Lit. following your footsteps i. e., immediately after you. विजयस्व. The root जि when preceded by वि and परा becomes Atmanepada सपरिवाहम्. With an outlet flowing. i. e., very great. अपेक्षते awaits.

अम्बामिः. The plural is here used to show respect or reverence. ननु. This a vocative participle used in addressing persons. आगामिनिचतुर्थदिवसे. On the fourth day from this. The allusion here is to सावित्रीव्रतं a particular fast kept by Hindu women on the last three days of the bright half of ज्येष्ठ to preserve them from widowhood and for the prosperity of their sons. प्रवृत्तपारणः. A fast that has come to an end.

उपवासः. A religious ceremonial accompanied with fasting. विशङ्कुः. Visvamitra lifted up Trisanku to the skies with his cherished mortal body. He began to soar higher and higher till he was hurled down by Indra and the other gods. The mighty Visvamitra, however, arrested him in his downward course, saying 'Stay Trisanku,' and the unfortunate monarch remained suspended with his head towards the earth as a constellation in the southern hemisphere. अन्तराले. Between the hermitage and the city. आकुलीभूतोऽस्मि. I am perplexed

Sl. 17. कृत्ययोर्मिन्नदेशात्वात्. On account of these two different duties required of me in two different and widely distant quarters. द्वैधीभवति. A separable word meaning 'is divided into two,' i. e., distracted. पुरः. In front; in its course प्रतिहतम्. Obstructed; impeded. सौतोवहम्. Belonging to a

river. On account of the distance between the two places. (hermitage and the city) where the two duties had to be performed.

कथं सम्भाव्यते. How is it possible; how could such a thing be thought of about you. अनुजः. A younger brother युवराजः. This is the title given to the son of the reigning king after he has been duly coronated for the purpose. An heir-apparent; a prince-royal. बटुः. A lad. This is often used like the English word 'chap' or 'fellow'. असत्प्रार्थनाम्. My desire for Sakuntala. In the first person the plural sometimes stands for the singular when the speaker is a personage. पुरवासिनीभ्यः To the ladies of the harem. कथयेत्. The roots कथ्, ख्या, शस् and चक्ष् all meaning to tell and other roots having the same sense govern the dative of the person to whom something is told.

Sl. 18. क-क. The repetition of क denotes incompatibility. वयं. A townbred person like myself परोक्षमन्मथः. One to whom मन्मथ is hidden. i. e., one who is unacquainted with affairs of love. शव means 'the young of an animal'. सखे The voc. of सखि. परिहासविजल्पितम्. 'Uttered in jest'. परमार्थेन In earnestness.

ACT III.

कुशानादाय. Carrying a bundle of Kusa. To bring Kusa grass and such other materials as are useful for sacrifice was one of the duties assigned to a शिष्य by Dharmasastra.

महानुभावः. Of great prowess; supremely powerful. प्रविष्टमात्र एव. The sense of 'as soon as;' 'no sooner-than' is expressed by the Locative absolute with the word मात्र joined

to the participle and the compound is put in the Locative, with or without एव. The force of एव is that the demons who have been molesting the sacrifice have disappeared at the mere entrance of the king being fully aware of his supreme valour. निरुपद्रवाणि. Free from molestation.

Sl. 1. का कथा. What mention? what need one say, बाणसंधान. The act of fitting the bow. हुङ्कारः. A manacing sound generally applied to the sound of fierce animals; here 'the hissing sound caused by the bow'. अपोहति. The present 3rd. pers. of अह् I Con. with अप 'to remove, to drive away'.

वेदिः. An elevated spot of ground usually for sacred purposes; a sacrificial altar. A priest who officiates at a sacrifice. आकाशे. In the air. कस्य. For whom.

उशीरानुलेपनम्. An ointment made of उशीर, 'a fragrant root of the plant' called also as वीरण. It is supposed to have a cooling effect. मृणाल. The fibrous root of the lotus. आ-तपलङ्घनात्. From injury caused by the heat. The word लङ्घन here means 'injury or harm'. बलवदस्वस्था. Excessively indisposed. निर्वापण. A refrigerant or cooling remedy. वैतानिकम्. Pertaining to the sacrifice. शान्त्युदकम्. Soothing or propitiatory water. गौतमी. Name of the sister of Kanva.

निष्क्रमः. An interlude between the acts of a drama and performed by one or more characters—middling or inferior—who connect the story of the drama and the subdivisions of the plot by briefly explaining to the audience what has occurred in the intervals of the acts or what is likely to happen later on. This निष्क्रम is शुद्ध for it is purely in Sanskrit.

कामयमानावस्थः. One who is in the state of a lover.

Sl. 2. जाने तपसो वीर्यम्. I know the potency of penance सा. That well-known. तथापि. Although I am aware of these

two facts. निवर्तयितुं नालम्. The infinitive is used with words meaning sufficient, 'strong', 'able', &c.

मदनबादाम्. Disquietude of love. कुसुमायुधः. Lit., 'flower-armed. Name of the god of love चंद्रमाः. Lit. One who causes delight;' the moon. विश्वसनीयाभ्याम्. Worthy of confidence on account of your names. अतिसन्धीयते Is deceived. सार्थः. Multitude. The sense is that the actions of the Cupid and the Moon in as much as they are the reverse of what their names signify cause much uneasiness to lovers.

Sl. 3. तव कुसुमशरत्वम्. Thy having flowers for thy arrows. (Cf. अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पद्मैते पञ्चबाणस्य सायकाः. A. K. The rays of the Moon are supposed to have a cooling effect. अयथार्थम्. Incongruous ; untrue having a contrary effect. मद्दिग्धेषु. To men in my condition हिमगर्भैः. Encircled with cooling beams.

अनुक्रोशः. Pity. कुतस्ते तैक्ष्ण्यमेतत्. Whence hast thou got this sharpness?

Sl. 4. अद्यापि. Even now i. e., even though you have been reduced to ashes. हरकोपवहिः. The fire of the wrath of Siva. When the gods were in need of a commander in their wars with Taraka they sought the aid of Kama in drawing the mind of Siva towards Parvati, whose issue alone could vanquish the demon. Manmata thereupon inspired Siva with amorous thoughts of Parvati while he was engaged in penitential devotions. Siva being offended at the disturbance of his penance reduced Manmatha to ashes by fire from his central eye.

और्व इव. Like the submarine fire. भस्मावशेषः &c. Though you have been consumed to ashes how can you still continue to inflame our hearts.

Sl. 5. अनिशम्. Incessantly ; goes with आवहन्. मकरकेतुः. The fish-bannered god. मे अभिमतः. Is welcome to me ; is

acceptable to me. मदिरायतनयनाम्. Having long and fascinating eyes. तां refers to Sakuntala. इति. On the ground that.

कन्दर्पः. God of love. मां प्रति Note that प्रति governs the accusative case.

Sl. 6. दृष्ट्वैव. In vain. विद्युद्धिं नीतिऽसि. Brought to growth: The more one thinks of him the more powerful he becomes. उपकण्ठे. Near. This word when an indeclinable means कण्ठस्य समीपं 'upon the neck or near the throat'. But here it is a substantive and means 'proximity or neighbourhood'. युक्तः. Is it fit? This is an instance of क्कृ which is a change of voice under different emotions such as fear, grief &c.

संस्थिते Terminated; ended. सवनकर्मणि संस्थिते. After the termination of the sacrificial rites. सदस्याः Assistants or superintendents at a sacrifice. अनुज्ञातः. Being permitted to go to the city. the sacrificial ceremony being over. श्रमक्लान्तम्. Wearied with fatigues caused by anxious thoughts of love. प्रियदर्शनादते. Note that ऋते governs the ablative. शरणं. Source of happiness or consolation. तपवेलाम्. The time of severe heat. प्रायेण. Most probably. लतावलयवत्सु. Covered with (bowerlike) enclosures of creepers. बलय. This word generally means 'an encircling hedge or fence' here 'a bower'. तावत्. Just now. अहो. An exclamation implying approbation यत्र स प्रवातः तेन सुभगः सुखकरः. Pleasant with its sweet breeze. According to Katayavema the word प्रवातः means प्रशस्तवातः !

Sl. 7. आलिङ्गितुं शक्यम्. Is able to be embraced. The form शक्यं is sometimes used as a predicative word with an infinitive in a passive sense, the real object of the infinitive

being in the nom. case. अरविन्दसुरभिः. Fragrant with lotuses. मालिनी तरंगाणां कणवाही. Wafting the spray of the waves of the Malini river. This epithet indicates the coolness of the breeze. अविरलम् Closely.

वेतसपरिक्षिप्ते. Enclosed by canes or reeds.

Sl. 8. पुरस्तात्. In the fore-part of the foot-print. अभ्युन्नता. Raised. अवगाढा. Depressed. जघनगौरवात्. Owing to the heaviness of the hips and loins. पाण्डुसिक्ते. Having white sand. अभिनवा. Fresh; new. Here is an instance of अनुमानलङ्कार a figure of speech which consists in a notion expressed in a peculiarly striking manner of a thing established by proofs.

नेत्रनिर्वाणम्. The supreme bliss or highest felicity of my eyes. मनोरमप्रियतमा. The most beloved lady of my heart.

शिलापट्टमधिशयाना. Lying down on the stone-slab. The root शी 'to lie down' when preceded by अधि governs the accusative of the place where the action is performed. Cf. अधिशीङ्स्थासां S. K. अन्वाहते=परिचर्यते. Is waited on or attended.

उपवीज्य. Fanning. अपि सुखाय. Is it agreeable to you. Note that अपि here is used in asking question. The purpose for which an action is done is put in the dative case. बलवदस्वस्थशरीरा. Seriously indisposed. विषादं. Dejection. The word कृतं meaning 'enough' is used adverbially like अलम् and requires the instrumental case.

Sl. 9. The force of एक is that her body was so enfeebled that she could not bear the weight of two armlets. तदपि. Though ailing; though under such disadvantages. कमनीयं. Lovely. निदाघप्रसरः. Influence of hot season. अपराद्धम्. Disorder; injury.

राजर्वे: refers to Dushyantha. आरभ्य. Note that this indeclinable governs the Ablative case. On his account आतङ्कः. Anguish; affliction of the mind. बलवान्. Very severe. वक्तुकामा. The word काम means 'desire or inclination'. In this sense काम is frequently used with the infinitive form with final omitted and forms adjectives in the sense of 'having a mind to do that which is indicated by the root'; similarly वक्तुमनाः.

अनभ्यन्तरे. A Bahuvrihi compound. Lit. Those who are not admitted to the inside i. e., those who are not conversant (with matters relating to love). मदनगतस्यः. Concerning love. The dat. part. गत is usually used in compounds in the sense of 'relating to'; 'concerning'. विकारं &c. it is useless to seek for a remedy without knowing the nature of the disease.

मदीयस्तर्कः. My idea; my conjecture viz, that she is subject to the influence of love. निवेशः. A firm attachment to or intense pursuit of any object. इदानीमपि. Even yet. दिवसे दिवसे. Day by day. अनु is often used with nouns to form adverbial compounds. लावण्यमयी. Lovely; handsome. true.

Sl. 10. क्षामक्षाम. Exceedingly emaciated. The repetition of क्षाम shows intensity. काठिन्यमुक्त. Destitute of tightness. This indicates extreme debility. क्लान्तरः. The affix तर shows that her waist was already thin and that in consequence of this order it has become thinner than before. शोच्या. Deplorable; pitiable; प्रकाम. greatly छविः. complexion प्रियदर्शना. Fascinating; शोषणेन मरुता By the wind that dries up the leaves and causes them to fall. माघवी. The spring creeper.

Sl. 11. समदुःखसुखेन. Having the same joys and sorrows i. e., the partners of her joys and sorrows. बाला. A young

woman under sixteen years of age ; a maiden. अत्रान्तरे. In the meanwhile. श्रवणकातरता. The state of anxiety of hearing

दर्शनपथमागतः. Came in the way of my sight i.e., near my eye. श्रोतव्यम्. What was wished to be heard ; what it wanted to hear.

Sl. 12. निर्वापयिता. The extinguisher or cooler. The idea is that love was the cause of his suffering and that the same has allayed it by exciting in Sakuntala's mind love for Dushyanta अभ्रश्यामः. Dark with clouds. तपास्यते. At the close of the hot season. सर. is here compared to a day at the close of summer.

यदि and तदा are correlatives and mean 'if, in that case' शिखत्तमे तिलोदकम्. Literally, 'pour down water mixed with sesamum seeds on my account' i. e., 'give up all hopes about me'. The reference here is to the practice of offering water with sesamum seeds as a libation to the deceased manes. अभिनन्दितुम्. To be approved of.

अभिनिवेशः. Fortunately; happily. अवतरति. Lit., 'descends or alights' here, disboguing of a river into the ocean'. सहकारमन्तरेण. Except the Sahakara tree. त्रिशाखे. Name of the sixteenth lunar mansion consisting of two stars. शशाङ्कलेखाम्. The digit of the Moon.

निश्चृतम्. Secretly. The use of इति in quoting the previous words is noticeable. चिन्तनीयम्. A matter of thought difficult to do. स्निग्धदृष्ट्या. By affectionate glances. एतान् दिवसान्, Accusative of time. प्रजागरः Lying awake at night; sleeplessness.

Sl. 13. अशिशिरैः. Not cold ; hot ; अनयिलुलित. Not closely adhered. मणिबन्धनात्प्रातिसार्यते. It is pushed back from the wrist as it repeatedly slips down the upper part of the forearm, whose callosities usually caused by the bowstring through emaciation and disguise of the above, sufficiently

prominent to prevent the bracelet from slipping down from the wrist.

मदनलेखः. Love-letter. सुमनोगोपितम्. Having concealed it among the flowers. रोचते मे. Note that the root रुच् governs the dative case. सुकुमारः प्रयोगः. Delicate plan. आत्मन उपन्यासपूर्वम्. Lit, preceded by an introduction of yourself *i. e.*, which first contains an introductory note about yourself. ललितपदबन्धनम्. Some pretty composition inverse containing fine expressions. अवधीरणभीरुः. Apprehending a refusal; afraid of being disregarded.

Sl. 14. सङ्गमोत्सुकः. One who is desirous of union. The goddess of wealth here indentified with Sakuntala, the object of Dushyanta's affection.

आत्मगुणावमानिनि. Undervaluer of your own merits. शरीरनिर्वापयित्री Cooler of the body. पटान्तेन. With the skirt of a garment. नियोजितास्मि. I am directed. स्थाने. Indeclinable. It is but proper. (With an eye) wink *i. e.*, with untwinkling eyes.

गीतवस्तु. The subject of the song *i. e.*, the verse. लेखनसाधनानि. Writing materials.

निक्षिप्तवर्णं कुरु. Have the letters transcribed; engrave the letters. It is an art to print the letters with the nails of fingers. सङ्गतार्थम्. Having a consistent sense.

Sl. 16. बलवत्. An adverb modifying तपति निर्धृण. Merciless.

Sl. 17. तपति. Influences as contrasted with दहति तनु-गति. One who has slender frame. शशाङ्कः. Lit., hare-marked; the Moon.

आविलम्बिनो मनोरथस्य. Lit., to the undelaying desire i. e.; of Dushyanta, the object of Sakuntala's desire who did not delay his appearance. स्वागतम्. An expression used in greeting a person; welcome. अभ्युत्थातुम्. To show respect by rising to receive Dushyanta.

Sl. 18. सन्दष्ट. Past part. of दंश् with सं which literally means 'pressing the teeth closely' 'together', hence 'come in close contact with'; 'closely touched. आशु. Soon. The limbs are fragrant with the disordered lotuses that have quickly faded from the heat of her body. The limbs which are grievously inflamed. उपचारं नाहन्ति. Are not capable of such forms of civilities.

वयस्य. Note that the king is now addressed as a friend. शिलातलम्. The stone-seat served for the couch of Sakuntala. पुनरुक्तवदिनीम्. 'Repeater of what is before said' hence, 'superfluous'.

विषयवासिनः. One living in the kingdom. नास्मात्परम्. Nothing more than this i. e., this is my most important duty. त्वामुद्दिश्य. Regarding you. अवस्थान्तरम् = अन्या अवस्था. An altered condition i. e., a change from the natural and healthy state अवस्थान्तरम्. By acceptance. अवलम्बितुं. Lit., 'to cling to' here, it means 'to support'; 'to sustain'. साधारणः. Common to us both i. e., reciprocal. The word अन्तः पुर is generally applied to 'the female apartment'. Here it signifies 'the occupants i. e., the ladies of the herem'. उपरोद्धेन. By detaining; by obstructing. The natural jealousy towards fellow-wives is noticeable.

Sl. 19. अन्यथा समर्थयसे यदि. If you think otherwise i. e., as not affectionately disposed towards you. अनन्यपरायणतम्. Given or directed to none else. मदिरक्षणा. Lit., wine-eyed

i. e., fascinating or bewitching eyes,

बहुवल्लभाः. Having many wives.

Sl. 20. परिग्रहबहुत्वेऽपि. Even in the multitude of wives i. e.; however numerous may be the beautiful women that grace my place. प्रतिष्ठा Lit., 'a cause of stability or support' here, a cause for renown; that which glorifies and perpetuates also. समुद्रशना Sea-girt.

सदृष्टिक्षेपम्. This is intended to let the couple alone. मृगपातकेः. A young fawn. सयाजंयामः. Let us cause it to join its mother i. e., let us take it to its mother. अशरणा. Helpless; companionless; alone. अन्यतरा One of the two. But अन्यतमा means 'one of many'. शरणं=रक्षकः. Protector. आराधयिता. This word generally means 'an adorer or worshipper'; but here 'one who ardently serves'.

Sl. 21. क्लमविनोदिभिः. Removers of languor. तालवृत्तैः=व्यजनैः. With fans. संवाहयामि. Press smoothly. उत. Or else.

माननीय. Fit to be honoured; fit to be revered. नापराधयिष्यमि. I shall not make myself faulty by my yielding to you without the knowledge of Kanva. अपरिनिर्वाणः Lit., having its heat not yet passed off i. e., it is still noon and so very hot.

Sl. 22. परिबाधपेलवैः. Lean on account of fatigue caused by love.

रक्ष विनयम्. Reserve modesty. आत्मनः न प्रभवामि. I am no master of myself i. e., I have not the power of disposing of myself so that your desires may be accomplished. विदितधर्मा. One who knows the rules of *Srutis* and *Smritis*. Note that the word धर्मः is changed to धर्मन्. at the end of Bahuvrihi compounds. दोषम्. व्यभिचारिरूपदोषम्. Blame that you have violated the rules of celebrity.

Sl. 23. अभिनन्दिताः. Have received the approval. अनुमान-
यिष्ये. Future of the causal of मन् with अनु 'To cause to
assent'.

Sl. 24. अपरिक्षत. 'Unhurt; uninjured'. सद्यम्. Gently.

चक्रवाकवधूः. A female chakravaka. Constant allusion
is made by Sanskrit writers about Chakravaka. The male and
female of these birds are regarded as too loving to each other
to endure the slightest separation and therefore are patterns
of constancy and connubial affection. These are supposed
to be separated through the night. आमन्त्रयस्व. Take leave
of; bid farewell to. सहचरः. Lit., 'One who accompanies
or goes along with another' hence, 'a friend; an associate'.
उपस्थिता रजनी. The night has arrived i.e., this is the time for
separation. चूलिका is a hinting or indication of the occur-
ences of any event by characters behind the stage.

जाते. (Fem.) of जात Lit., one born; 'child' often used
in dramas as a term of endearment. अपि लघुसन्तापानि? Is the
suffering of your limbs a little abated? अस्ति मे विशेषः. There
is some change for the better. विशेषः. A change for the
better as opposed to विकारः 'a change for the worse. अभ्यक्ष्य
Having sprinkled with holy or consecrated water. परिणत.
Lit., 'ripe' here 'at its end'.

सुखोपनते Approached with ease. मनोरथे Lit., 'hope'
here 'the object of hope' i. e., Dushyanta. कातरभावम्. Timidity.
सानुशयविघटितस्य. Distracted with regret; separated with
grief. प्रार्थितार्थसिद्धयः. There are many obstacles in the way
of the accomplishment of one's desires

Sl 25. अधरोष्ठः The ending अ of a word brought to-
gether in a compound, with the word ओतु or ओष्ठ is optional-
ly dropped e. g. स्थूलोतुः or स्थूलौतुः; बिम्बोष्ठः or बिम्बौष्ठः ॥ प्रतिषे-
धाक्षर. Words of refusal or non-compliance preventing the

king to kiss her lips. विह्व. Confused; bewildered. पद्मल. Possessed of beautiful eyelashes.

Sl. 26. शरीरलुलिता. Crushed or injured by her limbs. आसज्यमानेक्षणः. Having my eyes fixed on such objects as these. शून्यादपि. Although vacant; although Sakuntala the object of my love has departed from it.

Sl. 27. सायन्तन. The affix तन means 'belonging to' सवनकर्म. Sacrificial rite. हुताशनः. I-it., eater of oblations; fire. परितः. On all sides. Note that this is always used with an Accusative. छायाः. shadows (of demons). कविशाः. 'lawnly; brown. पिशिताशनाः. The Rakshas were remarkable for their appetite for the raw-flesh; hence the name.

ACT IV.

निर्वृत्तकल्याणा She whose auspicious ceremony has been accomplished. अनुरूपभर्तृगामिनी. United to a husband worthy of in every respect. इति. On the ground that; so thinking; by reason of. तथापि. Still; nevertheless.

विस्मया भव. Be confident. आकृतिविशेषाः. Literally, Men of good forms; those that have attractive appearance; here, 'men of such excellent characters'. किं प्रतिपत्स्यते. What he will think of the matter i. e., whether he will ratify it or not. यथाहं &c. I believe he will approve of this. कथमिव. How i. e., what makes you think that he will approve of it. गुणवते. To one possessed of good qualities and tracing his descent from a noble family. सङ्कल्पः. Determination or resolve.

कृतार्थः. One who has accomplished his object पुष्पभाजनं. A vessel in which gathered flowers are put. बलिकर्मपर्याप्तानि. Enough for the sacred offering. सौभाग्यदेवता. The deity which presides over the good fortune of any one; a tutelary deity.

अत्रेवशब्दस्सम्भावनायाम्. It seems as if a guest were announcing himself. हृदयेनासन्निहिता. She has not her heart within herself i.e. she is distracted by thoughts about the king. Note that अलम् meaning 'enough' 'governs the instrumental case. आः This is used to denote pain or anger. अतिथिपरिभाविनि. One that is disrespectful to a guest.

Sl. 1. The correlative of यम् is सः in the third line. तपोनिधि here referred to is Durvasas who is well-known as a very irritable character and who could utter a curse for the least offence. उपस्थितम्. Lit., standing near; hence 'approached'. प्रमत्तः. Intoxicated. प्रथमं कृतां. What was spoken.

अप्रियम्. An unpleasant thing. न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि. Not against some mere ordinary person. दुर्वासाः. Lit., ill-dressed. Name of a very irascible saint or Rishi son of Atri and Anasuya. He was very hard to please, and he cursed many a male and female to suffer misery and degradation. His anger has become almost proverbial.

कोन्यो हुतवहाद्गन्धुं प्रभवति. Who besides fire will have such power to consume i. e., no one except Durvasas will pronounce a curse for such a slight offence. अर्घोदकम्. Sandal, flowers and water were mixed and offered to the guests by way of reception. स्खलितं निरूप्य. Gesticulates stumbling. तस्मात्. From the forepart of the hand or arm.

कुटिलः Cross by nature; crooked by disposition. अनुनयम्. Friendly persuasion; entreaty. सानुक्रोशः. Merciful. माषेतन्यः. Should be pardoned. प्रथम इति. Considering that this is the first failing.

मे वचनमन्यथाः भवितुं नार्हति. My word cannot become otherwise i. e., it cannot be falsified. अन्तर्हितः. Became lost to the sight; vanished from the sight; disappeared. The power of *Antardhana* or vanishing from another's sight is one of the eight *Siddhis* or superhuman powers that accrue

to men of penance at a certain stage of discipline सम्प्रस्थितेन. At his departure. स्मरणीयमिति. As a token of remembrance; 'a souvenir'. आगन्तुकम्. One who has a remedy at her own disposal i. e., by means of that ring Sakuntala will be possessed of a resource in her own power.

एष वृत्तान्तः. This incident viz., the imprecation of Duryodhanas. द्वयोरेव &c. Let this incident remain in the mouth of us two only i. e., let not Sakuntala be informed of this curse; for, then her delicate constitution will be injured. क इदानीमुष्णोदकेन. &c. Who will think of watering with hot water the tender Navamalika creeper.

सुप्तोत्थितः. Just arisen from sleep. वेलोपलक्षणार्थम्. In order to ascertain the time. प्रवासादुपावृत्तेन. Who has returned from his residence abroad. प्रकाशं निर्गतः. Going into the open air. कियदवशिष्टम् &c. How much of the night remains; what portion of the night is yet to pass away.

Sl. 2. एकतः—एकतः are correlatives and mean on the one side i. e., the west—on the other side i. e., the east. अस्तः. The western mountain behind which the sun and moon are supposed to set. The west is supposed to be bounded by a mountain in which the luminaries disappear. ओषधीनां पतिः. Lit. 'lord of medicinal plants. The moon is considered to be the lord of herbs being supposed to exercise some influence over the growth of such plants; hence his name ओषधीश. अरुणः. Name of the sun's charioteer. He is represented as the elder brother of Garuda being the son of Kasyapa by Vinatha. In Ramayana he is said to be the father of Jatayus and Sampathi his wife being Syeni. He is represented as having no thighs; hence his name अनूरु: 'thighless one', तेजोद्वयत्न. Of the two luminaries i. e., the moon and the sun, युगपत्. At one and the same time; simultaneously. व्यसनम्.

Decline ; setting. आत्मदशान्तरेषु. In its changes of condition, नियम्यत इव. Is as it were regulated.

Sl. 3. कुमुद्वती. A water-lily with white flowers opening at the moon-rise and closing during the day. The pronoun सैव here refers to something seen or experienced before. i. e., (अनुभूतार्थ). संस्मरणीयशोभा. The beauty of which only lives in remembrance i. e., whose beauty is no more. इष्टप्रवासजनितानि. Caused by the absence of lovers from their homes. अवलाजनस्य. Of those that belong to the weaker-sex i. e., of women. This word indicates their utter inability to endure such a distress. अतिमात्रं. Beyond measure. This sloka suggests the future calamity that is to Sakuntala.

अपटीक्षेपेण. With a (hurried) tass of curtain. अपटी is the curtain separating the stage from नेपथ्य a place where actors attired themselves and remained in readiness before entering the stage. विषयपराङ्मुखः. Withdrawn from worldly concerns and therefore unfamiliar with love-affairs, जनस्य refers to Kanva's pupil अनार्य. Unworthy or ungentlemanly conduct.

प्रतिबुद्धापि. Although wide awake. उचितेष्वपि कार्येषु. In customary actions. पादौ च. When a Dvandva compound consists the words denoting the limbs of the body it is always singular सकामः i. e., let love triumphant. पदं कारिता Literally, who was made to place her foot ; here, who was made to place her confidence ; who was made to trust. लेखमात्रमपि. Even a mere letter. दुःखशीले &c. Who is to be solicited to hardships of penance.

व्यवसितापि. Though determined to speak. पारयामि. I am not able. आपन्नसत्त्वा Literally, big with child ; pregnant सस्थानकौतुकं. Festive solemnities which take place at the

departure of a member of the family. सुखशयनपृच्छिका One who inquires whether she had a comfortable sleep. दिष्ट्या &c. The oblation of the officiating priest though his sight was obstructed by thick smoke, fell happily into the sacred fire, सुशिष्यपरिदत्ता &c. You are not an object of grief to me like knowledge impored to a worthy.

अग्निशरणं. A fire-sanctuary, the place where the sacred fire are kept. शरीरं विना &c. A voice from heaven An incorporeal speech or अशरीरिणी वाणी is often said to have been heard by person of peculiar powers in times of difficulty and distress. संस्कृतमाश्रित्य Having recourse to Sanskrit.

Here Priyamvada who according to the dramaturgy should speak Prakrit speaks sanskrit as she has only to reproduce the incorporeal voice addressed to Kanva.

Sl. 4 दुष्येन्तन The mentioning of the name indicates that Dushyanta being a descendant of lunar race is fit to be chosen as husband by Sakuntala. आहितम् Implanted or impregnated. ततेः Glorious germ. भुवः भूतये For the welfare of the the earth मीश A kind of tree which is supposed to contain fire in it (उत्कण्ठासाधारणं) Commingled with anxiety i. e., I am partly glad and partly grieved. तपस्विनी Poor or pitiable girl The warm affection of Priyamvada to her friend Sakuntala prompts her to advance her friend's interest even at the risk of her own, समुक्तक A covered box or casket. कालान्तरक्षमा Capable of lasting for a great number of days ; capable of keeping for a long time केसरमालिका A garland made of Vakula flowers very often spoken of as one worn on auspicious occasions गोरोचना A bright yellow pigment generally known as गोरोचना being the concrete bile of a cow is said to be conclusive to good fortune with coloured perfumes. शार्ङ्गरचक्षिः Sarangarava and others. आदिश्यन्तां is the speech of Kauva within the curtain. हस्तिनापुर Name of a city founded

by King Astin, said to be situated some fifty miles north-east of modern Delhi; it forms a central scene of action in the Mahabharata. प्रतीष्ठितनीवार हस्ताभिः Who have consecrated wild rice in their hands स्वास्तिवाचनिकाभिः By women who make the Sevastivachanum which is a complementary present of flowers and to any one attended with good wishes and blessings; विप्रकार्यते Is disfigured आभरणोचितम् Your form worthy of the costliest ornaments is disfigured by these decorations which are easily procured in a hermitage. मानसी सिद्धि Mortal creation किं &c. were these ornaments created by the power of his mind? वीर्यरप्रसीवनी The mother of a hero.

Sl. 5. क्षौमम् Silken-cloth इन्दु पाण्डु A karm. compound qualifying क्षौमम् मङ्गलयम् condition to or bringing good fortune. निष्ठ्यूत Lit. was vomitted or spit out; here 'excluded' सुलभः spit for; adopted लाक्षारसः Lac-dye, a kind of red preparation used generally by women to adorn for the feet. अन्येभ्यः An adjective qualifying तदुभ्यः understood. आपर्वभा-रोत्थितैः Stretched out so far as the wrist प्रतिद्वन्द्विभिः Lit. hostile' here 'surpassing'.

अम्युपपत्त्या By this favour of sylvan trees. विनियोगः Disposal; putting on in proper places.

Sl. 6. उत्कण्ठयसंसृष्टं. Is smitten with melanacholy. कण्ठः Lit. 'the throat' here 'the voice'. स्तम्भित बाष्पवृत्तिकलुष Checked with the flow of tears. चिन्ताजडम् Dimmed with anxious thoughts अरण्यैः Though dwelling in woods; though renouncing wordly concerns स्नेहात् mere affection पीडयन्ते &c. How greatly indeed must householders be afflicted by new fangs at separation from their daughters! Kanva's stoicisim melts away at the time of Sakuntala's departure and he is forced to give utterance to these words his heart being heavy with grief.

Sl. 7 तनयि Name of a celebrated king of the lunar race, son of Nakusha. शर्मिष्ठा was the daughter of Vrishaparvan, the king of Asuras and the wife of ययातिः सम्राट्=कृत राजसूययज्ञ-सर्वममीश्वरः A paramount sovereign, especially one who rules over other princes and has performed by Rajasuya sacrifice वरः A boon granted by a deity. But आशीः is simply a benediction. ऋच्छसा शास्ते. Blesses here in the metre of Rigveda. The object of the poet in adopting the Vedic metre seems to give solemnity to the blessing. The metre is त्रिष्टुप्.

Sl. 8. अमीवेदिम्. The words and expressions in this are such as often occur in the Vedas. क्लृप्तधिष्ण्याः Whose places were fixed or assigned.

वैतानाः वह्नयः The three sacrificial fires are :—(1) गार्हपत्य (2) आहवनीय (3) दक्षिणामिः

Sl. 9. शुष्मास्वपीतेषु When you had not drunk i. e., as long as you remain unwatered. Note that the word अपीतेषु here has an active sense. पातुं न व्यवस्यति Does not set herself to drink प्रियमण्डनापि A bah. compound. Through fond of ornaments. अनुज्ञायताम् Let her be permitted.

Sl. 10. परभृत The indian cuckoo ; वनवासवन्धुभिः Companions of wild life.

Sl. 11. रम्यान्तरः Being pleasant at intervals. छायादुर्मैः A Madhyamapadalopi compound. By large umbrageous trees नियमित suppressed ; moderate शान्तानुकूलपवनः A gentle and favourable breeze is considered auspicious.

ज्ञातिजनस्निग्धाभिः As affectionate as kinsmen.

Sl. 12. उद्गलितकवलदर्भाः Which have let fall the mouthful of Dharbha grass. अपसृत Thrown down. अध्रूणिमुबन्तीव Seem to shed tears.

Sl. 13. त्वार्थ On thy account ; for thy sake. आत्मसदृशम् Resembling you in beauty, family &c.

निक्षेपः A deposit एषा This creeper is entrusted as a pledge into the hands of you both. अयंजनः Ourselves स्थिरीकर्तव्या Should be cheered ; should be consoled. गर्भमन्थरा Slow on account of being big with child. अनघप्रसवा Safely delivered ; safely brought forth without any mishap. निवसनं Garment

Sl. 14. व्रणविरोपणम् Healing the wound. कुशसूचिविद्ये Prick by the sharp points of the Kusa grass. श्यामाक A kind of grain. मुष्टिः A handful परिवर्धितकः Compassionately reared पुत्रकृतकः An adopted son.

सहवासपरित्याग्निनीम् A deserter of her companions. तातश्चिन्तयिष्यति Will look after you with great care. ओदकात्=आ+उदकात् As far as a place of water. क्षीरवृक्षः A tree that exudes the milky juice such as न्यग्रोध, उदुम्बर, अश्वत्थ and मधुक ; a tree of this kind is large enough to afford abundant shade ; hence an umbrageous tree.

Sl. 16. विषाददीर्घतरम् Which is made longer by sorrow. गुर्वपि &c. The pair of separation, though severe, is made supportable by the hope of meeting. आशवन्धः Hope of joining the husband.

शकुन्तलां पुरस्कृत्य Having placed Sakuntala before king.

Sl. 17. संयमधनान् Rich in penance. Here, Kanva who is confident of his moral superiority speaks highly of himself. आत्मनः उच्चैःकुलंचसाधुविचिन्त्य. Having duly considered the station of your exalted family. This implies that Dushyanta's union with Sakuntala was met with his approval. अवान्धवकृतम् Not in any way brought about by her relations. सामान्य With respect common to your other wives. माग्यायत्तम् In the power of destiny ; dependent on fate. नखलु &c. This in

dicates the reason why he should not demand greater honor for Sakuntala. वधूचन्धुभिः By the relatives of the bride.

अनुशासनीया Fit to be advised. वनौकसोपि &c. Though living in forests we are acquainted with the ways of the world.

अविषयः Not within the range. There is no subject out of the reach of the intelligent.

Sl. 18. शुश्रूषस्व Pay respectful attention to; be at the service of. गुरुन् Elders; superiors. प्रियसखी वृत्तिः The behaviour of a dear friend. सपत्नी. Lit., one having the same husband; a co-wife मास्मप्रतीपंगमः do not act contrary to the wishes of your husband. दक्षिणा Courteous. वामाः Women of perverse character.

Sl. 19. अभिजनः High or noble. विभवगुरुभिः Great in consequence of his greatness, प्रत्यभिज्ञानमन्थरः Slow to recognise. अतिस्नेहः पापश्चङ्की Excessive affection is prone to suspect evil.

Sl. 20 अप्रतिरथ Having no antagonist; matchless निवेद्य Having caused शान्ते qualifies आश्रमे.

उपरुध्यते &c. The observance of my devotions is impeded.

Sl. 21. उटजद्वारविरूढम् Grown at the entrance of the cottage नीवारवलिः. The oblation of Nivara grains. शून्यमिव As it were desolate. स्नेहप्रवृत्तिरेवदर्शिनी The course of affection views it thus. हन्त A particle expressing 'joy'. स्वास्थ्यम् Ease; calmness of mind.

Sl. 21. परकीयोऽर्थएव Is certainly another's property. विशदः Lit., 'clear' here 'tranquil' प्रकामम् Ind. Very much; exceedingly प्रत्यर्पित न्यासइव As if after havingly restored a deposit (to its owner) अन्तरात्मा Soul; heart.

ACT V.

कर्णं दत्त्वा Lit., giving or lending the ear ; hence listening attentively. सङ्गीतशाला The music apartment ; a concert-hall ; a room or hall set apart for music or dancing performance. अवधानं देहि Pay attention. कलविशुद्धाया Lit., Indistinct but sweet and perfectly harmonious स्वरसंयोगः The blending of sounds. हंसपादिका One of the ladies of the harem. वर्ण The order of arrangement of the song. वर्णपरिचयं करोति Lit., is making acquaintance with the Varnas i. e., is practising singing.

Sl. 21. लोलुप Greedy ; eagerly longing. चूतमञ्जरी Mango-sprout.

कमलवसतिमात्रनिर्वृतः Being satisfied merely with living in the lotus. This sloka implies indirectly to the curse of Dur-vasas which had its full effect on the king's mind.

रागपरिवाहिनी The word राग is here used in the double sense of 'passion' and 'melody'. Overflowing with passion or melody. किम् &c. What do you understand to be the sense of the words. अयंजनः Myself. सकृत्कृतप्रणयेयंजनः This person i. e., myself is such that has once made a manifestation of love to her. वसुमती मन्त्रेण Regarding the queen Vasumati. Note that the word वसुमती also means 'the earth'. उपालम्भः Taunt ; rebuke. शिखण्डक The lock of the hair left on the crown of the head at the tonsure. मोक्ष has double sense :—(1) freedom from bondage (2) absolution ; final beatitude. नागरिक वृत्त्या In the manner of a fashionable person i. e., in an insincere way. किं नु खलु &c. Why indeed have I be-

come greatly anxious after having heard a song of this nature, even without separation from a beloved person? The gentle reproof of Hamsapadika filled the king with a peculiar melancholy for which he can scarcely account.

Sl. 2. पर्युत्सुकोभवति Become conscious of an ardent longing. सुखितोपि Though otherwise happy. अवोधपूर्वम् Without being aware of it; unconsciously. भावस्थिराणि The word भाव means 'the abstract form in which ideas remain attached to the soul in its transmigration from life to life'. The expression as a whole means 'the impression of which is firm or permanent on the mind.

कञ्चुकी An attendant on the women's apartments; chamberlain.

Sl. 3. आचार इति Simply as a matter of custom or usage वेत्रयष्टिः The staff; the ratan. अवरोध गृहेषु In the inner apartments of the palace. Note the plural form. बहुतिथे Consisting of many days; long प्रस्थानविक्लवगतिः Whose steps falter in walking. धर्मकार्यम् Religious duty here the duty of receiving with due respect the arrived sages अनतिपात्यम् Should not be delayed, unavoidable. धर्मासनम् The throne of justice; judgement seat. नोत्सहे I am not inclined; I don't like उपरोधकारि Obstructing; that might detain him again.

Sl. 4. मानुः The sun सकृद्युक्तः The horses of the sun are yoked to his chariot ones for all. तुरङ्गः गन्धवहः Lit., the bearer of fragrance; the wind. शेषः Name of a celebrated thousand-headed serpent who is represented as supporting the earth.

Sl. 5. प्रजाः The use of this word in two senses is noticeable. Firstly it means 'subjects' and secondly 'children'. तन्त्रयित्वा Having ruled. विविक्तम् A lonely place. विविक्ते निषेवते Enjoys seclusion. उपत्यका A land at the foot of a mountain श्रुत्वादेवः प्रमाणम् Having heard this, your majesty should

decide (what is to be done next.) काश्यपसंदेशहारिणः Bearers of message from Kasyappa. सोमरात् The suffix रात् denotes a brahmin. श्रौतेन विधिना In the form enjoined by the scriptures तपस्विदर्शनोचितेप्रदेशे. In a place suited for visiting men of penance चरितार्थता The attainment of the object of their ambition.

Sl. 6. प्रतिष्ठा Attainment of a desired object. अवसाययति Caus 3rd pers. sing. of सो with अव. Brings to an end; destroys. लब्धपरिपालनवृत्तिः The very task of protecting what has been acquired. क्षिप्नाति Gives pain.

Sl. 7-8. खिद्यसे You suffer pain. प्रदिदिनम् &c. Or rather your business everyday is of this nature. आतदण्डः Bearing the sceptre, विमार्गं प्रस्थितान् Those who set out on bad courses, those who go astray. विवादं प्रशमयसि You put an end to disputes. रक्षणाय कल्पसे You contribute to the protection (of your subject). Note that the root कृप् governs the dative.

अतनुषु विभवेषु In affluent circumstances. अलिन्दः a terrace before a house-door.

Sl. 9. व्रतिनः ascetics उपोढतपसाम्. Who have stored up penitential merits. उत=आहो स्वित् A particle implying doubt often translatable by 'or else' आरुढबहुप्रतर्कम् that in which many doubts have arisen; entertaining various doubts अपरिच्छेदाकुलम् Is perplexed through indecision.

सुचरितामिनन्दिनः Being pleased with your good conduct. समाजयितुम् To pay their respects to you.

Sl. 10. अभिन्नस्थितिः One that does not swerve from the rectitude of conduct. अपथं Wrong path; evil course अपकृष्टोपि. even a man of the lowest caste. परिचितविविक्त which is used to seclusion हुतवहपरीतम् surrounded or encompassed by fire.

Sl. 11. अभ्यक्त besmeared or annointed with oil here 'unclean' प्रबुद्धः One who is wide-awake. स्वैरगतिः One whose no-

tion is unrestrained i.e., one who acts according to his own will.

वामेतरत् other than left. The throbbing of the right eye or right arm of a woman portends evil वः प्रतिपालयति Is awaiting for you. कामम् Granted that. मध्यस्थाः Indifferent ; neutral.

Sl. 12. दूरविलम्बिनः Hung down to a great degree. अनुद्यताः Not arrogant. विसन्धकार्याः Having some confidential business.

Sl. 13. अवकुण्ठनवती Wearing a veil. नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या The loveliness of whose person is not distinctly visible. कुतूहलो गर्भोपहितः Being full of curiosity अनिर्वर्णनीयम् Should be looked at. इष्टेनयुज्यस्व May you obtain the desired object.

Sl. 14. धर्मक्रियाविघ्नः Obstacle to the religious rites. घर्मांशुः The sun.

अर्थवाम् Conveying its own meaning, significant. Kalidasa here wants to draw to the minds of the readers the fanciful derivation of राजन् from रञ् 'to please. Cf "प्रकृति रञ्जनात्" लोकानुग्रहाय For the welfare of the world. स्वाधीनकुशलाः Those who have their welfare in their power. अनामयप्रश्नः Enquiry after one's health. A Brahman should ask अनामय on meeting a Kshatriya.

Sl. 15. अर्हताम् Among the worthy. मूर्तिमता Embodied. वाच्यम् Censure. आपन्नसत्त्वा. big with child ; or pregnant. सहधर्मचरणाय. For the joint performance of religious rite ; न मे वचनावसरोस्ति. There is no occasion for me to speak.

Sl. 16. गुरुजनः नापेक्षितः No elderly relative was looked for. वन्धुजनञ्चनपृष्टः Kinsmen have not been consulted. परस्परस्मिञ्चरिते. Towards your mutual conduct. पावकः खलु &c. This statement of her is indeed like fire. लोकतन्त्रनिष्णाताः Conversant with the ways of the world.

Sl. 17. सतीमपि Even a chaste woman. ज्ञातिकुलैकसंश्रयाम् Living always in the family of her kinsmen, अन्यया विशङ्कते Suspects otherwise; takes her for an unchaste woman. सांप्रतम् युक्तम्. Fit; proper.

Sl. 18. कृतकार्यद्वेषः Dislike to a deed previously committed. विमुखता Opposition. मूर्च्छन्ति Increase. विकाराः Changes of disposition. ऐश्वर्यमताः Those that are puffed up with the pride of the lordship.

अवगुण्ठनम्. A covering; mantle अक्लिष्टकान्ति Of unblemished beauty अव्यवस्यन् Not able to determine. अन्तस्तुषारम् Having dice in the interior.

Sl. 20. कृताभिमर्शम् That had been seduced. मुष्टम् Stolen property. स्वभावोत्तानहृदयम् Lit., having a shallow mind. naturally open-hearted.

Sl. 21. शान्तं पापम् An idiomatic expression meaning Oh! no. God forbid such an untoward event. This is a stage direction for averting the evil effect of melancholy व्यादेशः Family distinction or word renown. आविलयितुम् To corrupt, to sully. कूलंकषा Undermining the banks. प्रसन्नम् Clear, transparent.

परपरिग्रहशङ्किना Suspecting me to be the wife of another. उदारः कल्पः Excellent course; best resolve मुद्रास्थानम् The word मुद्रा here means 'the impression on the finger left by the ring'. The place of the finger where the ring was worn. प्रत्युत्पन्नमतिः One who acts on the impulse of the moment-उपच्छन्तितः Was coaxed (to drink the water) सर्वस्सगन्धेषु विश्वसिति. Every creature places confidence in one's own kind. आत्मकार्यनिर्वर्तिनीनाम् Accomplishing their own purposes. विषयिणः = कामिनः Voluptuaries.

Sl. 22. प्रतिबोधवत्यः Endowed with reason.

धर्मकृतकप्रवेशिनः Wearing a garb of virtue. तृणच्छन्नकूपोपम-

स्य Resembling a well covered over with grass. सन्दिग्धबुद्धिं कुर्वन् Making me of a doubtful mind; throwing me into doubt. अकैतव इव As if void of deceit; as if free from affectation.

Sl. 23. विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ. Whose feeling was cruel from loss of remembrance. रहः वृत्त That which had taken place in secret. अप्रतिपद्यमाने Not admitting.

Sl. 24. रहस्सङ्गतम् Private intercourse. अज्ञातहृदयेषु In those whose hearts are not known to each other. सौहृदं वयेषु सौहृदवैरीभवति Friendship becomes enmity i.e., ends in hatred.

सम्भृतदोषाक्षरैः With word involving censure. अधरोत्तरम् Inversion of proper order of things.

Sl. 25. शास्त्रमशिक्षितः Untrained to fraud. यैपरातिसन्धानं. अधीयते. They by whom the art of deceiving is studied i.e., those who study the art of deception as a part of their education. अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् I admit what you say i.e., I am what you describe me to be. विनिपातः A great fall; distinction. अनष्टितो गुरोस्सन्देशः The preceptor's command has been obeyed i.e., the message has been delivered.

Sl. 26. उपपन्ना Is admitted सर्वतोमुखी Lit., facing in all directions here, unlimited. The meaning of the whole is:—The authority over the wives is admitted to be unlimited. प्रत्यादेशपरुषे Cruel towards her by having repudiated her. पुरोमागिनी Naughty; self-willed.

Sl. 28. पितुः किम् Of what use are you to your father; उत्कुलया Who has transgressed the rules of the family and in consequence degraded. दास्यम् Servitude.

Sl. 28.-29. वशिन् One who has curbed his passions.

भवन्तमेव Note that this is addressed to the preceptor, गुरुलाघवम् The relative importance of each; the heavier and

the lighter sin. दारत्यागी An abandoner of my wife. परस्त्रीस्प-
 शपायुलः Defiled by contact with another's wife; guilty of
 having touched another's wife.

तल्लक्षणोपपन्नश्चेत् If he is possessed of such marks. देहि
 मे विवरम् Grant me a hole or an entrance. Open to receive me
 in. शापव्यवहितस्मृतिः His memory being clouded by impreca-
 tion; whose collection is dimmed by the curse. शकुन्तलागतम्
 (The affairs) concerning Sakuntala.

Sl. 30-31 स्वानिभाग्यानिनिन्दन्ती Upbraiding her own fortunes
 बाहूक्षेपम् With repeated uplifting of her hands. स्त्रीसंस्थानं
 ज्योतिः 'A flash of light in the form of a female अप्सरस्तीर्थं
 'a holy place'

Sl. 32. काम Very much. द्यूमानं 'Agitated. प्रत्यायति Induces
 to believe.

READY FOR

The Mails ~~Order~~ Reader No. 1

Do. do. No. 1

(Approved as Text book.)

Sahjanand

Raghavamsam Cantos. I-V with Sanskrit Commentary, Notes and Translation

Do. do. IX-XV

Do. do. XI-XVII

Bhartrihari-Nitisatakam

Meghadutam

Bopchampa (Sundarakandam)

Uthamarutam (U. 11 Utharasas)

Uthamarutam

Uthamarutam

Uthamarutam

Uthamarutam

Uthamarutam

Uthamarutam

Uthamarutam

G. H. S. Sanskrit Parsing and Analysis

Lower Secondary Sanskrit Question Papers with Answers

from Shakespeare (All's well that ends well)

from Shakespeare (The Merchant of Venice)

from Shakespeare (The Taming of the Shrew)

from Shakespeare (The Merry Wives of Windsor)

from Shakespeare (The Winter's Tale)

from Shakespeare (The Tempest)

from Shakespeare (The Comedy of Errors)

from Shakespeare (The Two Gentlemen of Verona)

from Shakespeare (The Measure for Measure)

from Shakespeare (The As You Like It)

from Shakespeare (The Midsummer Night's Dream)

from Shakespeare (The Love's Labour's Lost)

from Shakespeare (The Twelfth Night)

from Shakespeare (The Malcontent)

from Shakespeare (The Merry Wives of Windsor)

from Shakespeare (The Taming of the Shrew)

from Shakespeare (The Merchant of Venice)

Apply to:-

L. V. RAMACHANDRAN